

ANTHROPOLOGIA INTEGRA

ČASOPIS PRO OBECNOU ANTROPOLOGII A PŘÍBUZNÉ OBORY
JOURNAL FOR GENERAL ANTHROPOLOGY AND RELATED DISCIPLINES

5/2014/2

MASARYKOVA UNIVERZITA
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM

Anthropologia integra je mezinárodní recenzovaný časopis publikující výsledky vědeckého výzkumu, originální metody, eseje, recenze a zprávy z oblasti obecné (biologicko-socio-kulturní) antropologie a příbuzných disciplín.

Anthropologia integra is an international peer-reviewed journal that publishes the results of scientific research, original methods, essays, reviews and notices from the field of general (biological-socio-cultural) anthropology and related disciplines.

Šéfredaktor / Editor-in-chief

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Výkonný redaktor / Managing Editor

Mgr. Tomáš Mořkovský, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Redakce / Editors

Mgr. Martin Čuta, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Mgr. Mikoláš Jurda, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

RNDr. Robin Pěnička, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

RNDr. Petra Urbanová, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Adresa redakce / Address of editor's office

Anthropologia integra, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz / Anthropologia integra, Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University, Vinařská 5, 603 00 Brno, Czech Republic, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz

Redakční rada / Editorial Board

Prof. RNDr. Ivan Bernasovský, DrSc., Fakulta humanitních a přírodních věd Prešovskej univerzity v Prešove, Slovenská republika

Prof. Dr. H. James Birx, Ph.D., Dr.Sc. hc, Department of Anthropology, Canisius College, Buffalo, New York, USA;

Distinguished Visiting Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni

Prof. Vittorio Pesce Delfino, Dipartimento di Anatomia Patologica, Università degli studi di Bari; předseda Consorzio di ricerca DIGAMMA, Bari, Itálie

RNDr. Hana Eliášová, Ph.D., Kriminalistický ústav Praha

PhDr. Eva Ferrarová, Ph.D., Ministerstvo vnitra České republiky

PhDr. Jan Filipický, CSc., Orientální ústav Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Bruce Jackson, Department of Anthropology, State University of New York, Buffalo, USA

Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc., emeritní ředitel Orientálního ústavu Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Janusz Piontek, Ph.D., DSc., Institute of Anthropology, Adam Mickiewicz University, Poznań, Polská republika

Dr. Stefan Lorenz Sorgner, Ph.D., Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Spolková republika Německo

Prof. PhDr. Jiří Svoboda, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a Archeologický ústav AV ČR Brno

Doc. Ing. Jan Sýkora, Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Prof. Erik Trinkaus, Washington University, Saint Louis, USA, člen National Academy of Science of USA

Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze

Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc., Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

RNDr. Daniel Vaněk, Ph.D., Forenzní DNA servis, Fakultní nemocnice Na Bulovce, Praha

Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice Univerzity Karlovy v Praze

Vydavatel / Published by

Masarykova univerzita, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno, IČ 00216224

**muni
PRESS**

Ve spolupráci s Akademickým nakladatelstvím CERM, Purkyňova 95a, 612 00 Brno, IČ 60733411

Recenzovaný vědecký časopis je publikován dvakrát do roka na internetu a tiskem. Cena za číslo je 135 Kč.

Objednávky časopisu přijímá vydavatel.

Více informací a obsah časopisu je k dispozici na: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra

Časopis vítá odborné texty (v anglickém, českém, německém a slovenském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření. Redakce přijímá příspěvky elektronicky přes redakční systém (více o registraci do systému na https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) případně e-mailem na obě dvě uvedené adresy: jmalina@sci.muni.cz a tmorkovsky@email.cz.
Uzávěrka příštího čísla (roč. 6, č. 1, 2015) je **15. března 2015**.

Reviewed scientific journal issued twice a year on the internet and in print.

Price of one printed issue is 135 Kč (5 EURO).

Orders for the journal are accepted by the publisher.

More information and content of the journal are available on the website: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra

The journal welcomes submissions in Czech, English, German and Slovak, relating to the field of anthropology (broadly conceived as an integral branch of science with interdisciplinary orientation). The editor's office accepts manuscripts submitted via either the Open Journal System (for more information on registration process, see https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) or e-mailed to the following electronic addresses: jmalina@sci.muni.cz and tmorkovsky@email.cz.

The deadline for the next number (volume 6, number 1, 2015) is **March, 15th, 2015**.

Obálka / Cover: Stáňa Bártová.

Grafická a typografická úprava / Graphic and typographic design: Stáňa Bártová, Jan Jordán, Tomáš Mořkovský.

Sazba / Typesetting: Tomáš Mořkovský.

Ilustrace na přebalu / Illustration on cover (*Adam a Eva / Adam and Eve*, 1998, olej / oil, sololit / fibreboard, 66x50 cm) a v záhlaví / and at the head (*Logo Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity / Logotype of the Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University*, 1999, tuš / Indian ink, papír / paper, 16x9,7 cm) Alois Mikulka.

Tisk / Print: FINAL TISK s. r. o. Olomučany.

Registrováno MK ČR pod č. MK ČR E 19852

ISSN 1804-6657 (tištěná verze)

ISSN 1804-6665 (on-line verze)

Obsah / Contents

Studie / Studies

- 7 Miroslav Králík – Stanislav Katina – Petra Urbanová
Distal Part of the Human Hand: Study of Form Variability and Sexual Dimorphism Using Geometric Morphometrics
Distální část lidské ruky: Studie variability formy a sexuálního dimorfismu metodami geometrické morfometrie
- 27 Lada Pavlíková
Zákulisí výzkumu na téma percepce atraktivity lidského obličeje v kontextu stárnutí - strategie v rozhodování, úvahy a pozorování
Backstage of the research on perception of human facial attractiveness in the context of aging - the decision making strategy, considerations and observations
- 35 Michaela Konopíková – Martin Soukup
Anthropology of Tourism: From Morocco to Papua New Guinea
Antropologie turismu: Z Maroka do Papuy-Nové Guineje
- 49 David Urban – Alena Kajanová
Sociální opora u sociálně exkludovaných romských rodin
Social Support to Socially Excluded Romany Families
- 55 Barbora Půtová – Václav Soukup
Umění království Benin
Benin Art
- 73 Vladimír Liščák
Odorik z Pordenone a jeho setkání s Velikým chánem
Odoric of Pordenone and His Encounter(s) with the Great Khan

Recenze / Reviews

- 83 Břetislav Vachala
Kdo byl kdo v egyptologii
Who Was Who in Egyptology

Zprávy / Reports

- 87 Tomáš Mořkovský
Životní jubileum profesora Josefa Ungera (narozen 11. 9. 1944)
Jubilee of professor Josef Unger (born September 11th 1944)

Obsah / Contents

Distal Part of the Human Hand: Study of Form Variability and Sexual Dimorphism Using Geometric Morphometrics

Miroslav Králík¹ – Stanislav Katina^{1,2} – Petra Urbanová¹

1 Department of Anthropology, Faculty of Science, Masaryk University, Kotlářská 2, 611 37, Brno, Czech Republic.

2 Department of Mathematics and Statistics, Faculty of Science, Masaryk University, Kotlářská 2, 611 37, Brno, Czech Republic.

Received 10th of April 2014; accepted 20th of October 2014

DISTÁLNÍ ČÁST LIDSKÉ RUKY: STUDIE VARIABILITY FORMY A SEXUÁLNÍHO DIMORFISMU METODAMI GEOMETRICKÉ MORFOMETRIE

ABSTRAKT Tradičně se lidská ruka studuje prostřednictvím měření a srovnávání jednotlivých segmentů (prstů, článků prstů, záprstních kostí) bez zohlednění jejich vzájemných prostorových souvislostí. Cílem této studie je výzkum vnitro-populační variability formy lidské ruky jako celku v oblasti tříčlankových prstů se zvláštním zaměřením na sexuální dimorfismus a vztah mezi velikostí a tvarem ruky. Pravé ruce 99 žen a 70 mužů, převážně vysokoškolských studentů, byly ve standardizované poloze z palmární strany zaznamenány běžným stolním skenerem. Na každém dvourozměrném snímku bylo umístěno 16 význačných bodů a byla studována variabilita mezi těmito konfiguracemi prostřednictvím metod geometrické morfometrie. Pro lepší pochopení vnitřních vzorců variability tvaru byl tvarový prostor rozložen na afinní a neafinní podprostor, které byly dále analyzovány samostatně. Převážná část celkové variability byla spojena s afinními tvarovými rozdíly, které jsou identické v celé studované oblasti ruky. Jejich větší část představovala střížnou změnu v proximodistálním směru, menší část pak napínání odpovídající změnám v šířce ruky. Toto napínání také silně korelovalo s velikostí ruky. Mezipohlavní rozdíly představovala afinní změna, ve které byla proximodistální střížná změna neoddelitelně spojena se změnami v relativní šířce ruky. Lokální neafinní pohlavní rozdíly byly zaznamenány v určitých článcích prstů a mohou souviset s rozdíly v poměrech délek prstů. Domníváme se, že oddělení globálních a lokálních sexuálně dimorfických znaků ruky může pomoci blíže ozřejmit původ/počátek jejich dimorfismu v rané ontogenezi – čím lokálnější znak, tím později se v ontogenezi zakládá. Dimorfní znaky lokální a globální by proto mohly být ovlivněny odlišnými ontogenetickými faktory.

KLÍČOVÁ SLOVA Lidská ruka; tvar; variabilita formy; sexuální dimorfismus; proximodistální střížná variabilita ruky

ABSTRACT Traditionally, the human hand has been analyzed by measuring and comparing individual segments (fingers, phalanges, metacarpals) without considering their mutual spatial relationships. The present study aimed to analyze intra-population variability of the human hand form in the region of fingers as whole with special focus given to sexual dimorphism and the association between shape and size. Right hands of 99 females and 70 males, mostly college students, were scanned with a document scanner in standardized position from the palmar side. For each image 2-D coordinates of 16 landmarks were recorded and variability between configurations of landmarks were studied using geometric morphometrics. To understand patterns of variability, shape spaces were decomposed into affine and non-affine subspaces and further studied separately. The prevalence of the total variability was associated with affine shape change identical for the whole studied region of the hand. Its major portion was represented by shearing in proximodistal direction and to a lesser extent by straining in the relative hand width. The strain also strongly correlated with size of the hand. Intersexual differences were represented by affine change in which the proximodistal shearing was inextricably tied with the differences in relative hand width. Local non-affine sex differences were found in specific phalanges and might be associated with differences in finger length ratios. We presume that separating global and local sexually dimorphic features of the hand might shed light on the origin/onset of the dimorphism during early ontogeny – the more local the feature, the later differentiated, and thus influenced by different ontogenetic factors than global features.

KEY WORDS Human hand; shape; form variability; sexual dimorphism; hand proximodistal shear variability

INTRODUCTION

Variability in hand form (size and shape) within modern *Homo sapiens* are relatively subtle in comparison, for instance, between hands of humans and great apes, but could still have significance in terms of strength, dexterity, and skills in some contexts. For instance, certain professions, sports, and physical occupations benefit from hands with particular characteristics (Napier 1993, p. 24; Fallahi – Jadidian 2011).

Upon comparing the results of previously published studies it is evident, that the size and shape aspects of the hand vary both between and within human populations. Apart from the theoretical importance in human biology and paleoanthropology (e.g. Tocheri et al. 2008; Rolian et al. 2010), the practical use of knowledge of variability of the human hand can be found in the working/ergonomic (e.g. Bolstad et al. 2001; Nag et al. 2003; Balakrishnan – Yeow 2008), sporting (e.g. Barut et al. 2008), clinical (e.g. Boz et al. 2004; for review of clinical application of *metacarpophalangeal pattern profile analysis*, abbreviated as *MCP analysis*, see Poznanski – Gartman 1997), forensic (reviewed in Kanchan – Krishan 2011), biometric (e.g. Yörük et al. 2006), palaeoanthropological (e.g. Snow 2006; Nelson et al. 2006) and other fields.

The form of the hand is usually assessed by anthropometry. An overview of the methodology for measuring the hand was published by Bayer and Gray (1933). Since then, however, hand anthropometry has developed both in methods and applications. Dimensions measured on the skin surface of living individuals, on hand bones (e.g. Poznanski et al. 1972; Lewis 2001) and on records of both (contours, photographs, 2D-scans, radiographs, virtual 3D models) express the size of the hand and its parts. Various combinations of size measurements are used to express a wide range of shape features of the hand. Among the most important hand features are *hand length* and *hand width* (Bayer – Gray 1933), their proportion – *hand index* (e.g. Jelínek 1950; Pospíšil 1959; Procházková et al. 1994; Agnihotri et al. 2006), *MCP analysis* (Poznanski et al. 1972; Garn et al. 1972), *digital formulae* (e.g. Drobny 1959; Lewis 1996; reviewed in Peters et al. 2002), and *finger-length ratios* (e.g. Snihur – Hampson 2011), particularly the ratio between the length of the 2nd and 4th finger or the *2D:4D ratio* (reviewed in Manning 2002; McIntyre 2006).

In addition to individual level, the hand form exhibits sexual dimorphism, although there are substantial differences in its extent both among the features and among human populations. For instance, in adults average sexual dimorphism (mean difference between males and females) in the length of the hand reaches lower values, most frequently between 5 and 10%, while in the width of hand it is most often between 10 and 15% (Pospíšil 1959; Bláha et al. 1986; Imrhan et al. 1993; Kulaksiz – Gözil 2002; Imrhan – Contreras 2005; Agnihotri et al. 2006; Klamklay et al. 2008; Mandahawi et al. 2008; Imrhan et al. 2009). According to sources available to us, effect sizes (standardized mean differences equivalent to Cohen *d*) for sexual dimorphism in adults ranges mostly from 1.0 to 2.5 (in 15 out of 20 published samples, median

is 1.6; largest *d* value was 3.46 – derived from Klamklay et al. 2008 – males: mean 191.1 mm, SD 7.16 mm, females: mean 166.1 mm, SD 7.3 mm in college student from lower southern Thailand) for right hand length and mostly from 0.34 to 3.33 (in 8 out of 12 published samples, median is 2.23, largest *d* value was 3.33 – derived from Chuan et al. 2010 – males: mean 9 cm, SD 0.58 cm, females: mean 7 cm, SD 0.6 cm in Singaporean citizen) for right hand width. This suggests that different dimensions of the hand vary between sexes in different degrees, which implies differences in the proportions and thus in the shape of the hand. Many studies have reported systematic differences in the *hand index* between the sexes; on average, males have always had relatively wider hands than females (Jelínek 1950; Pospíšil 1959; Procházková et al. 1994; Kulaksiz – Gözil 2002). Hand index, however, also differs between populations, although it seems that the average inter-population differences are not as large as the variability within populations. The most recent study of hand proportions in Turkish population (Barut et al. 2014) confirmed significant differences between males and females in several hand ratios (hand index, third digit length/hand length, palmar length/palmar width) even after controlling for Body Mass Index.

Most studies of the *2D:4D ratio* recorded differences between males and females, with females on average having a higher *2D:4D ratio* than males (reviewed in Peters et al. 2002). These differences have been attributed to the (putative) action of prenatal androgens in males (Manning et al. 2000, 2007), however, empirical evidence for a direct causal link between prenatal androgens and the *2D:4D ratio* in humans is still controversial (cf. Lutschmaya et al. 2004; Hickey et al. 2010; Ventura et al. 2013). Zheng and Cohn (2011) showed in their interventional experimental study in mice paws that activity of receptors for androgens is higher in the 4th than the 2nd finger. Since males produce higher levels of prenatal testosterone they have relatively longer 4th finger and hence lower *2D:4D ratio* than females. Similar (homologous) mechanism could also work in humans. However, within-population sexual dimorphism of this feature is rather low, especially compared to variability among individuals of the same sex and to the average differences between populations. This implies that uncontrolled population/ethnic composition of compared male and female subsamples within a population sample might have a major (and unpredictable) effect on the recorded sexual dimorphism, especially in samples derived from large modern urban populations.

The pattern of finger-lengths combined with the pattern of the distal extent of metacarpals (given mainly, but not completely, by their lengths) create a base for the pattern of relative positions of tips of individual fingers in the proximodistal direction, also called *distal finger extent pattern* or *digital formula* (assessed as a categorical variable). Most populations are generally dominated by the radial form (with the tip of the 2nd finger projected more distally than the tip of the 4th finger), but in varying frequencies. In most published samples, the radial form was more common in females than in males, i.e. in females, the index finger projects more distally than

the ring finger at a greater frequency than in males (Crhák 1957; Drobny 1959; Pospíšil 1959; Lewis 1996; Robertson et al. 2008). In ulnar form, the distribution in sexes is the opposite. Although the direction of this trend is the same in most studied human populations, the differences between them in terms of frequencies of the *digital formulae* are significant (Peters et al. 2002, for review).

One of the most comprehensive approaches to investigating hand variability is *MCP analysis*, in which lengths of all metacarpals and phalanges are measured on postero-anterior (dorso-palmar) hand radiographs (Poznanski et al. 1972). Applications of *MCP analysis* to study normal variability have suggested a relatively complex linkage among individual components of the hand bones. For instance, when a sample of a North-American population (Garn et al. 1972) and that of a Welsh population (Lewis 2001) was compared, then males and females of the Welsh sample generally had shorter hand bones than those of the reference sample (Lewis 2001). Intersexual differences in the Welsh sample were smaller than in the reference sample. Differences between these two samples in the lengths of metacarpals and distal phalanges were similar for both sexes, but differed in each ray (finger). In contrast, differences between the two samples in the lengths of the proximal and middle phalanges were similar in all rays (fingers), but differed between the sexes; in these rows Welsh men had shorter bones compared to the male reference sample than females to the female reference sample (Lewis 2001).

Despite the abundance of approaches and results, the patterns of inter- and intra-population variability of the human hand form, the factors or biological reasons that determine these patterns, the mechanisms of action of these factors during development and growth, and the functional implications of these variability have still not been adequately addressed. One of the reasons could be the fact that various aspects of the hand form have been studied in isolation, i.e. patterns between length, width aspects and relative proximodistal position is disregarded. Moreover, the hand has been systematically studied apart from the rest of the body (for some exceptions see Saino et al. 2006; Kratochvíl – Flegr 2009). The scarce evidence suggests that hand shape respects some general properties of the body constitution, which can be further ascribed to a thermally adapted morphology as predicted by Allen's ecogeographic rule (Lazenby – Smashnuk 1999) or corresponds to Kretschmer's somatotypes (Kühnel 1932). Kratochvíl and Flegr (2009) studied the dependence of the *2D:4D ratio* on the original lengths of the fingers in three Czech samples and found an allometric relationship—with increasing length of the fingers (the 4th finger) *2D:4D ratio* decreased. They hold that sex differences in the *2D:4D ratio* are largely caused by the fact that males are on average larger (have longer fingers) than females. Based on these findings it can be supposed, that body constitution and size dependence might explain part of the diversity in hand shape between human populations, and even part of the inter-individual variability within populations, and possibly sexual dimorphism.

GOALS

Our intention was to develop and directly apply new methodology based on geometric morphometrics (review in Bookstein 1991; Dryden and Mardia 1999) which would allow studying hand form as a whole while decomposing it into various features in a single analysis. The aim of this study was to explore intra-population shape variability of distal part of the human hand in the region of fingers, with a special focus on the nature of intersexual differences and the extent to which the size variability of the hand contribute to the sexual dimorphism in its shape.

MATERIALS AND METHODS

Subjects

Subjects in the original sample (100 females and 75 males) were recruited predominantly from a population of college students in the cities of Brno and Ostrava (Czech Republic). All subjects were informed about anonymity of the research and notified about its purpose and conduct in detail. All subjects participated voluntarily. After excluding low-quality scans (see below), 169 subjects remained (99 females and 70 males). All were healthy individuals without apparent pathologies of the hand. The age in females ranged between 18 to 39 years (average = 23.9; SD = 3.57) and 17 to 31 years in males (average = 23.5 years; SD = 3.31). The difference in age between males and females was not statistically significant (Permutation two-sample *t*-test, with 999 replications, *p*-value = 0.715).

Methods

Hand scanning

In order to record two-dimensional morphology of the human hand in palmar view, we employed a readily available commercial device—a flat document scanner Canon CanoScan 4200. To reduce the influence of motion in joints, the hand was recorded in standardised position of fingers and wrist. The position and direction of movement of the scanner lamp were also standardized (see Technical note below). Subjects sitting in front of the scanner were asked to put the palm of their right hand on the central part of the scanner desk. By doing so, fingers rested in adduction and the thumb was partially extended (“radial abduction”) in the same plane on the glass. The longitudinal axis of the hand and the forearm were oriented parallel to the longitudinal axis of the scanner. Scanning was performed without the hand being covered by the top of the scanner. In a working environment with standard quality of diffuse daylight this technique permits the capture of a sufficient contrast between the edges of the hand and a dark background. The scanning lamp moved along the hand axis from fingertips to wrist, which means in proximal direction with respect to the scanned hand.

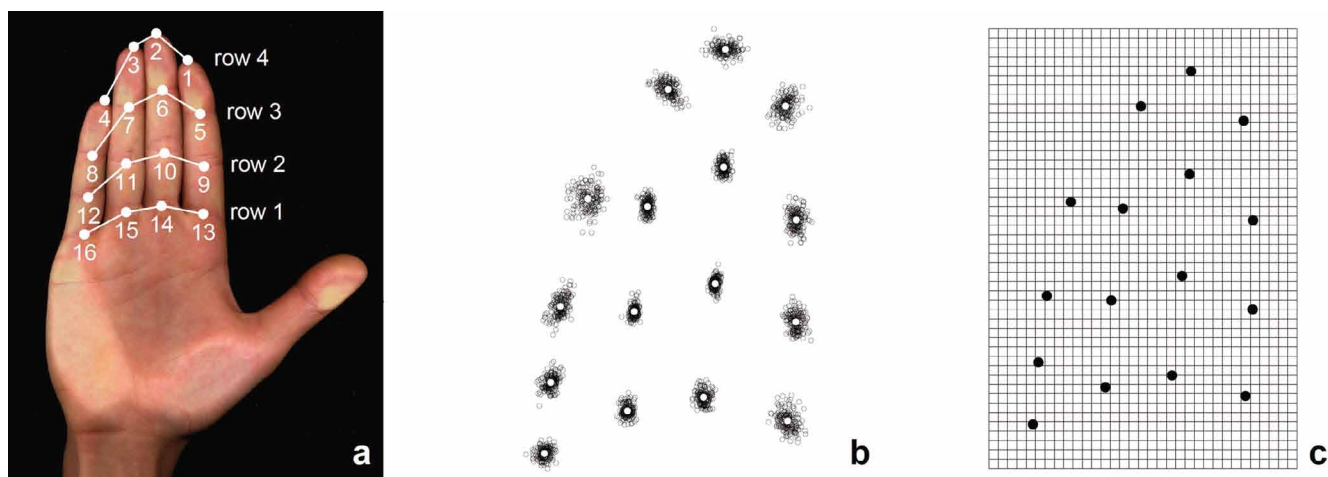

Fig. 1. Position of landmarks as acquired on the digital images of the human hand (a), Procrustes shape coordinates of the studied sample (b), and the Procrustes mean shape captured in not deformed TPS grid (c).

Hands were recorded as digital images (TIFF format, 24 colours, 150 dpi, 100 % size). In each individual, the *right hand* was scanned. Finally, six subjects (5 male and 1 female) were excluded from the sample, because they did not have their fingers perfectly together (in adduction) on the images. Before the next step, digital images were cropped selecting the appropriate area (Fig. 1).

(Technical note: The standardization of hand position to the direction in which the light beam moves is fundamental because three-dimensional objects registered by a flat document scanner with a variable orientation to the lamp movement provide differing images. Distances between points along the direction of motion of the lamp are still recorded in the same way regardless of the distance between the points and the desk of the scanner. In contrast, distances which are parallel to the desk and perpendicular to the direction of the lamp motion decrease considerably, but variably in different scanners, with the height of the points (object) above the scanner desk. It is therefore appropriate that the measured points or landmarks are located closest to the scanner, preferably directly on the glass, and the position of the hand toward movement of the lamp should be standardized. It is possible that similar differences also apply to photocopiers. This effect might be a source of recording errors in studies of *2D:4D ratio* where the ratio was measured on photocopies and the position of the hand were not standardized.)

Data collection

While scanning, it was difficult to standardize the position of the thumb. At the same time, we did not find suitable landmarks on the palm. For these reasons, we limited the scope of the studied region to fingers region. A set of 16 points (landmarks) was acquired for each digital image (Fig. 1). Landmarks 1–4 are located at points wherein an imaginary axis of the distal phalanx of a given finger crosses the finger's distal outline. Landmarks 5–8 lie within the mediolateral flexion crease of a given finger in the centre of the radioulnar width.

If the flexion crease is not present as a thin line but forms a flexion zone spread proximodistally then the point is located at its proximal border. Landmarks 9–12 are located at proximal borders of flexion creases (zones) between proximal and middle phalanges in the centre of the radioulnar width of the crease. Landmarks 13–16 are defined as points placed at proximal borders of corresponding metacarpophalangeal flexion creases in the centre of the radioulnar width.

For each point, *x* and *y* Cartesian coordinates were recorded using tpsDig 1.40 software (Rohlf 2004).

Statistical analysis of data

Shape standardization

Statistical shape analysis of 16 landmarks was performed with R software (R Development Core Team 2011) in a two-dimensional plane. From the viewpoint of geometric morphometrics, coordinates of an object constitute a (so called) configuration space (Fig. 1a). Landmark coordinates were transformed to *Procrustes shape coordinates* (PSC) using generalized Procrustes analysis (Dryden – Mardia 1999). This results in PSC, which were finally averaged across the pooled sample (Fig. 1b). These shape coordinates belong into *shape space*. Additionally, they were augmented by natural logarithm of centroid size ($\ln(\text{CS})$; abbreviated as $\log \text{CS}$; Mitteroecker et al. 2004) and belong into the *form space* (*size-and-shape space*).

Mean sex differences

Mean male and female shapes were visualized by means of thin-plate splines (TPS) grids and the differences were magnified by 4, 8, and 12 in both directions, female-to-male and male-to-female; i.e. TPS grids were *k*-fold magnified (extrapolated), $k = 4, 8, \text{ and } 12$; to ease the visualisation and interpretation. This visualisation was performed the same way in shape space and size-adjusted shape space (see next paragraphs for details).

Principal components analysis

Using methods of *shape-space* principal components analysis (PCA, in morphometrics also called *relative warp analysis*, RWA) of approximate tangent coordinates (synonyms: centered PSC, Procrustes fit coordinates), variability was decomposed into orthogonal components and, subsequently, these components of shape variability (PCs, or relative warps, RWs) were examined (Bookstein 1991).

Using methods of *form-space* PCA of centered PSC and log CS, variability was decomposed into orthogonal components and, subsequently, these components of size-and-shape variability were examined. In other words, interpretation of the PCs follows that of Mitteroecker et al. (2004) and Katina (2007), where the effects of each PC can be visualized (i.e. back-projected into the configuration space). Usually, the PC1 reflects the shape changes associated with log CS (allometry—linear or linearised characterization of the dependence of shape on size, here size is represented by log CS). The association of PC1 with CS was calculated by Pearson product-moment correlation coefficient of PC1 scores and log CS.

Residuals of form space PC1 model in the form of centered PSC (equivalent to the residuals of multivariate linear regression model of centered PSC on log CS), were then calculated to analyse size-adjusted (non-allometric) shape variability by *size-adjusted* PCA, where the variability was decomposed into orthogonal components and, subsequently, these components of shape variability were examined.

Linear discriminant analysis

To explore the nature of the differences between males and females, a linear discriminant analysis (LDA) of centered PSC in shape space, form space, and size-adjusted shape space was used.

Affine and non-affine subspaces

The shape space, form space, and size-adjusted shape space were decomposed to affine and non-affine subspaces. In other words, PSC were decomposed to affine and non-affine components (Rohlf – Bookstein 2003) and evaluated by PCA, LDA, TPS grids, and percentages (proportions) of decomposed parts. The affine subspace was calculated as an orthogonal subspace of pure bending, which is equivalent to the residuals of a multivariate linear regression model of centered PSC on Procrustes mean shape. The affine component is a subspace of no bending, the non-affine component is a subspace of pure bending, where bending can be understood locally (i.e. local bending, bending on small scale) and globally (i.e. global bending, bending on large scale (Katina 2012)). In total, we used nine PCAs and nine LDAs models in: 1) shape space, 2) affine subspace of the shape space, 3) non-affine subspace of the shape space, 4) form space, 5) affine subspace of the form space, 6) non-affine subspace of the form space, 7) size-adjusted shape space, 8) affine subspace of size-adjusted shape space, 9) non-affine subspace of the size-adjusted shape space. Only those with biologically

plausible interpretation were used in results and discussion. In all PCA models (for our data), the first two PCs covered sufficient amount of variability. In all LDA models (for our data), the first linear discriminant (LD) covered 100 % of variability.

Visualization of shape differences

The shapes estimated as the Procrustes mean shape plus PC, resp. LD, loadings of all types of PCA, resp. LDA (target), were visualized as TPS grids where the Procrustes mean shape was used as the source. The differences between the two were magnified k times in the range of particular PC, resp. LD scores, in both directions of the particular PC (k specified in the figure captions means k -fold TPS grid extrapolation to ease the visualisation and interpretation). Additionally, male and female PC1 and PC2 scores were superimposed with 95% empirical tolerance ellipses comprising 95% of PC1 and PC2 scores variability separately for both sexes (based on bivariate normality assumption). For both sexes, linear regression line of regression of PC2 on PC1 scores was visualised as well (to ease the interpretation). Note: In the whole sample, the PC1 and PC2 are orthogonal and the regression line is identical with x -axis and it is unreasonable to calculate it. But separately for females and males, we may expect different biological signal in the relationship of PC1 and PC2 for each sex.

Treating rows separately

The set of 16 landmarks was divided row-by-row to four subsets (row 4: landmarks 1–4, row 3: landmarks 5–8, row 2: landmarks 9–12, and row 1: landmarks 13–16). Since the hand forms by distal outgrowth in rows during early development, it was important to see row-related shape components and their relationship to the overall shape as well as the row interrelations. Therefore, mutual multivariate association between centered PSC of these subsets was explored by two-block partial least squares (PLS) of cross-block covariance matrix. This association was measured by Pearson product-moment correlation coefficient of singular warp (SW) scores of two blocks together with 95% empirical confidence intervals (CI).

Visualization of rows associations

The shapes estimated as the Procrustes mean shape plus SW loadings of a particular block (targets) were visualized in TPS grids where the Procrustes mean shape was used as the source. The differences between the two were magnified k times in the range of particular SW1 and SW2 scores. The TPS grids should be understood as a mutual shape change of the first block directly related to the shape change of the second block (Rohlf – Corti 2000).

Statistical tests

The following permutation tests were performed (significance level $\alpha=0.05$; 999 replications):

type of reliability	scan-related error		inter-observer error		intra-observer error	
	x -coords	y -coords	x -coords	y -coords	x -coords	y -coords
absolute values (in mm)	1.46	1.53	1.47	1.09	1.22	0.89
relative values (in %)	3.96	2.53	5.38	1.81	4.12	1.03

Tab. 1. Results of reliability study in absolute values (in mm) and relative values (in % of the total sample variance)—mean values for both x- and y-coordinates across 16 landmarks.

1. Goodall *F*-test of mean shape differences and size-adjusted mean shape differences between sexes (represented by mean Procrustes distance difference).
2. Test of log CS difference between females and males.
3. Test of Pearson product-moment correlation coefficient measuring an association between log CS and all three types of form space PC1 scores.
4. Paired *t*-test of difference in proportion of variances explained by non-affine component between each pair of rows and for each direction (*x* and *y*) and for both directions combined.
5. Test of multivariate association between two blocks in two-block PLS represented by Pearson product-moment correlation coefficient of SW scores of the two blocks.

Reliability

Five hands, each scanned 5 times, were copied 5 times and this set was randomized separately for each of the five observers, $n=5 \times 5 \times 5 \times 5 = 625$ repeated observations per landmark in total. Reliability of all 16 landmarks was evaluated for both *x*- and *y*-coordinates separately (as *x*- and *y*-coordinate variances) and also simultaneously as *total variance* (trace of covariance matrix of particular landmark). This setting reflects *scan-related*, *intra*- and *inter-observer error* calculated from mixed-effect linear regression model with mean landmark position as fixed effect; scan (1 to 5), individual hand (1 to 5), observer (1 to 5), and order of repeated measurement (1 to 5) as random effects. Finally, these three types of error were calculated in *mm* (absolute scale) and also scaled by *total sample variance* of each landmark (relative scale in %; calculated from whole original sample of 169 subjects).

The values obtained (Table 1) show that the error explains up to 6 % of the total variance, in absolute terms, a maximum of 1.53 mm, which we considered acceptable. In the direction of the *x*-axis (see Fig. 1a), i.e. in radioulnar direction or along the edges and along the flexion creases, the percentage error of measurement (such as inter intra-observer) was about one-third higher than in the *y*-direction. Scanning error was comparable to the measurement error, but did not differ significantly between *x*- and *y*-directions. (Note: It should be noted that we did not test the reliability between different scanners.)

RESULTS

Sex differences in size

A comparison of log CS shows (Fig. 2) that females embody a smaller distal region of the hand than males (*p*-value < 0.00001).

Procrustes shape coordinates

PSC of 16 landmarks applied to describe shape variability and Procrustes mean shape are displayed in Figure 1b,c. Since more females than males (99:70) entered into the analysis, the average shape did not represent a shape exactly halfway (mid-point) between the sexes. There were differences between landmarks in deviation of cases around means. In general, landmarks of the 2nd and 5th finger had larger deviation than those in the 3rd and 4th finger. The same was true for the distal row of landmarks (landmarks 1 to 4) in comparison to the landmarks in the remaining rows. There were also differences in orientation of the clouds of points. The largest deviation was recorded in landmark 4.

Shape variability of the distal part of hand can be decomposed to affine and non-affine subspace. The affine component, represented by an estimated shape of multivariate linear regression model of centered PSC on Procrustes mean shape, ex-

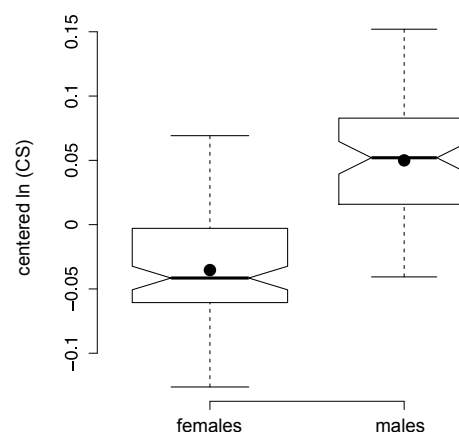

Fig. 2. Boxplots of centered log CS (*nf* = 99, *nm* = 70).

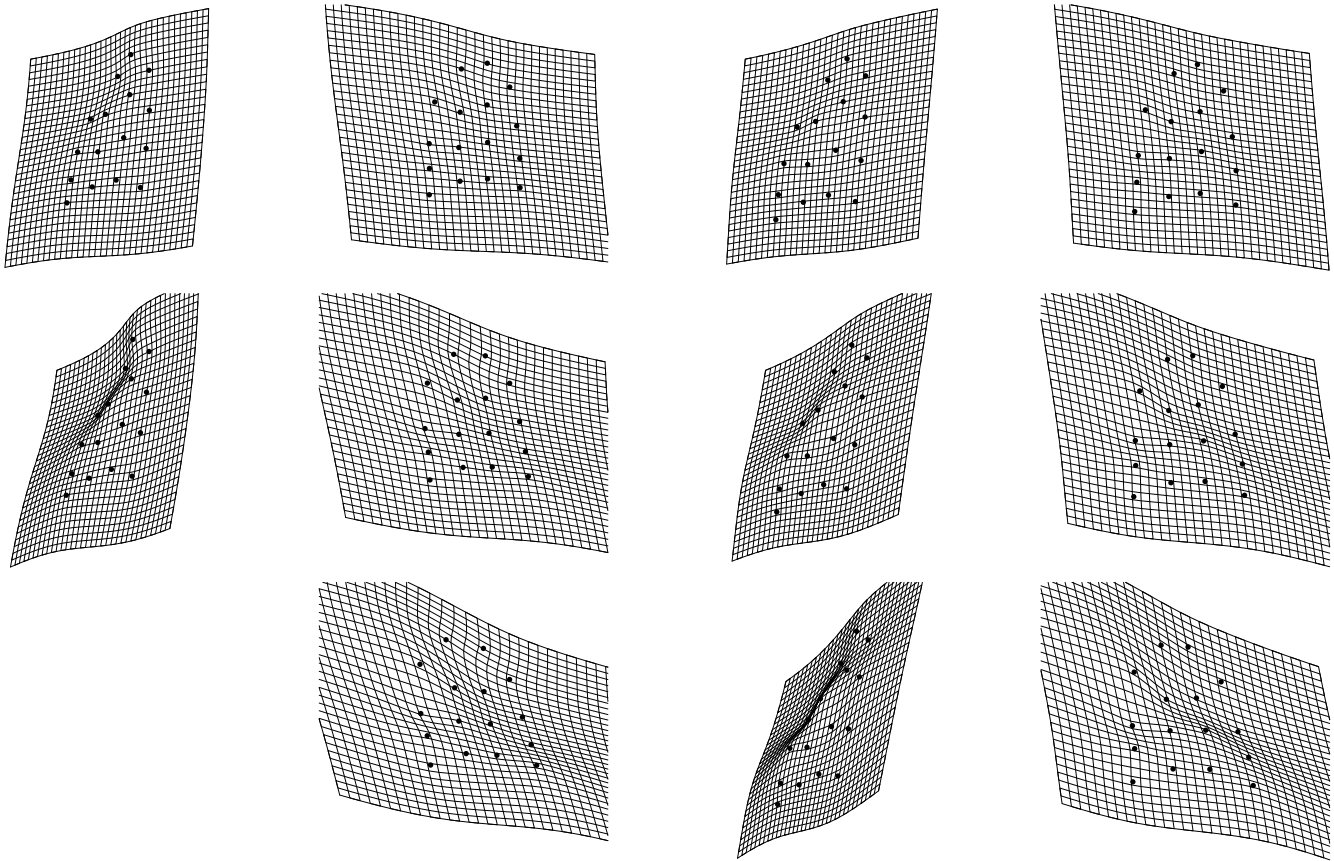

Fig. 3. TPS grids (magnified 4, 8, and 12 times) of mean male-to-female deformation (first and third column) and female-to-male deformation (second and fourth column) in shape space (first and second column) and size-adjusted shape space (third and fourth column). The 12 times-magnification of mean male-to-female deformation is not visualized because of an excessive deformation of the grid, called singularity (crease), at a given magnification.

press the majority (99.97%) of shape variance. The non-affine component, represented by the residuals of a multivariate linear regression model of centered PSC on Procrustes mean shape, express the rest of shape variability.

Sex differences in shape

Sexual dimorphism expressed in terms of mean male-to-female deformation and mean female-to-male deformation is accompanied by the TPS grids in Figure 3 (first and second column). Shape differences between mean male and mean female hand shape manifested themselves as statistically highly significant (Goodall *F*-test, *p*-value < 0.00001). A major amount of intersexual differences in shape was observed in hand width relative to hand length. The female hand was narrower, particularly in the distal ulnar region of the hand. At the same time, there was a sex-related variability in pattern of proximodistal position of the bases of fingers (landmarks 13 to 16). Bases of the 4th and 5th finger were positioned more proximally in females, which was, by definition, given by the differences in the row of metacarpophalangeal creases. The same can be stated for the pattern of proximodistal position of fingertips where the difference was even more pronounced.

The male hand, in turn, was relatively wider and was attributed to the evenly distributed proximodistal position of the finger bases (landmarks 13 to 16). Similarly, the distal extent of fingertips (landmarks 1 to 4) is aligned evenly. In total, the studied region of the male hand appeared to be more symmetrical about an axis passing through the interdigital space between the 3rd and the 4th finger. In females, the largest local variability was found in the slope of distal phalanges of the 4th and 5th finger towards the radial half of the hand. As apparent from the large magnification of intersexual shape variability (Fig. 3, second line of grids), in male the length of the distal phalanges represented a larger portion of total length of fingers than in females.

Equally, the size-adjusted mean intersexual shape difference was statistically significant (Goodall *F*-test, *p*-value < 0.00001; Fig. 3, third and fourth column). While essential aspects of sexual dimorphism in the shape of the human hand described above applied also to the size-adjusted mean intersexual shape difference, the in/consistencies in proximodistal position of the finger bases and the radial slope of the distal phalanges were less evident than in the shape space, suggesting that these shape variability related partly to the size aspects

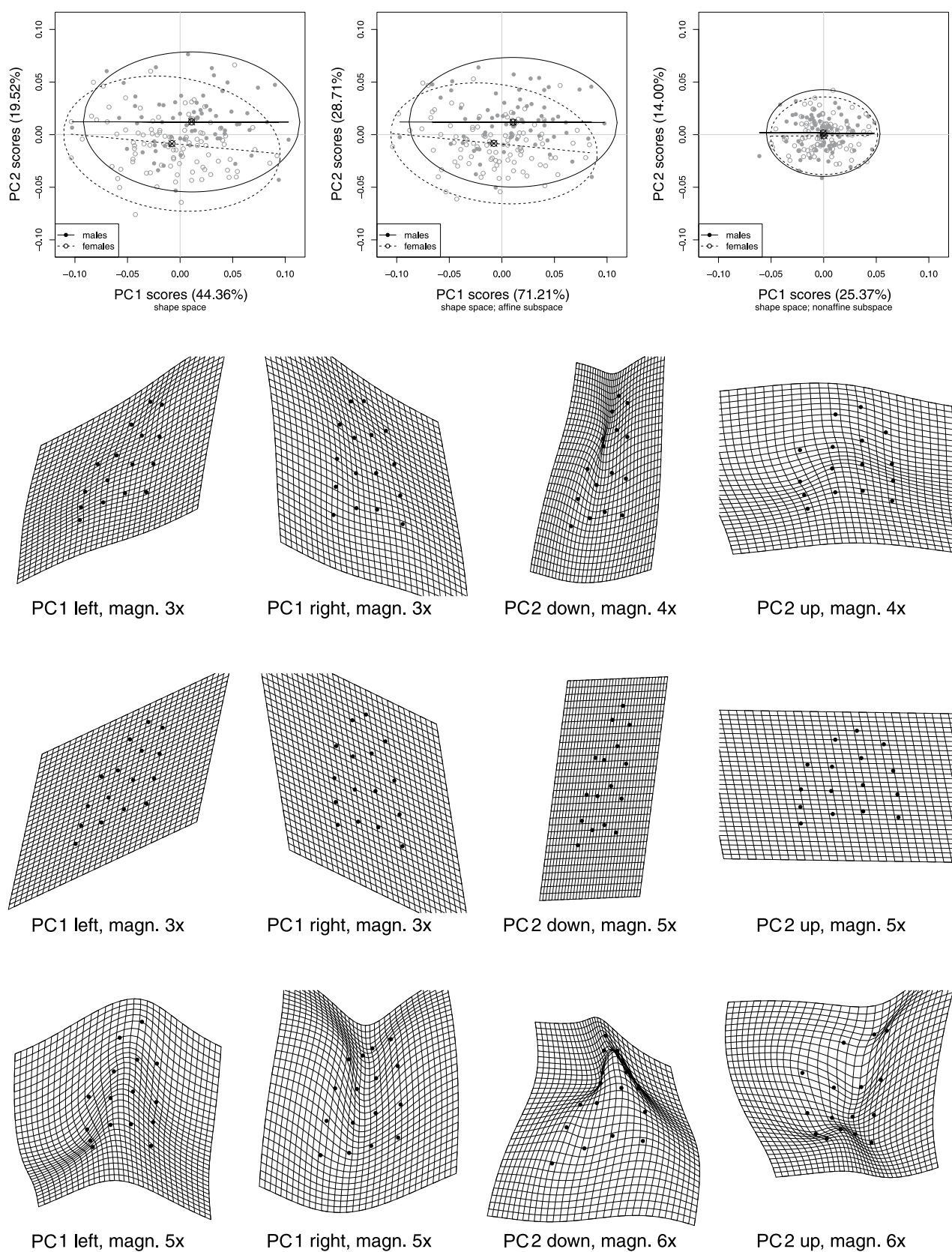

Fig. 4. PCAs in shape space (scatterplots left-to-right; TPS grids row-by-row: shape space, affine subspace, and non-affine subspace).

of the hand. Difference can be found also in the location of the most proximodistal shape compression in males (highest density of the grid). While in the shape space (Fig. 3, second column), the compression was located in the proximal phalanx of the 2nd finger, proximal and middle phalanges of the 3rd and 4th finger and middle phalanx of the 5th finger; after size adjustment (Fig. 3, fourth column) the maximum proximodistal compression relocated completely into the middle row of the phalanges. After size adjustment, sex differences in the relative width of the distal row of phalanges were lower. In the size-adjusted shape space, variability in the proportion of distal phalanges to the total finger length contributed to sex differences to a higher extent than in the shape space. Finally, in males 2nd and 5th fingers more converged more distally (possessed less parallel direction) in the size-adjusted shape space than in the shape space. In general, it appeared that the overall shape dimorphism after the size adjustment changed little, while the local sex-related differences changed to a larger extent.

Shape space variability

In contrast to the above-described direct assessment of differences between mean male and mean female shape, PCA allowed an analysis of major directions of variability in the sample. PCA performed on aligned coordinates of shape space (Fig. 4, first scatter-plot, upper row of grids) revealed that 44.36 % of the total variance (PC1) corresponded to a global change in the radioulnar asymmetry, accompanied by a change in the distal extent pattern of the finger bases (landmarks 13 to 16) and fingertips (landmarks 1 to 4). The only more local variability was observable in the region of the proximal and medial phalanges of the 5th finger. The PC2 accounting for 19.52 % of the total variance was associated with mostly global shape modifications in relative hand width. In positive values of the PC2, the 4th finger position coupled with the relative hand widening shifted itself more distally, accompanied by shortening of medial phalanges in relation to the total finger lengths and relative shortening of proximal and medial phalanges of the 5th finger. Negative values of PC2 were characterized by narrowing of the hand with a concurrent increment of slope of the distal phalanges of the 4th and 5th finger radially and shifting of the whole 4th finger more proximally. The scatter-plot of shape space PCA (Fig. 4) shows that the greater proportion of males was in the positive side of the PC2 axis, while for females the reverse was true.

When being observed in the affine subspace of the shape space, the visualizations of shape differences on PCs are fairly similar to those of the whole shape space (Fig. 4, second scatter-plot, middle row of grids). Affine or uniform components express those shape differences that can be characterized as uniform stretching or compressing the space in orthogonal directions. The affine changes leave parallel lines parallel and affect the local space precisely the same way everywhere, and thus the changes are considered global (Slice 2005, p. 30–31, for review). When the shape change is

affine, the proportional lengths of the parallel lines remain unchanged. Comparing the position of males and females on the plot of PC1/PC2 scores (Fig. 4) in the affine subspace (and also in the full shape space), it can be observed that male and female hands of an identical proximodistal shear level (e.g. zero value on the PC1) differ in their relative width level (PC2) so that the female hand is relatively thinner. Centroids for males and females differed at a similar level on PC1 and PC2, female hands are on average relatively more thin and, at the same time, more proximally sheared on their ulnar sides.

Shape variability in the non-affine subspace of shape space (Fig. 4, third scatter-plot, lower row of grids) corresponded mostly to alterations in ratio between finger lengths. Shape changes in PC1 accounting for 25.37 % of the total variance described changes in the relative length of the 5th finger, caused by variability in its proximal and middle phalanges, accompanied by changes in proximodistal position of the 3rd and 4th finger (given predominantly by the position of the metacarpophalangeal crease, i.e. the distal extent of a given metacarpal). PC2 accounting for 14.00 % of the total variance of non-affine subspace was associated with complex modifications composed of changes in relative width of the proximal and distal part of the studied region, accompanied by changes in proportions between lengths of the proximal and distal row of phalanges. Together with these changes, relative length of the 5th and 4th fingers to the remaining two fingers changed, which was accompanied by (or compensated with) an opposite change in the length of metacarpals: the longer the 5th finger was, the shorter was the 5th metacarpal (the less distal was the position of landmark 16). Scatter-plot of PC scores (Fig. 4) shows that, in the non-affine subspace, distributions of values for males and females completely overlapped.

Form space variability

Form space (size-and-shape space) represents shape space augmented by log CS. In form space, Pearson product-moment correlation coefficient between PC1 scores and log CS was 0.995 (p-value < 0.001), which means that shape variability represented by the PC1 corresponded almost entirely to the size of the hand. PC1 (Fig. 5, first scatter-plot, upper row of grids) accounted for 48.80 % of the total variance of form space. In the PC1 direction there was a region occupied entirely by female specimens (35 cases, i.e. 20.71 %), a region of mixed specimens (92 cases, i.e. 54.44 %) and a region represented entirely by male specimens (42 cases, i.e. 24.85 %). Negative PC1 scores were occupied mostly by females, whereas males were located mainly among positive scores. Hence, shape variability in the PC1 effectively display the range of sexual dimorphism in the human hand as a function of size (allometry).

It is evident that the variability in the overall hand shape related to hand size (PC1) were associated with changes in relative width of the distal half of the studied region—as its size increases, the distal part of the hand becomes wider.

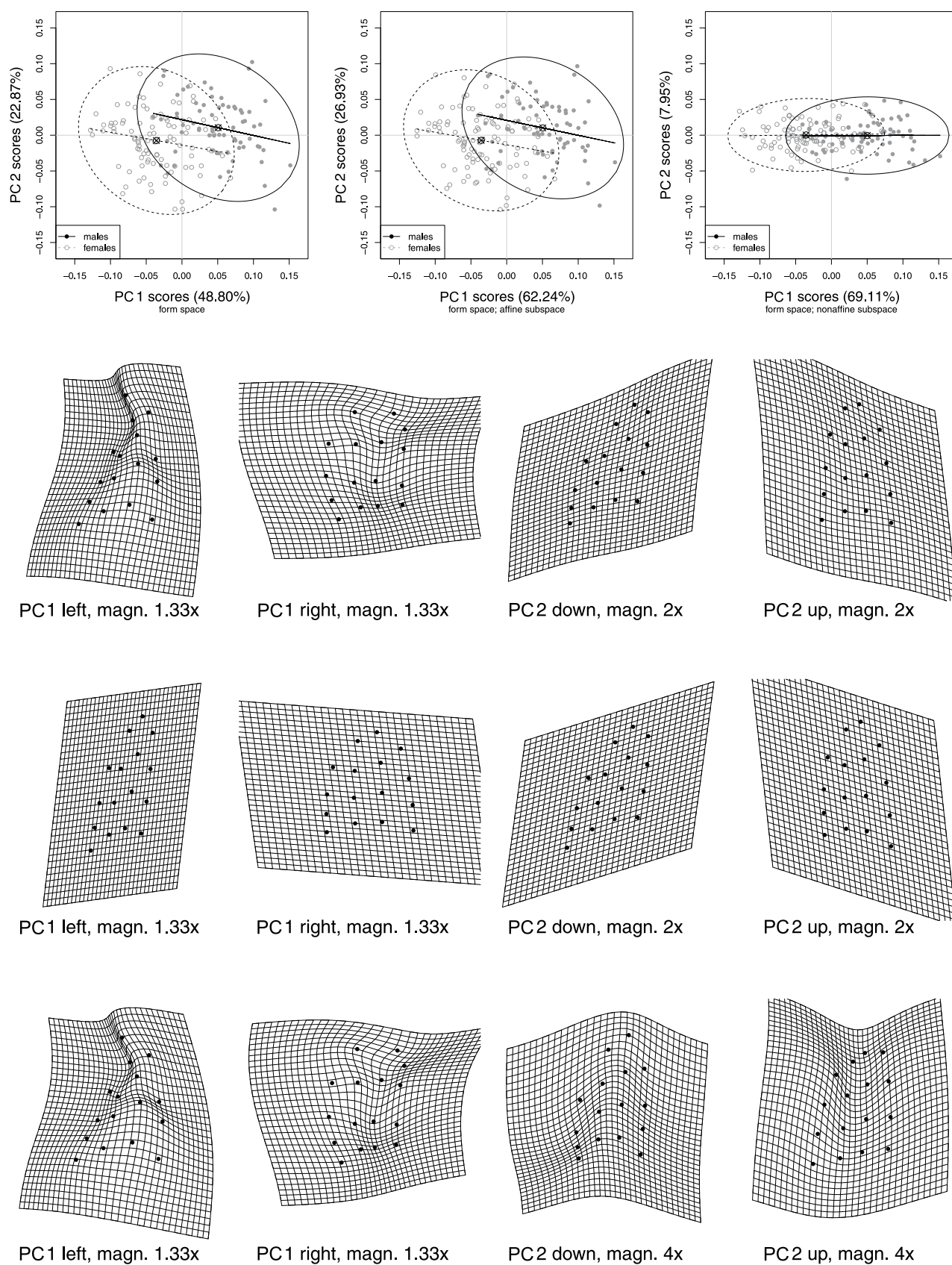

Fig. 5. PCAs in form space (scatterplots left-to-right; TPS grids row-by-row: shape space, affine subspace, and non-affine subspace).

However, local shape variability in PC1 were also substantial and affected particular rows of phalanges with each row expressed in the total hand size differently. The larger the hand, the more important the contribution of middle phalanges of the 2nd, 3rd, and 4th fingers. The larger the hand, the smaller the ratio of the length of the distal phalanx of the 2nd finger to the length of the whole finger. Moreover, a small hand was linked to a tendency towards convergence of the distal phalanges of the 3rd and 4th fingers, which represented the overall tendency of small hands to incline (or even curve) the 2nd and the 3rd finger in the ulnar direction. Moreover, on large hands, bases of the 3rd and 4th finger are placed relatively closer to each other (landmarks 14 to 15) than each of them to the 2nd and 5th finger, respectively (landmarks 14 to 13 and 15 to 16). Variability represented by PC2 in form space closely resemble PC1 in shape space (compare Fig. 4). In the affine subspace of form space (Fig. 5, second scatterplot, middle row of grids), PC1 accounting for 62.24 % of the total variance of affine subspace and the Pearson product-moment correlation coefficient between PC1 scores and log CS was 0.996 (p -value < 0.001). Shape changes in affine subspace were represented by shear deformation of the radial and ulnar parts of the hand in the proximodistal direction, in the opposite direction for each of these parts. At the same time, in PC1 this shape change included narrowing/widening of the relative hand width—hands characterized by a displacement of the ulnar part proximally are relatively narrower and *vice versa*. In the PC1 direction, the distributions of male and female specimens in the affine subspace were similar to that of full form space. Again, a relatively wide shape represented a large, i.e. male hand, while a thin shape represented a small hand, i.e. female hand. Shape variability associated with PC2 of the affine subspace of form space also described a shear deformation, and the shear was even more pronounced than in the PC1, while any substantial alterations in relative width of the hand were not evident.

In non-affine subspace of form space (Fig. 5, third scatterplot, lower row of grids), the Pearson product-moment correlation coefficient between PC1 scores and log CS was 0.999 (p -value < 0.001). Shape variability expressed by PC1 corresponded to that which was described for the full form space, except the relative width and shear changes. Variability represented by PC2 in the non-affine component of form space resembled variability on PC1 in the non-affine component of shape space (compare Fig. 4).

Comparing each sex separately in the affine subspace (and also in full form space), we can see (Fig. 5) that distributions for males and females are similar and have similar slopes that are (contrary to the pooled distribution) not strictly parallel to the x -axis. Moreover, distributions for males and females are shifted from each other more in the x - than in y -direction. A female hand of a particular relative width (e.g. zero value on the PC1) had a higher level of proximal shear (PC2) in its ulnar region than a male hand of identical relative width. In the non-affine subspace, the sexes differed only in their position on the PC1 but not on the PC2.

Size-adjusted shape space variability

Essentially, shape changes in the full size-adjusted shape space and both subspaces were very similar to the changes in the shape space (Fig. 4) and its respective subspaces, with the only difference that (after the same magnification) these shape changes were more pronounced. Therefore, variability of the human hand in size-adjusted (non-allometric) shape space are not displayed. While PC1 accounted for 44.66 % of the total variance PC2 accounted for 19.53 % of the total variance.

Affine subspace also explained 99.94 % of the total variance of size-adjusted shape space. These shape changes represented mutual shifts of individual fingers in proximodistal direction combined with a change in relative hand width.

Correlations with the total shape space

Affine component correlated strongly with the total shape space; in non-affine components, in contrast, the correlations are relatively moderate as the Pearson product-moment correlation coefficient reaches 5-times lower values. Of the non-affine components, only PC1 by form space PCA yielded a statistically highly significant correlation with the total shape ($r = 0.995$; p -value < 0.0001).

Linear discriminant analysis

Contrary to the PCA, LDA searches for a linear combination of variables which best separates defined groups, in our case males and females, to model differences between them. In all three morphometric spaces (shape space, form space, size-adjusted shape space) and their subspaces, changes of the shape of the hand along the first discriminant axis (LD1) were very similar (Fig. 6). They differed, however, in the percentage of correctly classified cases. While in the form space the discrimination was high (the highest for the full space: 94.67 % of correctly classified cases according to sex, 94.29 % in females and 94.95 % in males); in the shape space and the size-adjusted shape space combined the overall classification rate was moderate and unbalanced if males and females were considered separately (72.88 % of correctly classified cases according to sex, 61.43 % in females and 80.98 % in males).

LD1 shape differences between sexes essentially corresponded to those described above for mean male-to-female and mean female-to-male deformations. In the affine subspaces, the differences were characterized by shear changes accompanied with changes in relative radioulnar width. Female hand was thinner, with the more distal position of its radial side and the more proximal position of its ulnar side given by overall shear change. The male hand was wider, with a more proximal position of its radial side and a more distal position of its ulnar side given by overall shear change.

It is worth noting that in non-affine subspaces, sex differences in the pattern of distal extent of fingertips corresponded to these sex differences in the affine subspace while sex differences in the pattern of distal extent of finger bases (landmarks 13–16) were exactly the opposite, i.e. a more distal position of ulnar side in females and more proximal in males.

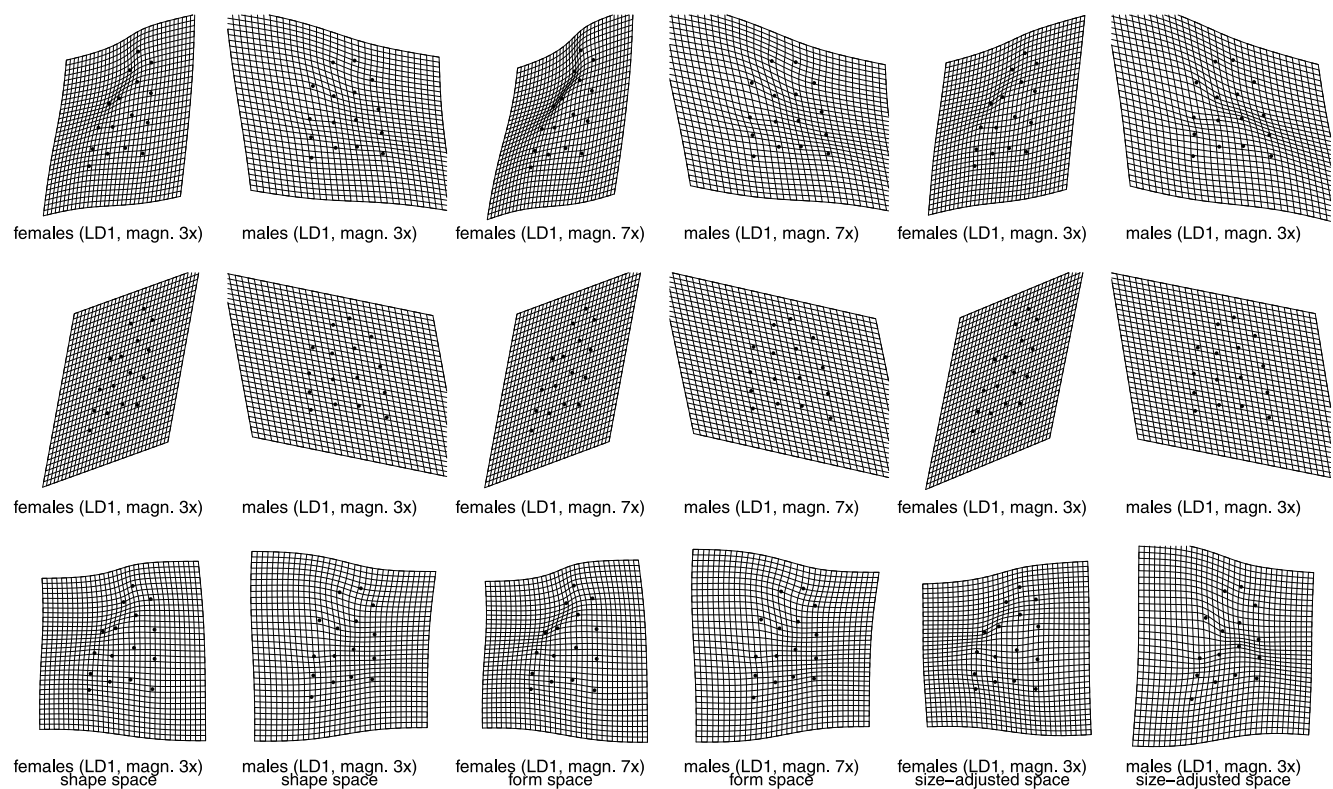

Fig. 6. LDAs in shape space (first two columns), form space (second two columns), and size adjusted shape space (third two columns) subdivided to full space (first row), affine subspace (second row), and non-affine subspace (third row); percentages of correctly classified shapes (row-by-row)—shape space = 78.70, 72.19, and 73.96; form space = 94.67, 89.35, and 93.49, and size-adjusted shape space = 72.78, 69.23, and 68.64.

Treating each rows separately

If the proportion of the affine and the non-affine components in each row separately was compared (Table 2), the proportion of affine component was high in all four rows, while the proportion of the non-affine component was always small. Row 1 had the largest relative proportion of the affine component, while row 3 had the largest relative proportion of the non-affine component. Comparing the *x*- and *y*-direction separately (Fig. 7), the *x*-direction had a high proportion of non-affine component in the row 4 and has also high variability among cases, while in *y*-direction row 2 and 3 had a high proportion of non-affine component and also had a high variability. In row 1, the proportion of the non-affine component was low in both directions. In the *x*-direction, proportion of variance explained by non-affine component differed in all pairs of rows except of the row 1 vs. row 2. In the *y*-direction, proportion of variance explained by non-affine component differed in all pairs of rows (Table 3).

	affine	non-affine		
row 1	99.97	0.03	↔	row 4
row 2	99.83	0.17	↕	
row 3	99.76	0.24	↕	row 3
row 4	99.86	0.14	↕	
all rows	99.97	0.03	↕	row 2
			↕	
			↕	row 1

Tab. 2. Proportion of variance (%) explained by affine and non-affine component for each row separately (row 1: landmarks 13–16, row 2: landmarks 9–12, row 3: landmarks 5–8, and row 4: landmarks 1–4), *x*- and *y*-direction combined.

Fig. 7. Proportion and direction of non-affine components for each row and direction separately.

	row 1 vs. 2	row 1 vs. 3	row 1 vs. 4	row 2 vs. 3	row 2 vs. 4	row 3 vs. 4
x-axis direction	0.1178	0.0256	<0.0001	0.0005	<0.0001	<0.0001
y-axis direction	<0.0001	<0.0001	0.0001	0.0053	<0.0001	<0.0001
both axes combined	<0.0001	<0.0001	<0.0001	0.0078	0.1236	<0.0001

Tab. 3. Comparison of proportions of variance explained by non-affine components by means of significance level of paired *t*-tests for each pair of rows and for each direction (*x* and *y*) separately and combined.

	SW1		SW2	
	Pearson <i>r</i>	95%CI	Pearson <i>r</i>	95%CI
row 1 vs. whole	0.66	(0.57,0.74)	0.56	(0.45,0.66)
row 2 vs. whole	0.25	(0.10,0.38)	0.26	(0.12,0.40)
row 3 vs. whole	0.84	(0.79,0.88)	0.42	(0.29,0.54)
row 4 vs. whole	0.85	(0.80,0.88)	0.65	(0.55,0.73)

Tab. 4. Multivariate Pearson product moment correlation coefficients of overall affine component in shape space (SW1 and SW2) and each row.

	SW1		SW2	
	Pearson <i>r</i>	95%CI	Pearson <i>r</i>	95%CI
row 1 vs. row 2	0.91	(0.88,0.93)	0.83	(0.78,0.87)
row 1 vs. row 3	0.90	(0.87,0.93)	0.86	(0.82,0.90)
row 1 vs. row 4	0.89	(0.85,0.92)	0.77	(0.70,0.82)
row 2 vs. row 3	0.93	(0.91,0.95)	0.79	(0.73,0.84)
row 2 vs. row 4	0.94	(0.92,0.95)	0.72	(0.64,0.79)
row 3 vs. row 4	0.96	(0.94,0.97)	0.81	(0.75,0.85)

Tab. 5. Comparison of affine components between each row by means of multivariate Pearson product moment correlation coefficients for SW1 and SW2.

PLS analysis targeted variability between defined blocks (configurations). In this particular case, the targeted variability included those between the overall shape and individual rows, and between all pairs of rows. When comparing the overall affine component with shape variability in separate rows by means of Pearson product-moment correlation coefficient (correlation of the two multivariate blocks by means of SW scores), rows 1, 3, and 4 correlated more strongly with the overall affine component than row 2 (Table 4). SW1 accounted for approx. 50 % of the total co-variance, SW2 accounted for approx. 23 % of the total co-variance.

In SW1, all rows correlated strongly with each other when comparing affine components in pairs of rows (Table 5). Visualization of multivariate correlations between rows of landmarks showed (Fig. 8) that all rows had strong ties to other rows, but each distal row sheared more on the ulnar side than its adjacent proximal row.

DISCUSSION

Major shape variability

The presented paper intended to shed light on the morphology of distal part of human hand studied in standardized position in the two-dimensional palmar projection. We tried to

see how various morphometric features represented (qualitatively and quantitatively) hand form, how they manifested sexual dimorphism, and what is the role of hand size in this variability.

On the basis of obtained results, within recent adult Czech population sample, shape variability in the distal part of the human hand can be divided into three main “types” or “levels”: 1) global uniform (affine) shape changes affecting the whole hand identically, 2) non-uniform shape changes common for a region of a specific row, non-respecting rays (for instance PC1 in non-affine subspace of form space, Fig. 5), and 3) a non-uniform shape changes common for a specific ray (finger) or a pair of rays, non-respecting rows (e.g. PC1 of non-affine subspace of shape space, Fig. 4).

Affine shape change

In most biological objects, the distinction between the affine and non-affine component is just elegant math but without any reasonable/understandable biological explanation. The distal part of the hand, however, is not the case. Majority of shape variability of the distal part of hand represent shape modifications in which the hand is altered as a whole (the same-way everywhere), in spite of being separated into individual rays (fingers) and individual rows of the bones in them.

We consider the prevalence of the total observed variability

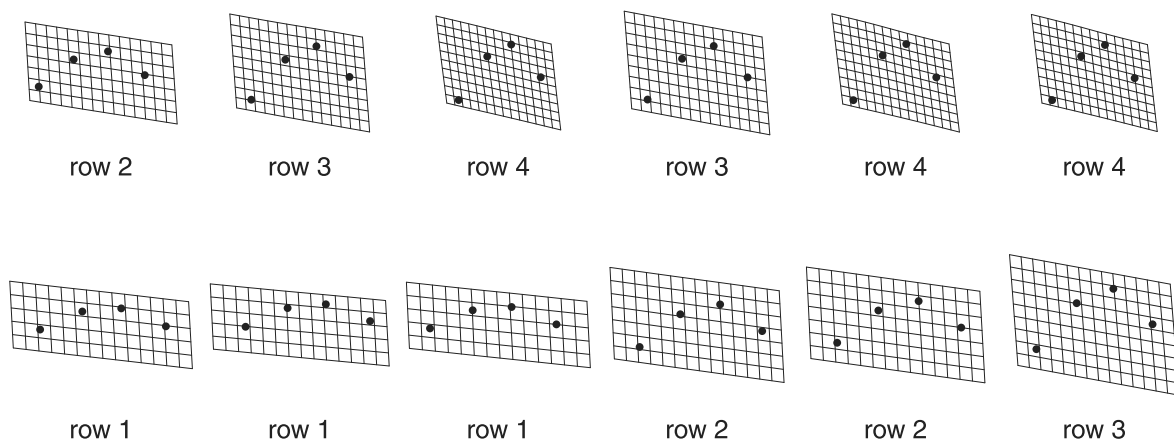

Fig. 8. Results of two-block PLS as TPS grids—visualization of shape relationships in affine component between rows of landmarks.

in shape of the human hand associated with a global uniform shape change, which is almost identical in every point of the distal hand, to be the most important finding. Major portion of this shape change is represented by almost pure shear in proximodistal direction, which leaves the Cartesian x -coordinate (width of hand) invariant and alters the y -coordinate by a translation that is a multiple of x -coordinate (Fig. 4, changes in PC1 of affine subspace). We propose to name this essential aspect of hand morphological variability as *hand proximodistal shear variability*. Minor portion of affine shape variability is represented by almost pure change (strain change) in the ratio between proximodistal and radioulnar dimensions, i.e. the relative hand width (Fig. 4, changes in PC2 of affine subspace). Affine variability always take place as combination of shear change (i.e. proximodistal shear change) and strain change (i.e. radioulnar expansion).

The degree of variability covered by the affine component states in evidence, that distal part of human hand constitutes a structurally unifying system where position, size, and shape of each and every part is structurally interconnected with all the others. Thus we only need to know, theoretically, the coordinate system and the position of two points to be able to reconstruct position of all the remaining points in a hand, while leaving aside of non-affine shape variability.

It is evident that the proximodistal position of all points on the finger depends on the position of the respective metacarpal bones to the same degree. For instance, when a metacarpal grows by 1 mm, all points lying distally on the respective finger (phalanges) would automatically move about 1 mm distally. The affine shear variability in the metacarpal row (specifically in the location of the metacarpal heads) would be sufficient for the distal region of the hand to be strongly interrelated in the sense of affine shear variability, without any need for variability in the fingers themselves. If this was the case, we would not have to explain the affine variability in the region of fingers, but the affine variability in the metacarpal row would still remain unexplained. Our results have shown that affine variability in the metacarpal row does not sufficiently explain the strong affine component of the hand. With the affine shear change in the distal hand region, an affine strain change (stretching/dilation), named *radioulnar strain change*, simultaneously occurs in the fingers themselves, i.e. changes in the relative length/width proportions that cannot be explained just by change in the metacarpal row.

Affine changes in the fingers occur by themselves. It is therefore a change, where the shear and strain variability are intricately linked rather than a passive change in the position of fingers merely due to an affine change in metacarpals. Even this, however, is only part of the story. We tested how the rows of landmarks differed in their proportions of non-affine component of shape variability. If only the proximal region of the hand (represented by row 1; landmarks 13–16) caused the affine shear changes in the distal region of the hand, the proportion of the non-affine component should increase in the distal direction and it should be the highest on the fingertips (row 4). According to our results, row 1 is actually the least affected

by the non-affine component. Row 4 has the second lowest proportion of the non-affine component in the direction of the x -axis (landmarks 1–4), which contradicts the assumption that the non-affine component increases in the distal direction. Moreover, rows in more distal positions (row 3 and 4) achieve greater correlation with the overall affine component than rows 1 and 2.

Analysis of variability common for pairs of rows showed that each subsequent row is strongly tied to previous rows (Table 5). Given the strong overall affine component in the whole hand, strong affine shearing change common in each pair of rows could be expected. The rate of shearing shared by both rows grows with distance between the two rows, i.e. shearing in row 1 corresponds to more pronounced shearing in row 2, to even more pronounced shearing in row 3 and most pronounced shearing in row 4. This means not only that all rows are strongly uniformly interconnected, but also that each subsequent distal row adds its own complement to the shearing of the proximal row (Fig. 8).

The proximodistal shear variability is associated with large alterations in proximodistal extent of the fingertips and also in the *digital formula*, while the finger lengths (measured as distance from the fingertips to the centre of the metacarpophalangeal flexion crease—landmark distances 1–13, 2–14, 3–15, and 4–16), and therefore the *finger length ratios*, remain unchanged. The major variability in the *digital formula* are therefore played out as an affine change *without* needing to alter the *digit ratios*. In terms of prevailing within-population variability, the *digital formula* is principally a different trait to the *digit ratios*. (Note: The finger lengths in our model of *hand proximodistal shear variability* are not vectors oriented perfectly in the direction of the y -axis, but they slightly deviate in relation to the radioulnar position of a given finger and also its curvature, so the fingers are not perfectly parallel. Therefore even within affine shape change slight changes might appear in the finger length ratios.) It is also important to keep in mind that despite the overall prevalence of the affine component even when rows are considered separately, row landmarks in our study statistically differed in the proportion of variance (%) explained by affine and non-affine component. Variability between whole shape and the individual rows differed for each row, as well as the co-variance between individual rows when compared in pairs. Affine shape variability in the relative hand width (Fig. 4, changes in PC1 of affine subspace) is significant mainly because it is dependent on size. A large hand is relatively wide in proportion to its length. This claim agrees with a general trend in hominids in which cross-sectional diaphyseal dimensions in weight-bearing skeletal elements increase with the body mass (e.g. Ruff 2000). This relationship of a biological property (e.g. shape) with size is known as *allometry* which is regarded as a ubiquitous phenomenon in biology (reviewed shortly in Strauss 1993; Corruccini 1987). Despite the fact the human hand is not directly used for locomotion for a long time in human evolution, it is similarly affected by the same principles. It might be regarded as a pleiotropic effect of genes which forms both hand and foot (Rolian et al. 2010).

Non-affine variability

Unlike affine component explaining the vast majority of the shape variability in our sample, non-affine component, seen as a change consistently affecting several landmarks of a row or a ray, or even all landmarks changing their positions simultaneously, but not uniformly (so-called global bending), in various directions, represented a minority. Still, it would be incorrect to consider the non-affine variability of the hand shape as unimportant.

One type of non-affine variability represents changes, which are due to a congruent change in one row region. We might therefore agree with previous studies claiming that hand bones of each row are mutually interconnected (Lewis 1996, 2001) and that bone length in each of the *autopodium* rows is probably influenced by separate genetic factors (Takai 1978). Local changes linked to particular rows are associated with *hand size* (PC1 in non-affine subspace of form space, Fig. 5) and only this type of local (non-affine) shape changes correlates highly significantly with the total shape. Regarding the relationship between the size and non-affine variability, larger hands are represented by relatively longer middle row phalanges and a generally wider distal region of the hand (Fig. 5, changes in PC1 of non-affine subspace). This is consistent with the theory that bipedalism evolved in an ancestor, whose locomotor pattern included a proportion of knuckle walking (Richmond et al. 2001, for review). Elongation of the middle phalanx is one of the possible adaptations to knuckle-walking which in sum of all middle rows provides large area to reduce the pressure exerted to unit area and to increase stability of the locomotion (Richmond et al. 2001, p. 95). In the visualization (Fig. 5) it is apparent, that the non-affine size change concerns mainly the middle phalanges of the 2nd, 3rd, and 4th fingers, i.e. those that are most loaded, but less in the 5th finger. Nevertheless, it is clear that with the increasing size of the hand, the length of the fifth finger aligns with the other fingers and the middle phalanx approaches the proximodistal level of the middle phalanges of the other fingers. If it is demonstrated in future studies that these row-related non-affine shape variability correlates with size and weight variables of the human body, then this allometric dependence of the human hand could be considered another vestige of knuckle-walking in human evolution.

In landmark rows 1, 2, and 3 in the direction of the *x*-axis (radioulnar), the proportion of non-affine components is generally low and similar in the order of magnitude (although the differences are still statistically significant). In row 4, it is substantially higher. This may be partly due to slight inconsistencies in standardizing hand position during scanning since each subject could have put his/her fingers together with different strength/pressure and intensity and unevenly between different fingers. Since the adduction/abduction of fingers takes place in metacarpophalangeal joints and change in the finger axis angle is identical for the whole finger, the effect of standardisation inconsistencies should continuously increase distally with the distance from the axis of rotation. Instead, we observed a significant increase in the proportions of the non-

affine component in row 4 only. It could therefore be a real biological phenomenon, resulting from the fact that the distal phalanx is distally free and not functionally tied to any adjoining element.

Local changes which are much less related to the size variability are contrastingly represented by changes, which separate individual fingers, or more precisely each finger represents a separate unit of shape variability. On a small scale, these local changes affect both the digital formula and the finger ratios while, in contrast to the affine changes described above, they can change both at the same time to different degrees (see Fig. 4). Note also that each of the phalanges may contribute to the total finger length by a different amount, or even change in a direction opposite to the other phalanges. For instance, while the 3rd finger relatively elongates (Fig. 4, PC2 non-affine subspace), its distal phalanx becomes relatively shorter and contributes less to the total length.

Developmental context

During ontogeny the hand undergoes forelimb bud formation and outgrowth regulated by *apical ectodermal ridge* (AER) (Nissim – Tabin 2004, p. 148; Hu – He 2008, for review), differentiation and separation of cartilaginous primordia of the five fingers, segmentation of the primordia through *interzones* under the regulation of *zone of polarizing activity* (ZPA) and the creation of individual cartilaginous phalanges (Garn et al. 1975) and synovial joints connecting them (Zakany – Duboule 2007; Hu – He 2008), a complex process of diaphyseal ossification (Mall 1906), continuous and heterogeneous prenatal (Malas et al. 2006) and postnatal growth (Hajniš 1970; Procházková et al. 1994; Trivers et al. 2006; Mayhew 2012), cessation of growth with complex epiphyseal fusion pattern and skeletal maturation during puberty and adolescence (Garn et al. 1961), and even further changes during adulthood (Harris et al. 1992). Moreover, in various developmental processes substantial interindividual variability were observed. There is a wide scope and time for the action of various internal and external regionally specific or even disrupting factors that may affect hand shape. This process can occur differently in each person. Between the end of embryonic phase and adulthood, the size of the hand changes by two orders of magnitude (from several millimetres to several hundreds of millimetres), but the proportionality (shape) does not change nearly as dramatically. A common response when a person sees the hand of a human fetus for the first time is surprise at how “mature” it looks. Microscopic study (Garn et al. 1975) showed that despite the variety of developmental processes, proportions between lengths of phalanges and metacarpals approach nearly adult values already in embryos of 15–44 mm of crown-rump length (ca. day 55–68, hand length approx. 2 mm). Throughout the entire subsequent development it is still the human hand, only grows and, finally, becomes a hundred times larger. The general similarity of the fetal and adult hand proportions, however, does not exclude slight changes in the shape and proportions of the hand during development, as well as individual differences in these changes (cf. Králík et al. 2014).

Interpreting our results ontogenetically, we hypothesize that the strong uniform ties are caused by the action of AER during differentiation and outgrowth of the limb bud and finger enchondral primordia. Places formed approximately at the same time are located in the same proximodistal position and are congruously differentiated. During the subsequent development, these places probably react congruously in response to central regulatory factors (growth hormones, sex steroids etc.) and grow uniformly, or non-uniformly, but similarly in all people, in spite of the division of the hand into 19 separate growth units (metacarpals and phalanges). As a consequence, strong affine shape variability and strong ties between autopodial rows persist even into adulthood. Ray related variability are established through the individual reaction of individual fingers during and/or after their antero-posterior differentiation and separation of rays caused by the action of ZPA. Finally, non-affine shape variability located in individual bones might result in the process of ray segmentation. It should be noted, that the biggest local shape variability are localised in the proximal phalanx of the 5th finger, which we consider to be closest to the embryonic ZPA of the entire studied region of the hand. Shape variability in this region are also least congruent with the global affine shape variability—this also applies to sexual differences.

Sexual dimorphism

The essence of sexual dimorphism of the shape of the human hand lies in pronounced uniform (affine) change. Part of this change is represented by the *hand proximodistal shear variability* where females are characterized by the distal position of the radial half of the hand and at the same time by the position of the ulnar part of the hand placed more proximally than in males.

Another form of sexual dimorphism is also realized largely as an affine shape change—differences in relative hand width. This finding is in congruence with the knowledge from traditional anthropometry and metacarpal studies that sex differences (in percentages) in the hand and metacarpal widths are, on average, more pronounced than that in the hand and metacarpal lengths (e.g. Khanpetch et al. 2012). Dimorphism in relative hand width can be partly explained by allometry, since the size of the hand is correlated with changes in relative hand width—large hands (regardless of sex) are relatively wider. Female hand is relatively thin and the male hand is relatively broad. This corresponds to the results from traditional morphometry for the *hand index* (e.g. Pospíšil 1959; Bláha et al. 1986; Imrhan et al. 1993). Dimorphism in *hand width* and the *hand index* has been recorded even in newborns (Procházková et al. 1994). Although the entire hand (in both males and females) during the postnatal period becomes relatively narrower (due to more intensive growth in length than in width), the difference in the relative width between males and females persists and even increases in puberty.

An important aspect of hand sex dimorphism is the fact, that the sex-related differences result from both affine changes, the *hand proximodistal shear change* and *radioulnar strain*

change in relative hand width—as the ulnar side of the hand is sheared more distally, it becomes relatively wider. As females are smaller and on average they have smaller hands (thinner hands), the extent of the shift is greater than in males. However, this shear-strain relationship does not explain all dimorphism of the shear type. The ulnar part of the female hand is more sheared in the proximal direction than a male hand of the same relative width. This change is associated with a difference between the sexes in the *digital formula* as described in previous studies.

Other aspects of sexual dimorphism in the human hand are rather localized. Underlining differences in various regions of hand, the local differences are mostly limited to a single or several phalanges in a single row. In terms of whole fingers, visualizing LDA in non-affine subspace (Fig. 6) showed that these sex differences represent mainly changes in length proportions between the fingers. The changes in these length proportions chiefly affect the *2D:4D ratio*. In LDA results, the non-affine sex differences in the proximal ulnar area of the studied hand region have the opposite effect compared to affine sex differences.

According to the generally accepted model of mammalian sexual development, sex-related development of genitals, brain, and body (including the hand) is mediated by organizational effect of prenatal sex hormones from developing gonads (Blecher – Erickson 2007, for review). In human male, in the period of mid-gestational peak of testosterone production (from 10th to 18th week according to the McIntyre 2006; from 12th to 17th week according to Wilson – Davies 2007; from 8th to 12th week according to Manning 2012), fingers and individual phalanges are separated completely. It is assumed, that interactions between the homeobox genes (HOXA and HOXD, which are involved both in the formation of the external genitals and the fingers; Kondo et al. 1997) and the sex specific levels of steroid hormones lead to the emergence of sexual dimorphism in both genitals and finger length ratios (Manning 2012, for review)—non-affine sex differences in our approach, which have been reported already in prenatal period (Malas et al. 2006; Galis et al. 2010).

However, prevalence of the affine components in the sexual dimorphism of the human hand (and hence variability in *digital formula*) can hardly be explained by an organizational effect of prenatal sex hormones. The activity of AER, epithelial structure responsible for regulating distal outgrowth of the forelimb, falls before differentiation of the gonads and long before the peak of prenatal production of the sex steroids. Sex differences at this time would have to be directly caused by the sexual differences in genes encoded on the sex chromosomes. A number of studies has demonstrated the existence of sexual dimorphism in human embryos before gonadal differentiation and hence independence on the hormonal environment (Blecher – Erickson 2007, for review), which led to formulation of a revised model of mammalian sexual differentiation (Arnold 2009). According to this model, genetic factors from sex chromosomes and hormonal factors interact synergically to increase sex differences or counteract to decrease them. It

is possible that the differences we found between the affine and non-affine component of hand sexual dimorphism reflect different action of genetic and hormonal factors affecting differentiation of the hand during different stages of embryogenesis. The legitimacy of this interpretation could be confirmed, for instance, by comparing the affine components of hand shape variability between individuals with different aberrations of sex chromosomes.

We believe that the human hand can be understood as a morphological “palimpsest” written by several stages of morphogenesis. Geometric morphometrics might be suitable for recognizing these stages in the hand morphology by extraction of shape variability at different scales and analysing their mutual interconnections. Quantification of these shape variability might be suitable for investigating factors and processes (e.g. gradients in the developing hand identified by molecular geneticists, cf. Mayhew 2012) that participate in hand differentiation not only in pathology studies but also within the normal range of variability.

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to thank all the volunteers who participated in the study and at the same time to all fellow colleagues and students who had assisted in the study. In particular we thank Yvetta Vrublová (University of Ostrava) and Michal Živný (University of Ostrava) for great help in organizing the research. We also express gratitude to Ladislav Nejman (The University of Queensland, School of Social Science, Australia) for proofreading the text. The study was financially supported by Grant Agency of the Czech Republic, project No 305/05/P303. Statistical analysis was supported by CZ.1.07/2.3.00/20.0181.

REFERENCES

- Agnihotri, A. K. – Purwar, B. – Jeebun, N. – Agnihotri, S. (2006): Determination of Sex by Hand Dimensions. *Internet Journal of Forensic Science*, 1.
- Arnold, A. P. (2009). The organizational–activational hypothesis as the foundation for a unified theory of sexual differentiation of all mammalian tissues. *Hormones and Behavior*, 55, 570–578.
- Balakrishnan, V. – Yeow, P. H. P. (2008): Hand Anthropometry and SMS Satisfaction. *Journal of Applied Sciences*, 8, 816–822.
- Barut, Ç. – Demirel, P. – Kiran, S. (2008): Evaluation of hand anthropometric measurements and grip strength in basketball, volleyball and handball players. *Anatomy*, 2, 55–59.
- Barut, C. – Dogan, A. – Buyukuysal, M. (2014): Anthropometric aspects of hand morphology in relation to sex and to body mass in Turkish population sample. *HOMO – Journal of Comparative Human Biology*, 65, 338–348.
- Bayer, L. M. – Gray, H. (1933): The hand: Method of measurement. *American Journal of Physical Anthropology*, 17, 379–415.
- Bláha, P. et al. (1986): *Anthropometric Studies of the Czechoslovak Population from 6 to 55 Years: Czechoslovak spartakiade 1985. Part I, section 2*. Praha: Ústřední štáb Československé spartakiády 1985, ÚV ČSTV, ÚNZ hlavního města Prahy. 357 p.
- Blecher, S. R. – Erickson, R. P. (2007): Genetics of sexual development: A new paradigm. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 143A, 3054–3068.
- Bolstad, G. – Benum, B. – Rokne, A. (2001): Anthropometry of Norwegian light industry and office workers. *Applied Ergonomics*, 32, 239–246.
- Bookstein, F. (1991): *Morphometric Tools for Landmark Data. Geometry and Biology*, New York: Cambridge University Press.
- Boz, C. – Ozmenoglu, M. – Altunayoglu, V. – Velioglu, S. – Alioglu, Z. (2004): Individual risk factors for carpal tunnel syndrome: an evaluation of body mass index, wrist index and hand anthropometric measurements. *Clinical Neurology and Neurosurgery*, 106, 294–299.
- Chuan, T. K. – Hartono, M. – Kumar, N. (2010): Anthropometry of the Singaporean and Indonesian populations. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 40, 757–766.
- Corruccini, R. S. (1987): Shape in morphometrics: Comparative analyses. *American Journal of Physical Anthropology*, 73, 289–303.
- Crhák, L. (1957): Příspěvek k poznání morfologie dlaně opavských chlapců. *Přírodovědný sborník ostravského kraje*, 57, 329–441.
- Drobný, I. (1959): Relativna dĺžka prstov detí horného Liptova. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae*, 3, 339–346.
- Dryden, I. – Mardia, K. (1999): *Statistical shape analysis*. Chisester: John Wiley & Sons.
- Fallahi, A. A. – Jadidian, A. A. (2011): The Effect of Hand Dimensions, Hand Shape and Some Anthropometric Characteristics on Handgrip Strength in Male Grip Athletes and Non-Athletes. *Journal of Human Kinetics*, 29, 151–159.
- Galis, F. – Ten Broek, C. M. A. – Van Dongen, S. – Wijnaendts, L. C. (2010): Sexual Dimorphism in the Prenatal Digit Ratio (2D:4D). *Archives of Sexual Behavior*, 39, 57–62.
- Garn, S. M. – Burdi, A. R. – Babler, W. J. – Stinson, S. (1975): Early prenatal attainment of adult metacarpal-phalangeal rankings and proportions. *American Journal of Physical Anthropology*, 43, 327–332.
- Garn, S. M. – Nagy, J. M. – Hertzog, K. P. – Poznanski, A. K. (1972): Metacarpophalangeal Length in Evaluation of Skeletal Malformation. *Radiology*, 105, 375–381.
- Garn, S. M. – Rohmann, C. G. – Apfelbaum, B. (1961): Complete epiphyseal union of the hand. *American Journal of Physical Anthropology*, 19, 365–372.
- Hajniš, K. (1970): The growth of certain external dimensions of the hand and the operation period of its congenital defects. *Anthropologie*, 8, 49–59.
- Harris, E. F. – Aksharanugraha, K. – Behrents, R. G. (1992): Metacarpophalangeal length changes in humans during adulthood: a longitudinal study. *American Journal of Physical Anthropology*, 87, 263–275.
- Hickey, M. – Doherty, D. A. – Hart, R. – Norman, R. J. – Mattes, E. – Atkinson, H. C. – Sloboda, D. M. (2010): Maternal and umbilical cord androgen concentrations do not predict digit ratio (2D:4D) in girls: A prospective cohort study. *Psychoneuroendocrinology*, 35, 1235–1244.
- Hu, J. – He, L. (2008): Patterning mechanisms controlling digit development. *Journal of Genetics and Genomics*, 35, 517–524.
- Imrhan, S. N. – Nguyen, M-T. – Nguyen, N-N. (1993): Hand anthropometry of Americans of Vietnamese origin. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 12, 281–287.
- Imrhan, S. N. – Contreras, M. G. (2005): Hand anthropometry in a sample of Mexicans in the US Mexico border region. In: Lockhart, T. – Fernandez, J. E., eds., *Proceedings of the XIX Annual Occupational Ergonomics and Safety Conference*, Las Vegas, Nevada, USA, 589–593.
- Imrhan, S. N. – Sarder, M. D. – Mandahawi, N. (2009): Hand anthropometry in Bangladeshis living in America and comparisons with other populations. *Ergonomics*, 52, 987–998.
- Jelínek, J. (1950): Příspěvek k poznání morfologie dlaně řeckých dětí. *Zprávy anthropologické společnosti (Brno)*, 3, 25–28.
- Kanchan, T. – Krishan, K. (2011): Anthropometry of hand in sex determination of dismembered remains – A review of literature. *Journal of Forensic and Legal Medicine*, 18, 14–17.
- Katina, S. (2007): Shape analysis in the light of simplicial depth estimators. In: Barber, S. – Baxter, P. D. – Mardia, K. V., eds., *Systems Biology & Statistical Bioinformatics*, Leeds: Leeds University Press, 51–54.
- Katina, S. (2012): Detection of non-affine shape outliers for matched-pair shape data. *Tatra Mountains Mathematical Publications*, 51(1), 83–90.
- Khanpetch, P. – Prasitwattanseree, S. – Case, D. T. – Mahakkanukrauh, P. (2012): Determination of sex from the metacarpals in a Thai population. *Forensic Science International*, 217, 229.e1–229.e8.

- Klamklay, J. – Sungkhapong, A. – Yodpijit, N. – Patterson, P. E. (2008): Anthropometry of the southern Thai population. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 38, 111–118.
- Kondo, T. – Zakany, J. – Innis, J. W. – Duboule, D. (1997): Of fingers, toes and penises. *Nature*, 390, 29–29.
- Králík, M. – Gronkiewicz, S. – Ingrová, P. – Kozieł, S. (2014): Changes in digit ratio during puberty: X-ray sample from the Wrocław Longitudinal Study of Twins. *The Dolní Věstonice Studies*, vol. 20: Academy of Sciences of the Czech Republic and Masaryk University, 187–189.
- Kratochvíl, L. – Flegel, J. (2009): Differences in the 2nd to 4th digit length ratio in humans reflect shifts along the common allometric line. *Biology Letters*, 5, 643–646.
- Kulaksiz, G. – Gözil, R. (2002): The effect of hand preference on hand anthropometric measurements in healthy individuals. *Annals of Anatomy*, 184, 257–265.
- Kühnel, G. (1932): Die Konstitutionsform der Hand. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 141, 98–131.
- Lazenby, R. – Smashnuk, A. (1999): Osteometric variation in the Inuit second metacarpal: a test of Allen's Rule. *International Journal of Osteoarchaeology*, 9, 182–188.
- Lewis, S. (1996): Morphological aspects of male and female hands. *Annals of Human Biology*, 23, 491–494.
- Lewis, S. (2001): Metacarpophalangeal pattern profile analysis of a sample drawn from a North Wales population. *Annals of Human Biology*, 28, 589–593.
- Lutchmaya, S. – Baron-Cohen, S. – Raggatt, P. – Knickmeyer, R. – Manning, J. T. (2004): 2nd to 4th digit ratios, fetal testosterone and estradiol. *Early Human Development*, 77, 23–28.
- Malas, M. A. – Dogan, S. – Evcil, E. H. – Desdicioglu, K. (2006): Fetal development of the hand, digits and digit ratio (2D : 4D). *Early Human Development*, 82, 469–475.
- Mall, F. P. (1906): On ossification centers in human embryos less than one hundred days old. *American Journal of Anatomy*, 5, 433–458.
- Mandahawi, N. – Imrhan, S. – Al-Shobaki, S. – Sarder, B. (2008): Hand anthropometry survey for the Jordanian population. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 38, 966–976.
- Manning, J. T. (2002): *Digit Ratio: A Pointer to Fertility, Behavior and Health*. New York: Rutgers University Press.
- Manning, J. T. (2012): Chapter 48 Sex Differences and Age Changes in Digit Ratios: Implications for the Use of Digit Ratios in Medicine and Biology. In: Preedy, V. R., ed., *Handbook of Anthropometry: Physical Measures of Human Form in Health and Disease*, New York: Springer. p 841–851.
- Manning, J. T. – Barley, L. – Walton, J. – Lewis-Jones, D. I. – Trivers, R. L. – Singh, D. – Thornhill, R. – Rohde, P. – Bereczkei, T. – Henzi, P. – Soler, M. – Szwed, A. (2000): The 2nd : 4th digit ratio, sexual dimorphism, population differences, and reproductive success: evidence for sexually antagonistic genes? *Evolution and Human Behavior*, 21, 163–183.
- Manning, J. T. – Churchill, A. J. G. – Peters, M. (2007): The effects of sex, ethnicity, and sexual orientation on self-measured digit ratio (2D : 4D). *Archives of Sexual Behavior*, 36, 223–233.
- Mayhew, T. M. (2012): Cross-sectional data on soft tissue morphometry of the growing hand and fingers of dextral individuals 5–65 years old. *Journal of Anatomy*, 221, 373–381.
- McIntyre, M. H. (2006): The use of digit ratios as markers for perinatal androgen action. *Reproductive Biology and Endocrinology*, 4, 10.
- Mitteroecker, P. – Gunz, P. – Bernhard, M. – Schaefer, K. – Bookstein, F. L. (2004): Comparison of cranial ontogenetic trajectories among great apes and humans. *Journal of Human Evolution*, 46, 679–698.
- Nag, A. – Nag, P. K. – Desai, H. (2003): Hand anthropometry of Indian women. *Indian Journal of Medical Research*, 117, 260–269.
- Napier, J. R. (1993): *Hands*. Chichester: Princeton University Press.
- Nelson, E. C. – Manning, J. T. – Sinclair, A. G. M. (2006): Using the length of the 2nd to 4th digit ratio (2D:4D) to sex cave art hand stencils: factors to consider. *Before Farming* 2006, 1–7.
- Nissim, S. – Tabin, C. (2004): Development of the Limbs. In: Epstein, C. J. – Erickson, R. P. – Wynshaw-Boris, A., eds., *Inborn Errors of Development: The Molecular Basis of Clinical Disorders of Morphogenesis*, Oxford, New York: Oxford University Press, 148–167.
- Peters, M. – Mackenzie, K. – Bryden, P. (2002): Finger length and distal finger extent patterns in humans. *American Journal of Physical Anthropology*, 117, 209–217.
- Pospíšil, M. F. (1959): Morfologie ruky Lužických Srbů. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae*, 3, 311–325.
- Poznanski, A. K. – Gartman, S. (1997): A bibliography covering the use of metacarpophalangeal pattern profile analysis in bone dysplasias, congenital malformation syndromes, and other disorders. *Pediatric Radiology*, 27, 358–365.
- Poznanski, A. K. – Nagy, J. M. – Garn, S. M. – Gall, J. C. (1972): Metacarpophalangeal Pattern Profiles in Evaluation of Skeletal Malformations. *Radiology*, 104, 1–11.
- Procházková, J. – Zlámalová, H. – Doležal, A. (1994): Dimensions of the hand in newborns in Prague. In: Hajniš K, ed., *Growth and Ontogenetic Development in Man, Prague*: Department of Anthropology, Charles University, 7–14.
- R Development Core Team. (2011): R: A language and environment for statistical computing. Vienna, Austria: R Foundation for Statistical Computing. Retrieved from <http://www.R-project.org>.
- Richmond, B. G. – Begun, D. R. – Strait, D. S. (2001): Origin of human bipedalism: The knuckle-walking hypothesis revisited. *American Journal of Physical Anthropology*, 116(S33), 70–105.
- Robertson, J. – Zhang, W. – Liu, J. J. – Muir, K. R. – Maciewicz, R. A. – Doherty, M. (2008): Radiographic assessment of the index to ring finger ratio (2D : 4D) in adults. *Journal of Anatomy*, 212, 42–48.
- Rohlf, F. J. (2004): tpsDig, digitize landmarks and outlines, version 1.40. New York: Department of Ecology and Evolution, State University of New York at Stony Brook.
- Rohlf, F. J. – Bookstein, F. L. (2003): Computing the Uniform Component of Shape Variation. *Systematic Biology*, 52, 66–69.
- Rohlf, F. J. – Corti, M. (2000): Use of Two-Block Partial Least-Squares to Study Covariation in Shape. *Systematic Biology*, 49, 740–753.
- Rolian, C. – Lieberman, D. E. – Hallgrímsson, B. (2010): The Coevolution of Human Hands and Feet. *Evolution*, 64, 1558–1568.
- Ruff, C. B. (2000): Body size, body shape, and long bone strength in modern humans. *American Journal of Physical Anthropology*, 38, 269–290.
- Saino, N. – Romano, M. – Innocenti, P. (2006): Length of index and ring fingers differentially influence sexual attractiveness of men's and women's hands. *Behavioral Ecology and Sociobiology*, 60, 447–454.
- Slice, D. E. (2005): Modern Morphometrics. In: Slice, D. E., ed., *Modern Morphometrics in Physical Anthropology*, New York: Springer, 1–45.
- Snihur, A. W. K. – Hampson, E. (2011): Individual differences in 2D:4D digit-ratios and otoacoustic emissions: Do they share a common developmental origin? *Personality and Individual Differences*, 51, 406–411.
- Snow, D. R. (2006): Sexual dimorphism in Upper Palaeolithic hand stencils. *Antiquity*, 80, 390–404.
- Strauss, R. E. (1993): The study of allometry since Huxley. Introductory essay for the re-publication of: Problems of Relative Growth, J.S. Huxley (1932). In: Huxley, J. S. – Churchill, F. B., eds., *Problems of Relative Growth*, Johns Hopkins University Press, 47–75.
- Takai, S. (1978): Metacarpal and Phalangeal Lengths Are Influenced by Row-Related Factor. *Human Biology*, 50, 51–56.
- Tocheri, M. W. – Orr, C. M. – Jacobsky, M. C. – Marzke, M. W. (2008): The evolutionary history of the hominin hand since the last common ancestor of Pan and Homo. *Journal of Anatomy*, 212, 544–562.
- Trivers, R. – Manning, J. – Jacobson, A. (2006): A longitudinal study of digit ratio (2D:4D) and other finger ratios in Jamaican children. *Hormones and Behavior*, 49, 150–156.
- Ventura, T. – Gomes, M. C. – Pita, A. – Neto, M. T. – Taylor, A. (2013): Digit ratio (2D:4D) in newborns: Influences of prenatal testosterone and maternal environment. *Early Human Development*, 89, 107–112.
- Wilson, C. A. – Davies, D. C. (2007): The control of sexual differentiation of the reproductive system and brain. *Reproduction*, 133, 331–359.
- Yörük, E. – Dutağacı, H. – Sankur, B. (2006): Hand biometrics. *Image and Vision Computing*, 24, 483–497.
- Zakany, J. – Duboule, D. (2007): The role of *Hox* genes during vertebrate limb development. *Current Opinion in Genetics and Development*, 17, 359–366.
- Zheng, Z. – Cohn, M. J. (2011): Developmental basis of sexually dimorphic digit ratios. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108(39), 16289–16294.

AUTHORS

Miroslav Králík is a biological anthropologist. His research focuses on human sexual dimorphism in physical features and behavior, human ontogenetic adaptations, developmental stress factors, human traces in archaeology, and fingerprints (dermatoglyphics) in archaeological artefacts.

Contact: Miroslav Králík, Department of Anthropology, Faculty of Science, Masaryk University, Kotlářská 2, 611 37, Brno, Czech Republic; Phone: +420 549 49 49 66; e-mail: mirekkralik@seznam.cz.

Stanislav Katina is an expert at mathematics, probability, and mathematical statistics, specialized in shape and image analysis. His research activities are involving statistical analyses in different fields of biology, biological and clinical anthropology.

Petra Urbanová is a biological anthropologist, interested in forensic and virtual anthropology. Her research focuses on human osteology, geometric morphometrics, statistical shape analysis and multivariate statistics, 3D technology and non-invasive imaging techniques, living person identification.

Zákulisí výzkumu na téma *percepce atraktivity lidského obličeje v kontextu stárnutí* - strategie v rozhodování, úvahy a pozorování

Lada Pavlíková

Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň

Do redakce doručeno 14. července 2014; k publikaci přijato 15. října 2014

BACKSTAGE OF THE RESEARCH ON PERCEPTION OF HUMAN FACIAL ATTRACTIVENESS IN THE CONTEXT OF AGING - THE DECISION MAKING STRATEGY, CONSIDERATIONS AND OBSERVATIONS

ABSTRACT The article seeks to capture the background of a research focused on the attractiveness of the human face in the context of aging. Starting with a description of the decision making process about what methodological way to proceed; through effective strategies during volunteers recruiting for facial photos making; detection of the problem in establishing a neutral facial expression in older age and the sampling of respondents construction, the author gets to describe the course of the actual investigation. The aim of this contribution is not to introduce the reader to quantitatively tuned results arising from the statistical types of analyzes. The aim is to introduce them to the "way", after which the author within the research decided to go, to show the reasons for doing so and outline how the initial barrier on the way to transform to the "building material", from which it is eventually built.

KEY WORDS human face; attractiveness; sympathy; aging; neutral facial expression

ABSTRAKT Článek se snaží postihnout pozadí výzkumu soustředěného na atraktivitu lidského obličeje v kontextu stárnutí. Počínaje popisem procesu rozhodování jakou metodologickou cestou se ubírat, přes účinné strategie při náboru dobrovolníků k fotografování, odhalení problému v nastolení neutrálního výrazu ve vyšším věku a konstrukci výběrového souboru respondentů, se autorka dostává k průběhu vlastního šetření. Cílem tohoto příspěvku není seznámit čtenáře s kvantitativně laděnými výsledky plynoucími ze statistických typů analýz. Cílem je představit jim „cestu“, po které se autorka v rámci výzkumu rozhodla jít, ukázat důvody, které jí k tomu vedly a nastínit, jak původní překážky na této cestě přeměnit ve „stavební materiál“, ze kterého je nakonec vystavěna.

KLÍČOVÁ SLOVA lidský obličej; atraktivita; sympatie; stárnutí; neutrální výraz

ÚVOD

Chceme-li se zabývat tématem *percepce atraktivity lidského obličeje v kontextu stárnutí*, je nejprve, jako ostatně v případě jakéhokoliv jiného výzkumného „snažení“, zapotřebí provést rešerši co největšího množství dostupných sekundárních dat o výzkumu s danou tematikou. Počínaje odhalením významu lidského obličeje (především z evoluční a sociální perspektivy), přes porozumění složitému procesu jeho percepce, pro-

studování doposud známých teorií atraktivity, až po postupné rozkrývání různorodých aspektů stárnutí. Nedílnou součástí je na počátku rovněž analýza metodologických postupů, které již ve studiích o atraktivitě lidského obličeje byly s úspěchem realizovány, eventuální využití jejich konceptu a vyhnout se případným úskalím. Stejným směrem se ubíral i zde prezentovaný výzkum. Primární snahou bylo metodologicky obsáhnout jak kvantitativní, tak také kvalitativní formu paradigmatu, která nakonec vyústila ve volbu smíšené výzkumné

strategie kombinující kvantitativní přístup *párového srovnávání* statických obličejových fotografií s kvalitativním přístupem v podobě *polostrukurovaných rozhovorů*. Tato kombinace měla v první řadě přinést odpovědi na základní otázky o existenci/neexistenci společného konsensu v náhledu na atraktivitu stárnoucího obličeje mužů/žen a odhalit osobnostní rysy, sociální status a úroveň vzdělání, které respondenti dokáží stereotypně připisovat neznámému člověku, jehož tvář vnímají jako atraktivní ze statické obličejové fotografie. V jistém smyslu slova je možné tvrdit, že respondenti se v průběhu výzkumu ocitli v uměle vytvořené, „experimentální situaci“ a mně, coby výzkumníkovi, se tak zároveň naskytla příležitost pozorovat v této situaci jejich chování. Přestože pozorování jako technika sběru dat původně nebylo součástí metodologické triangulace, přineslo určitou „přidanou hodnotu“ v podobě interpretativních poznámek a osobních dojmů k výsledkům párového srovnávání a informacím získaným v průběhu polostrukurovaných rozhovorů.

Nejednalo se tedy o pozorování vědeckého charakteru, definované jako „*technika sběru informací založená na zaměřeném, systematickém a organizovaném sledování smyslově vnímatelných projevů a aktuálního stavu prvků, aspektů, fenoménů atd., které jsou objektem zkoumání*“ (Reichel 2009, s. 94). Vyjdeme-li ze vztahu mezi výzkumníkem (pozorovatelem) a respondenty (objekty pozorování) v experimentálních podmínkách výzkumu obličejové atraktivity, je možné charakter tohoto pozorování definovat jako zúčastněné, nestandardizované a skryté (Hendl 1999, s. 191–193; Reichel 2009, s. 94–97). Jinými slovy pozorovatel byl v tomto případě účastníkem situace, pozorování nebylo předem nikterak připravené ani formalizované a respondentům nebylo známo, že jsou výzkumníkem zároveň pozorováni.

DŮVĚRYHODNOST VÝZKUMNÍKA – ÚČINNÁ ZBRAŇ PROTI ODMÍTNUTÍ

Vzhledem k zaměření výzkumu na percepci obličejové atraktivity v kontextu *stárnutí*, byl dalším logickým krokem výběr a nafození tváří jedinců ve věkovém rozmezí 50 – 65 let. Kde ovšem takové jedince „vzít“? Při kterých příležitostech se setkávají lidé tohoto věku, kteří se ochotně nechají vyfotografovat, přestože předem vědí, že bude posuzována jejich „atraktivita“? Současnou společností shodně vnímaná, vesměs negativní, zkušenost s všudy přítomnými tazateli marketingových průzkumů či s vyplňováním různých dotazníků spokojenosti, byla podvědomou překážkou v oslovování případných aktérů tohoto výzkumu přímo na ulici. Jako schůdnější se nakonec ukázalo pořizovat fotografie během akcí pořádaných Západočeskou univerzitou v Plzni, jichž jsem, jako její zaměstnanec, pravidelnou součástí. Účast lidí příslušné věkové kategorie byla předpokládána na dvou akcích. Jednalo se o přednáškový cyklus Fakulty zdravotnických studií ZČU s názvem „Den zdraví“ pořádaný pro účastníky Univerzity třetího věku a dále o „Dny vědy a techniky“. Na krku s visáčkou ZČU prozrazující vedle mého jména také titul (MUDr.) a fakt, že jsem

zástupce vedoucího jisté katedry, se „nábor“ dobrovolníků k fotografování značně usnadnil. Zároveň jsem pro účastníky „Dne zdraví“ byla lektorkou, která jim přednášela o pitném režimu, inkontinenci a funkci lymfatického systému, čímž byla má důvěryhodnost coby výzkumníka zajištěna.

NÁBOR DOBROVOLNÍKŮ

Strategie první etapy výzkumu byla jasná. Po vytipování těch správných příležitostí k „náboru“ aktérů příslušného věku, následovala příprava zázemí pro fotografování. V případě „Dne zdraví“, který se uskutečnil v prostorách Fakulty zdravotnických studií ZČU (tj. v místě mého každodenního působení), byla volba vhodného místa snadná. Po skončení přednášek se dobrovolníci shromáždili v jedné z učeben, kde byli nafozeni před staženým promítacím plátnem, které tak bylo zárukou světlého pozadí na výsledných fotografiích. Začínalo být zřejmé, že k naplnění pomyslné kvóty třiceti obličejových fotografií žen, by „Den zdraví“ plně postačoval. Nedostatek účastníků mužského pohlaví ovšem předurčil, že třicet fotografií mužských obličejů bude nutné získat v rámci druhé vybrané akce „Dny vědy a techniky“. Tato akce se pod záštitou ZČU každoročně odehrává v Plzni na Náměstí Republiky, přičemž většina fakult univerzity zde má svá stanoviště, na kterých se prezentují široké veřejnosti. Osobní zkušenost z předěšlých ročníků mi dávala naději, že se mezi návštěvníky objeví například i dědečkové „vyslaní“ na náměstí se svými vnoučaty. Vyzbrojena digitálním přístrojem Nikon D300s jsem byla připravena oslovit každého vhodného kandidáta, sdělit mu výzkumný účel případného použití fotografie jeho obličeje a po vyslovení souhlasu jej vyfotografovat před panelem bílé barvy, který je zde běžnou součástí expozic. Po dvou dnech strávených na náměstí se mi konečně podařilo vyfotografovat plánovaný počet třiceti fotografií mužů ve věku 50–65 let.

MOŽNÉ DŮVODY K SOUHLASU S FOTOGRAFOVÁNÍM

Je-li člověku přes padesát a někdo mu prostě sdělí, že právě jeho obličej je vhodný k nafození za účelem výzkumu *atraktivity*, první, co ho nejspíše napadne, je, že si z něj ten „někdo“ dělá legraci. Vyvolat takový pocit u případných dobrovolníků hned zpočátku je nejen nešťastné, ale také proti všeobecným principům výzkumné etiky. Jak se dočítáme v Etickém kodexu Anthropictures přijatém 1. února 2013: „*Praktikanti antropologického výzkumu mají základní etické povinnosti vůči lidem, (...) které studují; jejich etickou povinností je rovněž předjímat a předcházet újmě, křivdě a ublížení a zároveň „v rámci procesů přípravy, formulace a realizace výzkumu, musí být otevření ohledně svých výzkumných záměrů“.*¹

1 Etický kodex Anthropictures. (online) http://www.anthropictures.cz/wp-content/uploads/2013/03/Etick%C3%BD_kodex_Anthropictures.pdf

Většina lidí v tomto věku si o sobě nemyslí, že by byli atraktivní, jelikož podléhají všeobecné představě o tom, že atraktivita je spíše atributem mládí (Thornhill, Gangestad 1999, s. 458). V tom se shodují (mají-li na mysli atraktivitu fyzickou) i s teoriemi pocházejícími z ranku evoluční biologie, která se v současné době výzkumem fyzické atraktivity obličeje zabývá nejvíce a v níž dominují pojmy jako mládí, plodnost a reprodukce vztahující se zejména k výběru potenciálního partnera (Thornhill, Gangestad 1999, s. 452). Existuje ale i jiné prizma, jímž je možné na obličejovou atraktivitu pohlížet, a tím je sociální psychologie, která atraktivitu definuje následovně: „*Atraktivita se vztahuje k jedinci nebo skupině osob, jejichž nějaká vlastnost či vlastnosti jsou pro jiné jedince zdrojem odměn. Fyzické a osobní vlastnosti vyvolávají přímou nebo kognitivními procesy zprostředkovanou pozitivní emoční odezvu a nositelé těchto vlastností mohou uspokojovat nejrůznější potřeby těch, pro které jsou přitažliví.*“ (Slaměník, Výrost 2008, s. 252) Dobrovolníkům bylo tedy nejprve vysvětleno, že i stárnoucí obličej může v ostatních vyvolávat pozitivní emoce a tím je *přitahovat*, což je ve své podstatě vysvětlení původního významu slova atraktivita, odvozeného z latinského *at-trahere* (*přitahovati*). Takové vysvětlení ovšem vyžaduje čas a především důvěryhodnost výzkumníka, kterou jsem se již od počátku snažila objektivizovat výběrem vhodných příležitostí v podobě akcí pořádaných pod záštitou Západočeské univerzity. Z časového hlediska bylo mnohem jednodušší vysvětlit svůj záměr všem najednou, což se podařilo pouze v případě první akce s názvem „Den zdraví“. Jak již bylo dříve řečeno, této akce se zúčastnily především ženy, které byly rovněž „studentkami“ Univerzity třetího věku. Jejich přístup byl otevřený, vítaly další příležitost se v něčem vzdělat a možná, že jejich ochota se fotografovat, byla i tak trochu poděkováním. Muži byli foceni v průběhu „Dnů vědy a techniky“, tedy v době, kdy celé město předpokládá, že příchodem na náměstí se dozví něco nového. I když tam muži přicházeli s představou, že opět uvidí nějaké novinky spíše technického charakteru, brali focení jako součást veškerého dění, moc se o důvody nezajímali, nechali se vyfotografovat a spěchali k dalším expozicím v sousedství představujícím laserové technologie, 3D tisk či virtuální realitu.

ZAUMOUT NEUTRÁLNÍ VÝRAZ – „META“, KTERÉ SE VE VYŠŠÍM VĚKU NEDAŘÍ DOSÁHNOUT

Valná většina prací, středem jejichž zájmu je obličejová atraktivita, využívá k jejímu hodnocení statické obličejové fotografie žen/mužů (respondentům neznámých), přičemž jedním ze základních požadavků na fotografie kladených, je také neutrální výraz obličeje nafocený z pohledu „en face“ a přímý pohled do objektivu. (Langlois et al. 2000, Otta et al. 1996, Penton-Voak 2008) Požadavek související s neutrálním výrazem je z hlediska hodnocení obličejové atraktivity pochopitelný, neboť výraz jakékoliv emoce může dojem atraktivity ovlivnit v pozitivním, ale také negativním smyslu.

Všichni účastníci byli nejprve vyzváni k odložení brýlí, k přímému pohledu do objektivu a udržení neutrálního výrazu

po dobu fotografování. Ani jeden z výše uvedených požadavků se, alespoň mně, nezdál být nemožný. Odložit si brýle, hledět zpříma do objektivu a tvářit se klidně a vyrovnaně, přeci nemůže být takový problém. Ukázalo se ovšem, že udržet neutrální výraz, ze kterého nelze vyčíst žádné emoce, a dívat se do objektivu přímo, jsou pro řadu lidí tohoto věku překážkou, kterou si sami ani neuvědomují. Přes veškerou snahu a opakované požádání o nastolení neutrálního výrazu, se tento požadavek u většiny dobrovolníků nepodařilo splnit bezesbytku a v podstatě každý z obličejů naznačoval více či méně nějakou emoci. Zpočátku jsem si říkala, že fotografie vyjadřující určité emoce bude možné z výzkumu následně eliminovat už jen z důvodu plánovaného využití programu Anthropac k párovému srovnávání, ve kterém je neefektivnější použít deset fotografií pro každé pohlaví. Tento program, využívaný zejména v kognitivní antropologii, měl posloužit k vygenerování dotazníků s jednotlivými „obličejovými páry“. Aby byla zachována poměrná časová nenáročnost při jejich administraci v rámci následného výzkumu, kterého se mělo zúčastnit sto dvacet respondentů, bylo nutné z původních třiceti fotografií žen a třiceti fotografií mužů vybrat jen deset od každého pohlaví. Pokud by bylo použito původních třicet fotografií, objevilo by se v jednom dotazníku 460 různých kombinací párů, což z hlediska udržení pozornosti hodnotitele nebylo proveditelné. Jako únosný se zdál počet 45 párových kombinací na jednoho respondenta, čehož bylo dosaženo užitím jen deseti obličejových fotografií. Nejprve byl každý ze souborů zredukován na polovinu (15 vyřazením fotografií, které nebyly dostatečně kvalitní a těch, kde byly obličejy příliš vrásčité. O eliminaci zbylých pěti fotografií rozhodlo následně deset dobrovolníků, kteří se dalšího výzkumu neúčastnili a jejichž úkolem bylo vybrat typově podobné obličejy a náhodným výběrem některé z nich vyloučit. Ukázalo se, že ani po proběhlé redukci se na zbylých deseti fotografiích neobjevoval neutrální výraz bez náznaku jistých emocí.

Chtít po lidech, kteří se při své cestě životem naučili stereotypně užívat určitý typ výrazu nejčastěji, aby se tvářili neutrálně, se ukázalo jako požadavek, který při hodnocení stárnoucích obličejů nemůže být naplněn. Jedním z charakteristických rysů stárnoucího obličeje je přeměna tzv. dynamických vrásek, které vznikají kontrakcí (stahováním) mimických svalů, do podoby vrásek statických, tedy jakýchsi neměnných záhybů kůže zasahujících do jejích hlubších vrstev. Tento úzký vztah mezi aktivitou mimických svalů a tvorbou vrásek evokuje také představu o tom, že během života častěji užívaný mimický výraz (ať již pod vlivem aktuálně prožívaných emocí, nebo hraný v rámci sociálních postojů) se může charakteristickými druhy vrásek „vtisknout“ do stárnoucího obličeje a „neutrálním“ výrazem je pak výraz užívaný během života nejčastěji (Malatesta, Fiore, Messina 1987, s. 64; Hess et al. 2012, s. 1377).

VÝBĚROVÝ SOUBOR

Při konstrukci výzkumného vzorku (výběrového souboru) respondentů, jejichž náhled na obličejovou atraktivitu v kon-

OBYVATELSTVO

POPULATION

4-3. Složení obyvatelstva podle pohlaví a věkových skupin v roce 2012

Distribution of the population by sex and age group in 2012

Věk Age (years)	1. 1. 1 January			1. 7. 1 July			31. 12. 31 December		
	celkem Total	muži Males	ženy Females	celkem Total	muži Males	ženy Females	celkem Total	muži Males	ženy Females
Celkem Total	10 505 445	5 158 210	5 347 235	10 509 286	5 160 913	5 348 373	10 516 125	5 164 349	5 351 776
0	108 753	55 809	52 944	108 724	55 696	53 028	108 692	55 576	53 116
1–4	481 937	246 478	235 459	477 435	244 358	233 077	473 008	242 248	230 760
5–9	497 702	255 816	241 886	510 235	262 062	248 173	522 828	268 298	254 530
10–14	452 849	232 831	220 018	454 329	233 659	220 670	455 768	234 407	221 361
15–19	541 105	277 548	263 557	525 652	269 545	256 107	510 265	261 554	248 711
20–24	671 462	343 291	328 171	665 681	340 159	325 522	660 086	337 096	322 990
25–29	721 200	371 423	349 777	716 212	368 849	347 363	711 493	366 360	345 133
30–34	847 314	436 174	411 140	829 982	427 313	402 669	813 113	418 632	394 481
35–39	918 039	471 945	446 094	927 123	476 482	450 641	936 824	481 286	455 538
40–44	718 925	369 407	349 518	732 182	376 219	355 963	745 793	383 187	362 606
45–49	705 709	360 052	345 657	707 892	361 430	346 462	710 290	362 884	347 406
50–54	649 679	326 608	323 071	641 946	323 120	318 826	634 324	319 634	314 690
55–59	745 595	365 375	380 220	738 158	362 183	375 975	730 876	359 007	371 869
60–64	743 740	353 999	389 741	739 368	352 318	387 050	735 147	350 625	384 522
65–69	595 116	270 918	324 198	615 428	280 574	334 854	635 869	290 217	345 652
70–74	402 749	173 096	229 653	413 128	177 994	235 134	423 602	182 877	240 725
75–79	307 188	120 556	186 632	304 557	119 877	184 680	301 966	119 173	182 793
80–84	234 820	81 828	152 992	236 407	82 848	153 559	238 033	83 879	154 154
85–89	124 404	36 168	88 236	125 239	36 711	88 528	126 082	37 253	88 829
90–94	31 495	7 734	23 761	34 219	8 417	25 802	36 938	9 102	27 836
95+	5 664	1 154	4 510	5 389	1 099	4 290	5 128	1 054	4 074
0–14	1 541 241	790 934	750 307	1 550 723	795 775	754 948	1 560 296	800 529	759 767
15–64	7 262 768	3 675 822	3 586 946	7 224 196	3 657 618	3 566 578	7 188 211	3 640 265	3 547 946
65+	1 701 436	691 454	1 009 982	1 734 367	707 520	1 026 847	1 767 618	723 555	1 044 063

Tab. 1. Složení obyvatelstva podle pohlaví a věkových skupin v roce 2012; Pramen: Statistická ročenka České republiky 2013 (online)

textu stárnutí by mohl předpovídat náhled v rámci cílové populace (základního souboru), se jako nejvhodnější strategie zdálo v první fázi použití *kvótního výběru*, kdy jako kvóty byly zvoleny dva znaky – pohlaví a věková kategorie. Za cílovou populaci (základní soubor) byl zvolen soubor mužů a žen české národnosti v souhrnném věkovém rozmezí 20–65 let, jehož velikost dle demografických údajů k 31. 12. 2012 činila 4 284 969 lidí (tab. 1).

Vlastní kvantitativní oporou pro tento údaj byla „Statistická ročenka České republiky 2013“ volně přístupná na webových stránkách Českého statistického úřadu.² Pokud bychom se striktně drželi regulí kvantitativního výzkumu, bylo by

pro zajištění dostatečné reprezentativity výběrového vzorku na místě, alespoň podle sociologického úhlu pohledu, oslovit 2 571 respondentů ve věkové kategorii 20–65 let, což by odpovídalo 0,06% cílové populace (srov. Katriak 1975), která, jak již bylo zmíněno, dle údajů statistické ročenky dosahovala k 31.12.2012 absolutního počtu 4 284 969 lidí. Takový cíl zdál se poněkud nedosažitelný, už jen z hlediska časové tísně, kterou doktorské studium, v rámci něhož byl výzkum realizován, přináší. K zajištění reprezentativity výběrového vzorku by tak teoreticky vedly dvě cesty. Dlouhodobý lineární výzkum nebo on-line způsob dotazování. Ani jedna z nich však nebyla schůdná, ať již pro časovou náročnost v prvním případě, nebo absenci výzkumníka v případě druhém. Únosným se nakonec zdál celkový počet 120 respondentů.

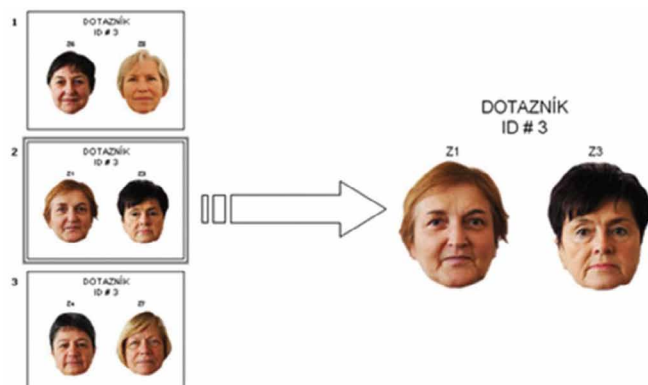
2 http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/publ/0001-13-r_2013

S odvoláním na Jeřábka (1992), který tvrdí, že „výběrový soubor nikdy nereprezentuje základní soubor přesně“ (Jeřábek 1992, s. 42), nezbývá než doufat, že k zajištění reprezentativity byla alespoň co nejpřesněji vymezena homogenní populace a výběr byl proveden natolik adekvátně, že jeho chyba (chyba výběru) byla náhodná, tj. taková, která se nebude měnit při případném opakovaném šetření na dalších stejně velkých výběrových souborech (N=120). Pro získání stanovené velikosti výzkumného vzorku respondentů byla následně užita technika stratifikovaného náhodného výběru, přičemž respondenti byli vybíráni ze čtyř podskupin (strat) základního souboru prostým náhodným výběrem v poměrovém zastoupení 25% (30) respondentů z každého z nich (srov. tab. 2).

věková kategorie	muži	ženy	celkem
20-35	1 122 088 (51%)	1 062 604 (49%)	2 184 622 (100%)
50-65	1 029 266 (49%)	1 071 081 (51%)	2 100 347 (100%)
20-65	2 151 354 (50%)	2 133 685 (50%)	4 284 969 (100%)

Tab. 2. Zastoupení mužů a žen ve věkových kategoriích 20-35 a 50-65 let; Upraveno podle: „Statistická ročenka České republiky 2013“ (online)

Vlastní výzkum probíhal osm měsíců v období od června 2012 do ledna 2013. Každému jednotlivému respondentovi byl nejprve přidělen identifikační kód (ID), pod kterým byl dále ve výzkumu veden, a to podle následujícího klíče: R - respondent, M - muž, Z - žena, M - mladší, S - starší. Takto vznikly čtyři podskupiny hodnotitelů, každá o třiceti účastnících (RMM01-RMM30; RZM01-RZM30; RMS01-RMS30; RZS01-RZS30). V rámci jednotlivého setkání, které probíhalo 20 až 30 minut, byl nejprve každý informován o zachování anonymity. Po krátkém dotazování na proměnné typu věk, rodinný status, městský/venkovský typ, antikoncepce – ANO/NE, menopauza – ANO/NE, probíhalo vlastní párové srovnávání s využitím dotazníků v powerpointových prezentacích (obr. 1) následované polostrukturovaným rozhovorem.

Obr. 1 Ukázka výsledné powerpointové prezentace dotazníku s vloženými obličejovými fotografiemi; Zdroj: autorka

MUŽSKÝ VS ŽENSKÝ PŘÍSTUP K HODNOCENÍ

Jak výzkum plynul, začínalo být postupně jasné, že hodnotit stárnoucí obličeje z hlediska atraktivity, je pro respondenty nepřirozené a jejím ekvivalentem se v tomto věku stávají *sympatie*. Respondenti buď reagovali již na prvotní instrukci „vyberte, prosím, z každého páru pro vás atraktivnější obličej“ dotazem „...„Myslíte sympatičtější, ne?“ anebo po skončení párového srovnávání uvedli „...„vždy jsem si představil/a, kdo na mě působí sympatičtěji“. Jak uvádí I. Slaměník: „V našich kulturních podmínkách i v odborné psychologické literatuře je sympatie chápána jako citlivá náklonnost, pozitivní vztah k někomu či něčemu a má blízko k atraktivitě“ (Slaměník, 2011, str. 137).

V případě starších respondentů ve věkovém rozmezí 50-65 let bylo rovněž zajímavé skrytě pozorovat jejich chování při rozhodování se o tom, která z fotografií se jim jeví jako sympatičtější. Na rozdíl od mužů, ženy k hodnocení přistupovaly s jasnou představou. Muž tohoto věku *má mít vlasy, být hladce oholen, měl by sportovat, mít dobré postavení v zaměstnání*. Může být i *trochu záletník*, ale zároveň *rodinný typ*, který se o svou rodinu stará a nedá na ni dopustit. Toto všechno ovšem završuje tvrzení, které se v průběhu následných polostrukturovaných rozhovorů s ženami objevovalo v souvislosti s nejsympatičtějším mužem nejvíce: „*Je o něj dobře postaráno*“. V případě žen (v podstatě ve stejné věkové kategorii jako samy respondentky) byly tyto v hodnocení mnohem náročnější. Za nejsympatičtější označily tvář ženy s vyčesanými vlasy dozadu, odhaleným vysokým čelem s téměř žádnými vráskami, upraveným obočím, tvář, která byla pravděpodobně udržována pravidelnými kosmetickými zásahy. Starší respondenty tuto ženu *obdivovaly* a chtěly by *vypadat jako ona*. Pouze žena, která o sebe pečuje a snaží se udržovat mladistvý vzhled, může být podle jejich názoru vnímána jako sympatická. Jako by ony samy podporovaly přezívání „mýtu krásy“ a podvolovaly se tak kulturnímu imperativu mladistvého vzhledu.

Zcela odlišnou cestou se výzkum ubíral v případě starších respondentů mužského pohlaví. Za nejsympatičtější považovali ženu, ve které vidí „*bezproblémového přítele*“, se kterou by podle svých slov „*šli na pivo*“, která je *férová, obětavá, pracovitá, nekonfliktní, chytrá, hodná a sportovně založená*. Není tedy divu, že jako nejsympatičtější označili zcela odlišnou tvář, nežli respondenty. Pokud ovšem někteří z nich označili za nejsympatičtější obličej stejné ženy, jaká zvítězila v případě respondentek, hodnotili ji poněkud povrchněji jako „*ženu pracháče, pěstěnou, po plastické operaci, jako ženu emancipovanou, žijící ve vile, ženu, která si „jde za svým“ a které „dělají chlapi dobře*“. Muži jakoby se jejich sympatií obávali s pocitem, že by jim mohla být nevěrná a že by takovou ženou byli „*tlačeni*“ k vyšším výdělkům.

Samostatnou kapitolou by pak mohla být ta část výzkumu, ve které starší respondenti hodnotili muže stejné věkové kategorie. Buďto za nejsympatičtějšího označili toho, o kterém se podle svých slov domnívali, „*že se líbí ženám*“ a na konci výzkumu s velkým údivem přijali informaci, že právě tento muž byl ženami často označován jako nejméně sympatický, anebo byli v hodnocení velmi váhaví a bylo patrné (obzvláště,

pokud výzkum probíhal u manželských párů a manželka byla ve vedlejší místnosti), že by ocenili radu svého protějšku. Většina z nich tvrdila, že „hodnotit muže je pro ně mnohem těžší a méně přirozené nežli hodnotit ženy“.

Při provádění výzkumu u manželských párů, což byla z mé strany strategie, kdy jsem při jedné návštěvě získala dva respondenty najednou, se objevil ještě jeden zajímavý aspekt, který výzkum provázal – manželská výměna názorů. Po skončení výzkumu byli většinou oba zvědaví na to, jak hodnotil ten druhý a zdali se ve svém úsudku shodují. Po mnohaletém soužití se také několikrát stalo, že muž jako nejsympatičtější označil ženu, která se typově naprosto neshodovala s manželkou, a jejich následné dohadování mě odhalilo příčinu, proč přístup mužů ve výzkumu byl zpočátku tak váhavý i v případě hodnocení žen.

Získat pro výzkum respondenty mladší věkové kategorie, bylo, vzhledem k mému působení v roli odborného asistenta na vysoké škole, mnohem schůdnější. Každoročně přednáším humánní anatomii a farmakologii studentům v celkovém počtu kolem 250 a ochota některých z nich ke spolupráci pramenila možná také z jistého uspokojení, že jsme si na chvíli rovni, neboť i já, coby jejich přednášející a zkoušející, jsem zároveň studentem, i když s poněkud vyšší aspirací (PhD) nežli v danou chvíli oni (Bc.).

Mladší respondentky sympatie přisuzovaly mužům, kteří na ně působili jako „hodný dědeček“, „kamarádský táta“, jako člověk, který „má rád vnoučata“, i když se se svými dětmi hádá, „má rád zvířata“ nebo je učitelem, který se „věnuje žákům i po vyučování“. Do tváře nejsympatičtější ženy si dívky promítaly roli zdravotní sestry či lékařky, která „to umí s dětmi“, „pracuje s lidmi“, je vzdělaná, hodná, inteligentní, citlivá a „lidé ji mají rádi“. Mladé ženy viděly sympatie žen vyššího věku spíše než v kráse, ve „schopnosti s nimi dobře vyjít i přes jejich mládí“.

Obdobně i mladší respondenti za sympatické považují muže, ve kterých vidí „oblíbeného tátu“ či „kouzelného, hodného a správného dědu“. Zároveň je jim v tomto věku sympatický muž, který „se nad nikým nepovyšuje“, „není kariérista ani arogantní“, který chalupaří, rybaří a „trénuje mládež fotbal“. O nejsympatičtější ženě si mladší respondenti vytvářejí obraz typické učitelky, zdravotní sestry či sociální pracovnice, tedy obraz role, ve které by rádi, aby ve společnosti vystupovala. Představují si tak ženu, která by je měla vzdělávat a ošetřovat, jinak řečeno nejsympatičtější je pro ně v tomto věku žena, která o ně bude dobře pečovat.

SHRNUTÍ

Výzkum atraktivity lidského obličeje je postaven především na mezipohlavním hodnocení statických fotografií mladších jedinců (v průměru kolem 25 let) a to ve vztahu k reprodukci a výběru potenciálního partnera. Původně odvážné zaměření výzkumu obličejové atraktivity na stárnoucí jedince sice potvrdilo jistou nepřirozenost ve spojování stárnutí s atraktivitou, ale zároveň ukázalo, že jejím ekvivalentem jsou ve vyšším věku sympatie, které mají podle sociálních psychologů k atraktivitě velmi blízko.

Úspěch při náboru starších dobrovolníků k nafocení jejich obličejů je možné jednoznačně připisovat důvěryhodnosti výzkumníka objektivizované statutem vysokoškolského pedagoga. Jistým limitem bylo při fotografování udržení neutrálního výrazu vzhledem k přítomnosti vrásek, které v tvářích imitovaly v průběhu života nejčastější emoční výraz. Požadavek neutrálního výrazu u stárnoucích jedinců sice nebylo možné dodržet, ale možná právě náznak nějaké emoce ukazoval na předchozí emoční život jedince a tím u respondentů buď vzbuzoval sympatie či nikoliv.

U mladších respondentů lze bez ohledu na pohlaví vypozařovat určitý společný rys vycházející ze sociální role, kterou v této věkové kategorii ve společnosti zastávají. Za sympatické tak shodně označují obličeje, do kterých si promítají rodiče či prarodiče, kteří to s nimi umí, nezávidí jim jejich mládí, pečují o ně, ochraňují je a vzdělávají. V případě starších respondentů je ovšem zřetelný rozdíl v náhledu na sympatie mezi ženami a muži. Zatímco respondentky mají jasný názor na to, že žena o sebe musí pečovat a udržovat si mladistvý vzhled co nejdéle, aby mohla být ostatními považována za sympatickou, muži vidí sympatie stárnoucích žen v nekonfliktnosti a bezproblémovém přátelství. V pozadí mužských sympatií pak ženy často hledají opět ženy, které o takové muže dobře pečují. A co říkají muži na sympatie obličejů stejného věku a pohlaví? V podstatě bez názoru tápají, nemohou se rozhodnout, a pokud se již rozhodli k úsudku, volí muže, o kterém se domnívají, že se líbí ženám.

LITERATURA

- Etický kodex Anthropictures. (online) http://www.anthropictures.cz/wp-content/uploads/2013/03/Etik%C3%BD_kodex_Anthropictures.pdf
- Hendl, Jan (1999): Úvod do kvalitativního výzkumu. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- Hess, Ursula, Adams, Reginald B., Simard, Annie, Stevenson, Michael T., Kleck, Robert E. (2012): Smiling and sad wrinkles: Age-related changes in the face and the perception of emotions and intentions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48, 1377–1380.
- Jeřábek, Hynek (1993): Úvod do sociologického výzkumu. 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova.
- Katriak, Martin (1975): *Metódy a techniky sociologického výzkumu*. Bratislava: Veda.
- Langlois, J. H. – Kalakanis, L. E. – Rubenstein, A. J. – Larson, A. D. – Hallam, M. J. – Smoot, M. T. (2000): Maxims or Myths of Beauty? A Meta-Analytic and Theoretical Review. *Psychological Bulletin*, 126, 390–423.
- Malatesta, C. Z. – Fiore, M. J. – Messina, J. J. (1987): Affect, personality, and facial expressive characteristics of older people. *Psychology and Aging*, Vol 2(1), 64–69.
- Otta, E. – Abrosio, F. F. E. – Hoshino, R. L. (1996): Reading a smiling face: Messages conveyed by various forms of smiling. *Perceptual and Motor Skills*, 82, 1111–1121.
- Penton-Voak, I. S. – Chang, H. (2008): Attractiveness judgments of individuals vary across emotional expression and movement conditions. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology*, 6, 89–100.
- Reichel, Jiří (2009): *Kapitoly metodologie sociálních věd*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, a. s.
- Slaměnik, Ivan, Výrost, Jozef (2008): *Sociální psychologie 2., přepracované a doplněné vydání* Praha: Grada Publishing.
- Slaměnik, Ivan (2011): *Emoce a interpersonální vztahy*. Vyd. 1. Praha: Grada Publishing.
- Thornhill, Randy, Gangestad, Steven W. (1999): Facial attractiveness. *Trends in Cognitive Sciences*, 1364–6613, 452–460. (online) <http://www.czso.cz/csu/2013edicniplan.nsf/p/1409-13>

AUTORKA

Pavlíková, Lada (1969) působí jako odborný asistent na Katedře teoretických oborů Fakulty zdravotnických studií ZČU v Plzni a zároveň je doktorandkou na Katedře antropologie Filozofické fakulty ZČU v Plzni, kde se věnuje výzkumu percepce lidského obličeje s ohledem na atraktivitu a proces stárnutí. V minulých letech půso-

bila jako odborná asistentka na Ústavu anatomie Lékařské fakulty UK v Plzni a jako lektorka anatomie na University of Leeds, Faculty of Biological Sciences, Institute of Membrane and Systems Biology, United Kingdom.

Kontakt: MUDr. Lada Pavlíková, Katedra antropologie Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň, e-mail: lada.pavlikova@seznam.cz

Anthropology of Tourism: From Morocco to Papua New Guinea

Michaela Konopíková – Martin Soukup

Institute of Ethnology, Faculty of Arts, Charles University in Prague, 110 00 Prague 1, Celetná 20

Received 10th of April 2014; accepted 20th of June 2014

ANTROPOLOGIE TURISMU: Z MAROKA DO PAPUY-NOVÉ GUINEJE

ABSTRAKT Studie se zabývá teoreticko-empirickou analýzou a interpretací antropologie turismu se zvláštním zřetelem ke dvěma lokalitám. Na základě terénních výzkumů jsou při výkladu předmětu brána v úvahu empirická data, jež autoři získali v Maroku a na Papui-Nové Guineji. Studie si klade za cíl analýzu sociokulturních mechanismů, s jejichž pomocí se lokální komunity adaptují na turistickou poptávku.

KLÍČOVÁ SLOVA antropologie turismu; kultura; Maroko; Papua-Nová Guinea

ABSTRACT The article deals with a phenomenon of tourism from a perspective of socio-cultural anthropology. It aims to introduce some basic approaches and key figures of the field, who contributed to the wider recognition of anthropology of tourism. The subject of the study is a theoretic and empirical analysis of anthropology of tourism, which is interpreted on the basis of the data obtained in two localities; namely Morocco and Papua New Guinea. The researchers gathered information, which allows them for an interpretation of the coping mechanisms engaged by the local populations.

KEY WORDS Anthropology of Tourism; Culture; Morocco; Papua New Guinea

INTRODUCTION

The study draws from anthropology of tourism, which represents a dynamic and expanding trend in contemporary social and cultural anthropology. The authors follow two main objectives: 1) outline the main concepts and theoretical approaches of anthropology of tourism; 2) describe and analyze tourism industry in two different localities where they conducted their field research – the High Atlas Mountains in Morocco and Saruwaged Range in North East Papua New Guinea. The distance between these two places is about 16 000 kilometers, yet they have something in common – a tourism boom which affects the local populations. The community members are getting involved in tourism industry in order to improve their income.

The aim of this article is to provide an outline of the key concepts and approaches frequented in contemporary socio-cultural anthropology. This is the central issue of the first part. The second part looks at the particular societies –

The Berber population in the mountains of Morocco, which has increasingly become a popular destination for mountain tourism and community in Papua New Guinea. The fieldwork conducted in the localities by the authors throws some light to the processes present in the tourism industry, and investigates their impact on the societies of the Global South. These findings may be applicable to the practices emerging from contact between tourists and locals in similar settings.

Some 100 000 years ago Homo sapiens began the migration from Africa and populated the Middle East, to later successfully colonize the rest of the planet. Our distant predecessors would migrate or travel together in order to obtain food for survival, or to escape harsh climate conditions. Later, however, the first nomadic people began to truly explore the Earth. It should be noted that our genetic code does not dramatically differ from that of our ancestors. Thus we still possess the powerful genetic trait, which drives us as well as our ancestors to explore new places. The Romans and early

discoverers used to wander the country for the lust of life; merchants and subsequently colonists travelled with the objective to find and conquer land. This universal phenomenon is inscribed deep down in the physical body and soul of human beings. That is why people from time to time respond to the inner voice calling for adventures and unveiling unknown territories. The latest articulation of this voice has created a new phenomenon, which helped to transform the global reality quite considerably, and created an archetype of a modern nomad travelling without any particular reason. Tourism has become an industry spreading across the continents, modifying cultures and societies, and reaching out to the most isolated corners. As a social phenomenon, it has slowly come to the centre of attention of scientists, who are increasingly aware of its contribution to changing social and cultural situations.

TOURISM AS A SUBJECT OF ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

British painter John Ruskin wondered whether it is possible to preserve the beauty of a place in one's mind. He concluded that the way to accomplish this suggested task is to depict the beautiful places with or via art. Further, he believed that it is not important as to what means are engaged i.e. painting, writing, drawing or some other talent of the individual. Ruskin once explained that his desire to draw derives from an instinct, similar to an instinct to eat and drink. *"What unites the three activities is that they all involve assimilations by the self of desirable elements from the world, a transfer of goodness from without to within"* (Botton 2010, 196).

Travelling and discovering new places bear the same characteristics. By visiting and seeing more or less exotic places, we usually do our best to keep a record of them. This record can be a vivid image or memory of a lovely view of an exotic valley where we spent an unforgettable weekend, or a memory of a local shopkeeper exercising her mastery in wrapping up fresh bakery. Another way of recording is using a camera to take a photograph of a picturesque medieval church in a lost village somewhere in the middle of nowhere, or preserve the moment when the local herdsman suddenly turned and gave us a big warm smile. Nowadays, the need for catching moments is treated as a subject of study, and provides many narratives to be examined: such as the topic of recording people who are themselves recording the locals. These people are more commonly referred to as Tourists.

Tourism consists of a few key elements: the coming people – tourists, receiving population – locals, and finally the spot where the encounters take place. It should be noted that each element of tourism ought to be examined separately as well as the interactions among those elements.

At this moment, we can mention numerous motivations why people travel. These are a subject of scientific theories, which stem from different standpoints. Tourism is a cul-

tural practice *sui generis* and definitely has a potential to change.

Another important element of tourists – locals interaction is the field, where such encounters take place. Adopting the theatrical perspective (the stage determines the nature of these interactions), these encounters create a new culture which is constructed specifically for a tourist audience (Brunner 2005, 5). As Edward Brunner further points out in his book *Culture on Tour. Ethnographies of Travel* (2005), the tourist performances are not only metaphors and representations, but above all, social practice, and it should be treated with respect to its nature. As the tourist activity is more a process than a static cultural fact, the analysis should reflect the act of tourism, its impact and also meaning to the tourist and the host population. International tourism is an exchange of vast proportions, characterized by a transfer of images, signs, symbols, power, money, goods, people, and services (Lanfant 1989, Smith 1977/1989).

The whole phenomenon started to be considered by anthropologists when they realized its inevitable impact on studied communities. With growing mobility and accessibility to distant territories, the necessity to conceptualize a brand new social phenomenon arose. Consequently, new theories emerged to treat tourism and provide methodological ground to explanation. Below, we will introduce four main approaches, which derive from established concepts of social sciences. Each concept contributed to the constitution of a specific attitude to the discussed social fact.

Tourism as a ritual of transition

Some scholars noticed that (post)modern travelling shares common features with medieval pilgrimage and rituals. According to Victor Turner, who did a research on rites of passage, the act of opting out the routine social structures and conventions constitutes a central feature of both pilgrimage and rites of passage. *"During the intervening 'liminal' period, the characteristics of the ritual subject (the 'passenger') are ambiguous; he passes through a cultural realm that has few or none of the attributes of the past or coming state"* (Turner 1977, 94). A person travelling to an unknown territory experiences exactly the same state because nobody knows him or her, and also he or she is not familiar with the place where he or she sets off. Travelling therefore provides an opportunity to saturate the need of escaping the everyday routine. For those who travel, holidays may mean a way to maintain cultural continuity. Being exposed to a different set of values, sometimes even contradictory to own, many times leads to a better understanding of oneself.

In the area of the High Atlas Mountains incoming people very often have to deal with a necessity to adapt their social status to be in compliance with the local cultural codes. We met a Dutch student couple, who had been travelling in Morocco for roughly two to three weeks. They admitted that they are regarded with a slight degree of suspicion and unbelief every time they reveal they are travelling together and are not ma-

Fig. 1. Imlil Valley in the High Atlas Mountains.

ried. In a conservative Muslim society, such idea is inconceivable, and these two were expressing their amazement over the repeated disapproving reaction toward their confession. The debate, which arose hence brought us to discussions over the concepts of marriage, cohabitation and European liberalism, and this situation provided them an opportunity to think about who we are and how our social and cultural norms work in the context of the *home society*.

On the other hand, tourism to indigenous localities can „provide access to socially and culturally constructed “utopic” world, where people experience legitimate simplicity of *communitas*” (-Wang 2010, 65). Travelling to distant places can be regarded as a rite of passage where the participants get exempted from order, rigid and conformed situations. They spend a few days in places where their cultural norms might not be valid.

Tourism as a form of superstructure

The second theory derives from Marx materialistic theory and also from cultural materialism by Marvin Harris. It regards free time as a product of social superstructure, and due to the direct links between free time and tourism (the first is a necessary condition for the existence of the second) it places the whole phenomenon within the existing context. Though

it is a phenomenon dependent on the materialist base of society, it bears a potential to influence other social activities, when for example the travel industry exerts political pressure in favour of its own interests (Nash 1996, 65). For existence of tourism, free time is an inevitable and necessary modality. It is usually defined as a sphere of human life detached from accomplishment of the routine daily tasks. It is a transcultural reality, however it varies also interculturally. In any known society, its members are not granted exactly the same portion of free time. As Nash argues, “*In no society does everyone have the same amount of leisure time, and in some, say, a typical agriculturally-based state, the differences between different social strata may be great*” (Nash 1996, 63). This approach is subject to criticism as it only deals with the issue of how tourists are produced, and does not pay attention to the secondary impacts: those on its actors, and those on the environment. This reality is emphasized in the next theory.

Tourism as a form of acculturation

Tourism became a social fact of a big importance, and as such influences individuals and whole communities of both hosts and guests. Not only do the hosts determine the changed perception of guests, but vice versa as the guests play a part in

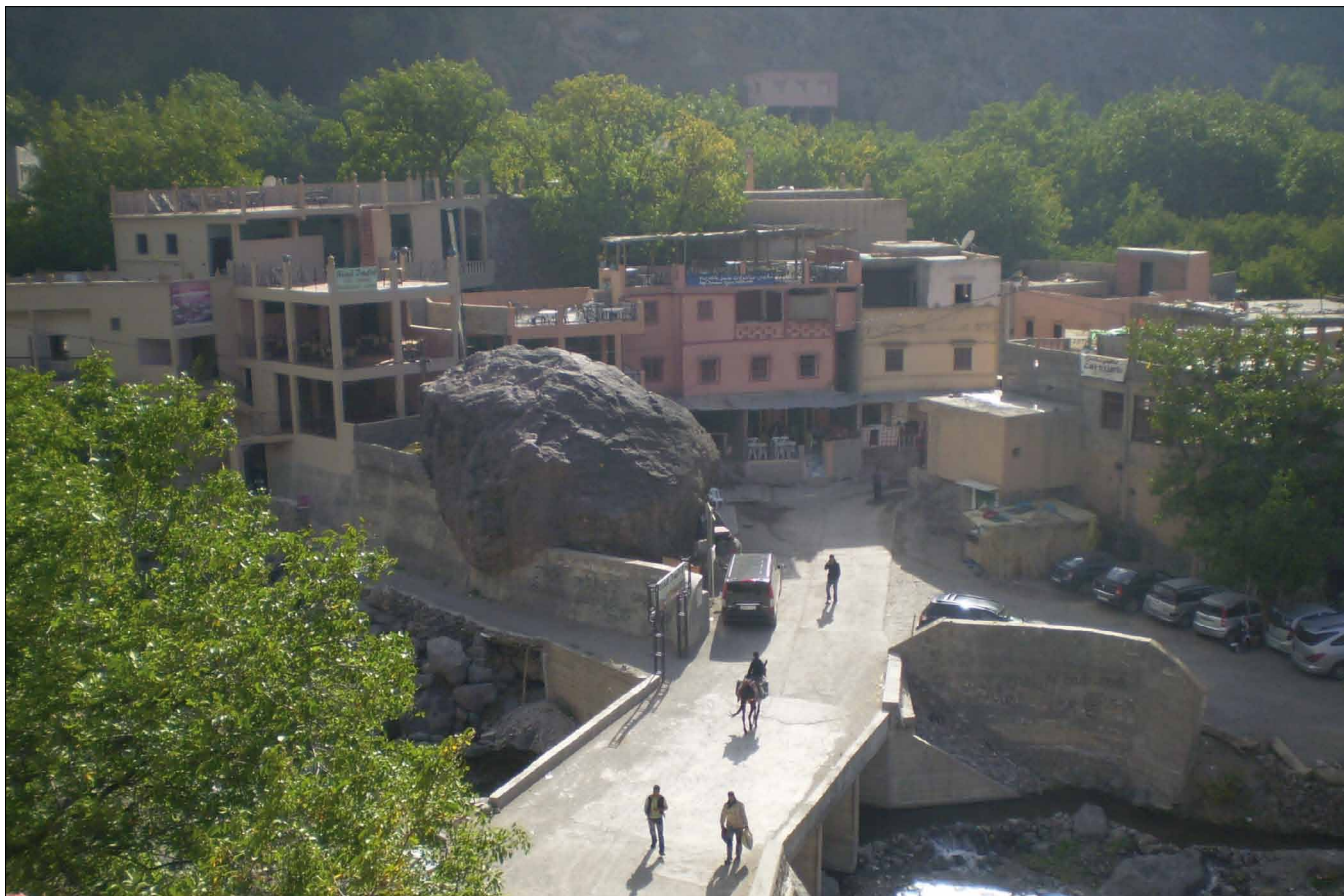

Fig. 2. View to the Imlil village.

changing the host community's culture. Another way to treat tourism is actually at hand; the next approach engages acculturation as a standpoint.

Travelling as a process working both directions has an impact on host population and contributes to a permanent modification of values and attitudes. Acculturation takes into consideration socialization when cultural elements are interiorized, and adaptive strategies that serve to get accustomed to new cultural features. It can also encompass revitalization and conflict functioning as a basis for structural order. Acculturation consists of contact situations, consequent social relations and finally of changes in the interacting cultures as a whole.

Sociocultural systems interplay between a change and an enduring order, yet one prevails the other. Anthropologists began to be aware of tourism when they realized it implied further development and change. These changes depend on the type of tourism; in the few past decades the differentiation in the tourism industry produced various categories, which are significant in a number of respects. Ecotourism derives from principles of sustainability, community-based tourism aims at avoiding the often harmful policies of conventional practices and heritage, and cultural tourism brings attention to the heritage values and historical circumstances of marginalized people (Chambers 2010, preface). Moreo-

ver, new subfields of tourism are emerging and these days we can talk about "dark" tourism, medical tourism or birth tourism.

Tourism as a mode of postcolonial behaviour

Finally, tourism can be viewed as a form of postcolonial dominance over territories, which are less developed. It works as a tool that brings back to life representations of the past and idealized colonial images. However, the recent situation has slowly proved this distinction should be revised as the countries of Global South are slowly becoming producers of tourists not only the recipients.

When it comes to tourism studies, they often put aside a diachronic perspective. Partly due to the relatively new subject of study, sufficient time has not passed to possess a detailed account of case studies containing data over a past few decades. A long-term study carried out by Helena Norberg – Hodge, whose interest in the Ladakhi community dates back to the seventies of the twentieth century makes an exception. The province of Ladakh lies in the trans-Himalayan region of Kashmir. It consists of two districts, Buddhist and Muslim. Helena Norberg – Hodge first visited this place when it was still quite isolated from the influence of the Western culture. She met a culture which she later described as ope-

Fig. 3. Local tour guide Jamal with a friend.

rating on different basis from the Western industrial society, with its unique system of values, social and material structures. The monoculture, how she calls it, as the time passed started prevailing the original setting. *"Today's conquistadors are development, advertising, the media and tourism"* she adds (Norberg-Hodge 1991, 3). The traditionally inaccessible region marked with harsh climate and scarcity of resources had been protected from the influence of Western culture until tourists discovered its stunning beauty and started visiting the region. The advent of tourism has been documented as well as its gradual installation. Ladakh has become a unique anthropological laboratory examining tourism and providing a great example of a society resting upon basis, which is distant from our own society. Norberg – Hodge emphasizes the psychological impact of modernization, which is evident at every individual. *"The impact of tourism on the material culture has been wide-ranging and disturbing. Still more significant, however, has been its impact on people's minds"* (Norberg – Hodge 1991, 93). As monetary economy gets deeper in the core structures of the Ladakhi's culture, the level of dependence on the western system is more and more evident. The local sustainable economy that has proved its functioning over centuries is being replaced by the Western modern elements leading to consumerism represented by tourism among others.

MODERN DIALECTICS: HIKERS AND FARMERS

Zygmunt Bauman points out that the most powerful stratification factor of our era is *mobility*. People and things do not circulate freely; the move requires *conditio sine qua non* – the existence of material infrastructure such as roads, airlines, and communication technologies. These paraphernalias create an indispensable component of touristic infrastructure, and lead to the further change of sociocultural systems in the territories.

Morocco is a state in Northern Africa. It is washed by the Atlantic Ocean in the West, and borders on Algeria in the East. The country is a constitutional monarchy with a population of about 35 million people. The number of incoming tourists to Morocco has risen from 1.5 million in the 1980s to 8 million people in 2008 (In: <http://morocco.realtyna.com/morocco-tourism.html>). Between 15 and 18 million of them are Berber speakers. Berbers are indigenous people of Africa, who nowadays occupy mostly the interior parts of the country, mountains or desert areas. It is an ethnic group, which has own language¹, oral traditions that are passed down to future

1 Nowadays three dialects of Berber language are identified – Tachelhit, Tamazight and Tarifit.

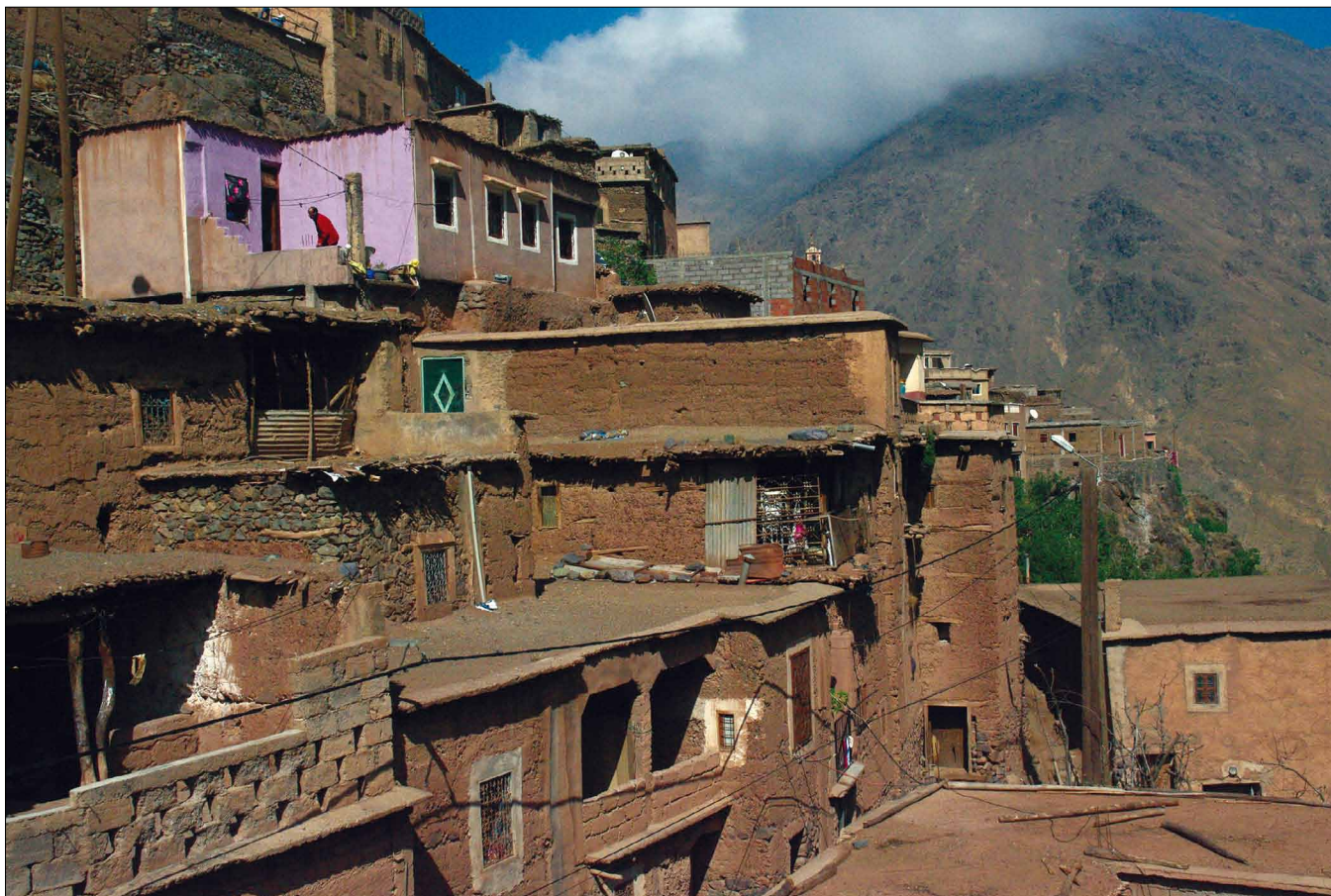

Fig. 4. Houses in the Imlil Valley.

generations, and a culture; that is manifested in the material products such as pottery, carpets or jewellery. At the foot of J'Bel Toubkal, the highest North African mountain, there is a valley encircled by sharp peaks casting their shadows on the green terraced fields and apple orchards. This corner of the mountains - Imlil Valley - is inhabited by a tribe of Ait Mizane people. They are farmers and herdsman, who have been living within the borders of their own micro-world for centuries; and nowadays occupy a unique position in the regional context. They inhabit a valley, which lies on the gateway to the Toubkal Mountain, and as such receives a number of tourists coming to enjoy the reckless moments of mountain tourism. Whether the increasing number of visitors is a blessing or a disaster for the local population depends on the consideration of many factors and points of view, and we do not aim to pass this judgement.

The subsequent lines intend to explain the mechanism of acculturation, which contribute to the changing reality of people of Mizane as they experience it in a day-to-day life. Their story also reveals a history of colonial and postcolonial period in contemporary Morocco, which has been revived by mass tourism entering the area. The analysis deals with different kinds of narration, time distinction, market economy, modernisation and related phenomena, which are its necessary components.

The High Atlas Mountains split the country into two halves. Its peaks appear to touch the sky, and the slopes are scattered with tiny village settlements accompanied by dozens of stair-step irrigated fields with corn and vegetable crops that curl down the valley (fig. 1). Along with herding, such agriculture makes up the economic base of the Berbers and entails hundreds of tasks carried out in everyday routine. In the 1980s the population counted some 2000 people. Nowadays, 30 years later, owing to accessible healthcare the number has augmented to some 7000 inhabitants. Modernisation in the region would appear no matter what, but we believe that the crucial element, which triggers it is a rising presence of people from the outside world.

The Ait Mizane used to live within the mountain micro-cosmos until the 1930s. In the mid-thirties, the colonial administrators in Marrakech signed a document, which entitled Travaux Publics agency to build up a road leading into the heart of the mountains (Miller 1984, 121). This little road meant a revolution, as the Ait Mizane and other tribes entered the map of Morocco. Suiga or a little suq (market place) where the road finished was later labelled as Garage, because all outsiders coming along the road had to leave their vehicles and continue walking (fig. 2). Garage remained the place where travellers emerged from the cabins of taxis into

the sharp light of local climate. These days, the clash between the incoming tourists and waiting locals usually happens here. It is a border zone and by crossing it the tourists are becoming temporary actors at the Tourism Mundi of Imlil. The other group of incomers skips this part of the loop since all the details about accommodation and trekking are settled by the tour operators.

Tourism in the area is nowadays articulated by two narrations. The first one tells a story of organized, packaged-like tours, which are coordinated by tour operators and owners of hotels, while the other is more organic and consists of individuals coming to the parking lot negotiating the accommodation opportunities and hiking options directly with the locals. Both these modes contribute to the transformation of the local community, but each of them is manifested in a different way. The first mentioned case, when the whole industry is in hands of outsiders, implies imperialistic or even neo-colonial scheme.

Jamal is a young male, who lives with his parents, sisters and brothers in a village of Ait Souka. They are fourteen children in total, some of them have already left, and formed own families, others still live in the parent's house (fig. 3). He speaks Tashelhit, Arabic, French and English, and cooperates with a UK registered company offering trekking tours and educational visits. A little plastic card with his photo and personal details certifies him as an official guide of the agency, which calls him everytime there is a group of tourists transferred from Marrakech to the Imlil valley. The money he receives for his job, which often means staying a few days and nights away from the home village, significantly contributes to the family budget. However, the amount reflects the financial reality in Morocco but it does not mirror the price each tourist participant spent on the trip. The massive profit therefore goes to the company owners, and it is not invested within the community.

The second frame of interaction is pinpointed by individual contacts of locals and individual tourists (often backpackers), and is based on more vaguely defined nature of contacts. Local men often get hired as guides or they even offer accommodation in their houses for some charge, which is comparable to everything in a Moroccan Muslim society, subject to negotiation.

Trekking guides, muleteers, workers in the hotels, restaurants and shops represent a segment of a society, which mingles with tourist directly. These people serve as mediators allowing the pieces of outside world to incorporate in the host culture, as the rest of the society does not have a first-hand contact with the social reality of the hotel lodges and cafes close to the parking lot.

The context of a local patriarchal culture implies a high degree of selectiveness in the participation in tourism processes. The barrier between female and male social world is evident; women are in charge of the households, and leave their home villages only accompanied by a male member of the family. Cultural traditions thus do not grant them the opportunity to participate in the tourism activities; further-

more the ability of speaking a foreign language is missing in vast majority of cases. Tourism therefore favours men, who are multilingual, young and in particular cases strong enough to endure the demanding walking in a difficult terrain. On the other hand it excludes those, who do not have the required skills nor the potential to gain them.

Mountain guides, who often facilitate the communication between globals and locals, play a key role in the whole tourism process. Since the beginning of regional tourism, young villagers have been hired as guides or mountaineers. Tourism has therefore introduced a hallmark of wage labour that has led to slight individualisation within an originally rigidly patriarchal and hierarchical system. Consequently, the participation in the monetary economy is reserved for the families of the involved male representatives and this situation has further repercussions in the community relationships as a whole:

1) First, it affected the gender relations in the host community. Not only are women in charge of the household as a whole during the absence of their husbands, but also with the rising appreciation of the money as a value, their share in the family life and service can be considered of lower importance.

2) Second, the arising issue of social stratification based on the access to the job opportunities linked with tourism is evident and should be a matter of profound investigation. The influence of the monetary system on the traditional structures reconstructs time perception, which becomes discovered as a commodity open to use or waste. Men often leave their homes for days and this physical absence not only does require more responsibility from those who remained, but also helps create a gap between free and working time.

My Moroccan landlord makes his money by occasional guiding and even more occasional accommodation service. His family owns a few fields and an orchard of apple trees, which he takes care of with other members of his large family. Every morning after I got up, I would bring my breakfast up to the terrace to start my day. These morning meals were my small ritual where I made clear what tasks and when I wanted to accomplish that day. They also included an often short or sometimes long talk with the landlord. I always asked him about his plans for the day, and based on his answers, it soon became apparent to me, that for every day he had a main responsibility to do. This responsibility ranged from gardening, shopping in the city, repairing something around the house, helping relatives or catching tourists. Nevertheless, he was very flexible in performing the daily tasks as he was not subordinated to the higher social structure, which would imply penalties in case of not accomplishing them. On the other hand, I barely saw him during the day spending large intervals of doing nothing. No fixed schedule is applied to him and his peers. The deeper he will get engaged in the tourism industry and related social products it generates, he will come to realize and experience what consequences it brings.

Fig. 5. Modes of acculturation.

The distinction between used and lost time is amplified by the migratory process for wage labour; jobs are always integrated into the wage labour frame with impersonal relations to the job market, implying it as a mere commodity. All in all, the whole paradigm has changed and the activities linked to tourism and wage labour; i.e. the prominent emergence of a monetary economy – seem to perturb the local reality. Many houses have invested acquired money into having running water in their homes. Not only are these local running water systems made of low-quality plastic piping that frequently leaks, but there is a social consequence to this change as well. People do not gather by wells to fetch water and gossip as they have done for centuries.

The Arabic soap operas are a very popular TV programmes especially among the young Berber women. The whole families gather around the high desk carrying a TV box decorated by artificial creeping flowers of psychedelic colours, and enjoy their daily portion of a glimpse into an urban society. The usually noisy households become less noisy to get after the final shot of the main hero back to its usual volume level of high voices of women. Every single house has a cap of a satellite plate on its flat roof, which is probably the most evident feature of the acculturation shift towards the western material culture. My visit to the Imlil valley in 2012 was

my fourth encounter with the local people and their culture (fig. 4). During my second and third stay with the same family I happened to identify new pieces of machines, which were not there during my previous trip. The last time the family purchased a washing machine, and installed a water heater. I encountered in almost every house I have visited these little steps towards urban/western lifestyle. Houses are nowadays built of bricks instead of traditional clay and straws. Examples of material change are noticeable on every step, and create a counterpart to the changes of social aspects of the traditional society and its structure.

Berbers constitute a minority in their country. They have gone through centuries of neglect and oppression from the national authorities as well as colonial administrators. Only in the recent year their native languages started to be acknowledged, and taught at schools. Their sense of identity enhanced both by the spatial isolation and social separation made their culture a very coherent and strong system, which does not allow many aspects to enter and reshape the basis of the culture. Despite the changes counted in the previous lines, the aspect of spatial and also social isolation of the domestic and touristic sphere is very evident. The tourism has found its articulation and place in the context of the traditional society, but more than a replacement of certain phenomena, it shifted the previously existing schemes and incorporated in the existing context (fig. 5).

The postmodern world is characterized by vast transnational flows of people, capital, goods, and ideas (Appadurai 1991). We should still differentiate between the changes brought about by modernisation and tourism. The tourism flow is apparent only in the valley of Imlil. Other valleys distant only a few kilometres experience a completely different reality. Though new houses are also built from new modern materials, and roofs decorated with satellites, the intervention of western phenomena is less evident here. As I was once told in a little village only some 7 kilometres far away from the Imlil valley named Tagadirt Ait Ali, during a meal consisting of homemade hot roundy bread dipped in milk and sweet mint tea: *“The people here don’t even know what a tourist means. They grow their apples, and then sell it in Marrakech. That’s it.”*

TOURISM AND PAPUA NEW GUINEA

The island of New Guinea maintains a reputation of one of the last places on the planet where it is possible to encounter the “witnesses of the Stone age”. A great number of travellers incorrectly suppose that New Guinea is inhabited by tribes, which have not come in touch with any representant of the Western civilization at all. The reality is different though. The last groups of humans resisting the contact with civilization were spotted by patrols in the sixties of the twentieth century. Nevertheless, the reputation of New Guinea as a savage place continues to exist, and as such a place it attracts tourists. The

Fig. 6. Cultural show in Madang.

number of incoming people is augmenting year after year. We will turn our attention to the eastern part of the island – the politically autonomous state Papua New Guinea (PNG). A glance at the statistics reveals that in 2011 more than 164 000 people travelled to PNG. For the local economy, this number represents a contribution of 1.6 billion PGK². 21% visitors of the stated count came to spend their holidays (*Visitor Arrivals Summary 2011, 2012*).

It is possible to identify destinations, which tourists tend to give preference while considering the places to spend vacation. In Papua, the frequent aims of tourist trips are Mt. Wilhelm, the highest mountain of PNG, coral gardens near the town of Madang, Kokoda Track and cultural events in the Highlands and on the Sepik River. The following pages will be dedicated to travelling. People travelling in PNG are doing so for multiple reasons; they strive to enjoy some adventure, rest, experience the dark tourism and also different cultures. The range of tourist attractions is of course wider. The tourists can join *The Crater Mountain Project* aimed at the promotion of ecotourism (West 2006) or set off to Uruwa Valley to observe the endangered Tree Kangaroos (Hubeňáková & Soukup, 2012). For many incoming people, the principal reason for visiting the locality is thus the abundant natural diversity,

which PNG offers. In 2011 45% tourists stated the main motive for their choice of PNG to be the natural beauties (*2011 Visitor Survey Report, 2012*).

Towards the Adventure

Mount Wilhelm is the highest mountain in Papua New Guinea at 4,509 metres. Its peak is sometimes capped with snow, although it usually quickly melts. It is said to be the highest mountain in the Pacific since Puncak Jaya (5040 m), the highest Guinea peak is located in the Indonesian part of the island. The first successful ascent to Mt. Wilhelm is ascribed to an Australian patrol officer *Leigh Grant Vial* (1909–1943) who climbed it in 1938. Nowadays, the Vial's followers have a great deal of possibilities to sign in the climbing programs designed by the local inhabitants. The existing infrastructure and tailored excursions help minimize the risks of the ascent, and provide comfortable conditions within the realm of the local reality. Keglsugl village occupies a territory at the altitude of 2600 meters. The villagers are significantly oriented at the tourism sector. Numerous *ges houses* dotting the village, guides and fixed prices for their service serve as a proof of the establishment of the tourism sector. Price for the guide varies between 60 and 80 Kina per day (30 – 37 USD per day). The Track from Keglsugl to the top of Mt. Wilhelm takes two days

2 The amount of almost 740 bil. USD

Fig. 7. Selling souvenirs in Komunive village.

and without being accompanied by a trekking guide, it can turn into a fairly dangerous enterprise. Statistics reveal that mountain climbing does not represent a leading activity carried out by tourists in the area. Only 13% stated it as the main reason of their trip to PNG (2011 Visitor Survey Report, 2012).

Coral Gardens of Madang

A traveler Michael Moran regards the port town Madang to be one of the most charming of the whole island. Others did not waver to proclaim it the prettiest town in the Pacific (Moran 2003). The former German colonial town Friedrich Wilhelmshafen (Madang these days) was destroyed by the Japanese troops during the World War II, therefore it had to be later restored. Hitherto, the reminders of fighting are one of the main tourist attractions in the town. Furthermore, Madang has gained an excellent reputation as a diving site. Lonely Planet travel guide describes it, “Excellent visibility, stunning tropical coral and fish life and countless WWII wrecks make the diving and snorkelling around Madang world famous” (McKinnon, Carillet, & Starnes 2008, 142). There are a few luxury hotels offering services of premium quality including a range of facultative trips to the local sightseeings. The specialized dive centers provide dive trips to the renowned Barrier Reef,

Planet Rock or to the wrecks of the war machines sunk at the bottom of Astrolabe Bay. Scuba diving and snorkeling are noted as the main objective of the PNG visit by 45% tourists; Madang province ranks among the top Papua destinations (2011 Visitor Survey Report, 2012).

Dark tourism in PNG

The contemporary social science discourse reflects a cultural phenomenon, which came into existence under the label “dark tourism”. The term was coined by John Lennon and Malcolm Foley. In the publication *Dark Tourism* (1996), the authors pointed out at the increasing interest in visiting places of human sufferings and pain – the itineraries of travel agencies offer trips to ossuaries, cemeteries or sites associated with tragedy. Sharpley defines dark tourism as, “Tourism to sites or attractions that are associated with death and disaster” (Sharpley 2006, 217). The first reflections of the phenomenon should be ascribed to an American writer and journalist Patrick Jake O’Rourke (born 1947), who is the author of a guidebook *Holidays in Hell* (1988). In the introduction, he confesses the motives for writing such a peculiar book. “I’m bored by ordinary travel. See the Beautiful Grand Canyon. Okay, I see it. Okay, it’s beautiful. Now what?... Well, the planet I’ve got a chance

Fig. 8. It is the tradition that sells.

to visit is Earth, and Earth's principal features are chaos and war. I think I'd be a fool to spend years here and never have a look" (O'Rourke 1988, 22). To sum up, dark tourism is a recently constituted field of an academic interest. Nevertheless, it receives an increasing scholarly attention. One of the last attempts of providing an account of dark tourism can be considered an anthology edited by Richard Sharpley (born 1956) and Philip Stone *The Darker Side of Travel* (2009). They noticed an enormous rise of travelling to the dark sites in the last fifty years. The interest in travelling to places related to death, suffering and catastrophes is also reflected in the offers of travelling agencies. The authors mention an example of the World Trade Center in the United States, which was destroyed in the September 11 attacks. The number of tourists coming to see Ground Zero doubled since 2001. In 2002 3.5 million people visited the site (Sharpley & Stone 2009).

Graham Dann identified five main categories of places and attractions of dark tourism: perilous places, houses of horror (houses where acts of violence took place), fields of fatality (e.g. a battlefield), tours of torment (trips to places of a mutilation or murder), themed thanatos (memorials commemorating death and suffering) (see Dann 1998).

A place which can be labeled as a dark tourism site in Papua New Guinea is a Kokoda Track. In 1942, it was a site of severe

battles between the Japanese and Australian forces. Dramatic battles along the 96 km long track where outnumbered Australian forces resisted the Japanese affected the further military situation in the Pacific. After the Japanese lost the battle at Kokoda, they did not manage the military domination of Australia, therefore they did not secure the control over the strategic places in the Pacific region. Kokoda Track connects Owen's Corner close by Port Moresby with the Kokoda village on the other side of the Owen Stanley Range. More than 600 Australian soldiers did not survive the fierce battles in an extreme tropical terrain. More than one thousand soldiers were wounded (Reid 2007).

An endurance running race called Kokoda Challenge race commenced in 2005. The racers strive to reach the end of the difficult track as soon as possible. It leads across a difficult terrain of Southeastern New Guinea. Besides the annual race, it is also a famous track, which is walked by several thousands of tourists every year. Despite the considerable decline of visitors, Kokoda Track was visited by almost 3000 people in 2011 (Carlsen 2012). The trekkers have to climb and descend 5000 meters in total. The difference in altitude roughly corresponds to the ascent to Mont Blanc, the European highest mountain; however the conditions go beyond any comparison. Because of the frequent rainfall, the track is constantly heavily soaked,

The environment is a perfect breeding ground for leeches and mosquitoes, which transmit malaria. Deaths are not exceptional. Organized treks usually last about nine days, and cost almost 4000 USD (Carlsen 2012). Kokoda Track belongs to the country's most popular tourist sites, and it features an important contribution to the PNG economy. Tracking as a main goal of the PNG visit was stated by 38% of tourists in 2011. More than 50% of the respondents came from Australia, and they noted as a reason for their visit the war sites and memorials (2011 Visitor Survey Report, 2012).

It is the tradition that sells

The desire to experience and enjoy the cultural diversity constitutes the main motive for 36% of PNG visitors in 2011 (2011 Visitor Survey Report, 2012). PNG entered the general consciousness as a land of an immense language, cultural and natural diversity. Owing to the intensive contacts with Australian and European tradesmen in the course of the twentieth century, the local cultures either went through a dramatic transformation or even ceased to exist. Nevertheless, the country still promises to offer a glimpse of its famous past. The cultural shows represent one of the attractions which lure tourists. They are held chiefly to commemorate the Independence Day, the anniversary of PNG assumption of Independence in 1975. A cultural show in the province's capital in Eastern Highlands has gained a worldwide fame. During the show in Goroka, more than a hundred dance groups from Highlands perform their folklore dances. Similar cultural shows are held in other towns at various other occasions (fig. 6). Apart from the folklore presentations, tourists usually seek native artifacts and souvenirs, which are many times designed to satisfy the presumed customers' taste, and finally to meet the maximum luggage size limit allowed by airline companies (fig. 7). Artifacts can be purchased at the markets or in the specialized souvenir shops (fig. 8).

An Australian filmmaker Dennis O'Rourke observes in the film *Cannibal Tours* (1988) a group of European and American tourists on their way down the Sepik River. O'Rourke participated in famous films from New Guinea - *First Contact* (1983) by Connolly and Anderson, and *Trobriand Cricket* (1976). *Cannibal Tours* capture a kind of a role swapping; tourists paid to see the wild Sepik cultures, who used to be known as cannibals (Mead 1935; Tuzin & Brown 1983). Europeans and Americans eagerly point their cameras to the native performances. Soon it becomes clear, that the cannibals in the film title are not meant to be the Sepik villagers, but ubiquitous tourists obsessed with taking pictures of everything which seems worthy and at least a bit interesting. They are buying artifacts, bargaining, trading. The villagers are selling an image of their culture, which the tourists created in their minds. Linnekin (2004) noted that the tradition sells: art for tourists, culture shows, T-shirts and souvenirs. Likely the other Pacific people, inhabitants of New Guinea react to images, which are the constructs of the travel guides and travel journals. These generate marketable images "of a country forgotten in time" and offer it to those who come there for holidays.

RESUME

The theoretic part of the study summarizes the contemporary state of anthropology of tourism with a special emphasis placed on the key concepts and its representatives. In this part we noted four main theoretic approaches to tourism:

- Tourism as a ritual of transition
- Tourism as a form of superstructure
- Tourism as a form of acculturation
- Tourism as a mode of postcolonial behaviour

The second part of the study comprises of an analysis of the tourism industry in two localities, Morocco and Papua New Guinea. They were subject to the field research carried out by the authors of the study. This chapter aims to describe the mountains' main tourist attractions, and also strategies the local populations developed to provide service to the incoming tourists. Following up on the theoretical approaches introduced in the first part, some differences were identified between the localities.

As for Papua New Guinea, the phenomenon of *dark tourism* is a significant feature of the local reality. Due to the dramatic events of the WW2, certain sites have turned into the frequently visited memorials of the war conflicts. The High Atlas Mountains and J'Bel Toubkal National Park in particular is a target of the mountain tourism, which entails mountaineering services provided by local young men working as trekking guides and muleteers. The cultural shows and related phenomena identified in Papua New Guinea have not yet become a part of the local tourist offer. Compared to the Saruwaged Range, the tourism industry in High Atlas is more determined by the environmental conditions, which shape the whole sector.

To sum up, in both places the locals strive to get engaged in the tourism industry by the means of developing and improving the tourism infrastructure to make it an appealing destination, which is worth visiting.

REFERENCES

- Appadurai, Arjun (1991): *Global ethnoscapes: Notes and Queries for a Transnational Anthropology*. P. 191 – 210 in *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, ed. Richard G. Fox Santa Fe: School of American Research Press.
- Botton, Alain de (2010): *The Art of Travel*. London: Vintage.
- Brown, P. & Tuzin, D. (eds.) (1983): *The Ethnography of Cannibalism*. Washington : Society for Psychological Anthropology.
- Brunner, Edward (2005): *Culture on Tour. Ethnographies of Travel*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Carlsen, J. (2012): *The Economic Significance of the Trekking on the Kokoda Track*, PNG in 2011 Report to the Kokoda Track Authority. Curtin Sustainable Tourism Centre: Curtin University, Perth.
- Chambers, Erve (2010): *Native Tours. The Anthropology of Travel and Tourism*. USA: Waveland Press, Inc.
- Curtin Sustainable Tourism Centre (2012): *2011. Report to the Kokoda Track Authority*. Curtin Sustainable Tourism Centre: Curtin
- Dann, G. M. S. (1998) *The Dark Side of Tourism*. Etudes et Rapports Centre International de Recherches et d'Etudes Touristiques, Aix-en-Provence, serie L, 14, 1–31.

- Hubeňáková, J. & Soukup, M. (2012): *Nungon People of Uruwa*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Lanfant, Marie-Francoise (1989): "International Tourism Resists the Crisis." In: *Leisure and Life-Style: A Comparative Analysis of Free time*, ed. A. Olaszewska and K. Roberts. London: Sage.
- Linnekin, J. (2004). Tradition Sells: Identity Merchandise in the Pacific Islands. in ed. V Lockwood. *Globalization and Culture Change in the Pacific Islands*. New Jersey: Prentice Hall.
- McKinnon, R., Carillet, J., & Starnes, D. (2008): *Papua New Guinea*. London: Lonely Planet.
- Mead, M. (1935): *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. New York: William Morrow and Company.
- Miller, Andrew (1984): *Imlil. A Moroccan Mountain Community in Change*. USA: Westview Press.
- Moran, M. (2003): *Beyond The Coral Sea*. London: Harper Collins.
- Nash, Dennison (1996): *Anthropology of tourism*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Norberg – Hodge, Helena (1991): *Ancient Futures. Learning from Ladakh*. USA: Sierra Club Books, 1991.
- O'Rourke, P. (1988): *Holidays in Hell*. New York: Grove Press.
- Papua New Guinea Tourism Promotion Authority (2012): *2011 Visitor Survey Report*. Port Moresby: Papua New Guinea Tourism Promotion Authority
- Papua New Guinea Tourism Promotion Authority (2012): *Visitor Arrivals Summary 2011*. Port Moresby: Papua New Guinea Tourism Promotion Authority.
- Reid, R. (2007): *Kokoda 1942*. Canberra: Department of Veteran's Affairs.
- Sharpley, R. (2006): *Travel and Tourism*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sharpley, R., & Stone, P. (2009): *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Buffalo: Channel View Publications.
- Smith, Valene (1977/1989): *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, 2nd ed. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Turner, Victor (1977): *The Ritual Process*. Ithaca: Cornell University Press.
- Wang, Ning (2000): *Tourism and modernity. A sociological analysis*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- West, P. (2006): *Conservation Is Our Government Now*. Durham: Duke University Press.

AUTHORS

Konopíková, Michaela (born 17th November 1984), Czech socio-cultural anthropologist. She is a PhD. candidate at the Faculty of Arts, Charles University in Prague. Her dissertation thesis deals with anthropology of tourism, globalization and transnational processes in developing countries. In 2009, 2011, 2012 and 2014 she carried out a field research among the Berber tribes in the central part of High Atlas Mountains in Morocco.

Contact: Mgr. Michaela Konopíková, Institute of Ethnology, Charles University in Prague, Faculty of Arts; Celetná 20, Prague 1, 110 00. E-mail: michaela.konopikova@gmail.com.

Soukup, Martin (born 26th March 1977) is a Czech cultural anthropologist. He is an associate professor at the Institute of Ethnology at Faculty of Arts, Charles University in Prague. He focuses on history, methodology and theory of anthropology and bio-culturology. Soukup is particularly interested in the culture of Melanesia. In 2009 he undertook an anthropological pre-research in Papua New Guinea in the three local communities – Wannang (Madang Province), Kengeslugel (Chimbu Province) and Yawan (Morobe Province). In 2011 he returned to Yawan. Besides numerous papers and articles, he is also an author of the textbook *Essentials of Cultural Anthropology* (2009; in Czech). He published monographs *Bioculturology: Evolution and Culture* (2010; in Czech), *Culture: Bioculturological perspective* (2011; in Czech), *Anthropology and Melanesia* (2013; in Czech), *Fieldwork in Social and Cultural Anthropology* (2014; in Czech) and co-authored *Nungon People of Uruwa* (2012) and *The Body* (2014; in Czech).

Contact: Doc. PhDr. Martin Soukup, Ph.D., Institute of Ethnology, Charles University in Prague, Faculty of Arts; Celetná 20, Prague 1, 110 00. E-mail: martin.soukup@ff.cuni.cz.

Sociální opora u sociálně exkludovaných romských rodin

David Urban – Alena Kajanová

Jihočeská univerzita v Č. Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, Katedra soc. práce, Jírovцова 24, Č. Budějovice, 370 04

Do redakce doručeno 6. února 2014; k publikaci přijato 20. května 2014

SOCIAL SUPPORT TO SOCIALLY EXCLUDED ROMANY FAMILIES

ABSTRACT The article deals with the topic of social support to socially excluded Romany families. The topic was processed based on the data acquired within field research in selected Romany families living in excluded localities of South Bohemian Region. The data were processed in Atlas.ti Program. The results have shown that primarily material form of social support is both drawn and provided, and its main source - both real and anticipated - is the family in the place of residence. Support is not expected from non-Romany institutions, but it is really used in different forms, including information support. The sources of support change with regard to generation; younger generation shows reduced intergenerational readiness to help.

KEY WORDS Romany minority; Romany family; social support; social exclusion; institution

ABSTRAKT Článek se věnuje tématu sociální opory u exkludovaných romských rodin. Téma bylo zpracováno na základě dat získaných v rámci terénního výzkumu ve vybraných romských rodinách žijících v exkludovaných lokalitách Jihočeského kraje. Data byla zpracována v programu Atlas.ti 7. Z výsledků vyplynulo, že je čerpána i poskytována především materiální forma sociální opory, kde jejím hlavním zdrojem - ať již reálným či anticipovaným, je rodina v místě bydliště. Od majoritních institucí (majoritními institucemi rozumíme ty organizace, jejichž primární cílovou skupinu tvoří Romové) opora očekávána není, je ale reálně využívána v různých podobách, včetně opory informační. Zdroje opory se mění s ohledem na generaci, kde v mladší generaci dochází k snižování mezigenerační ochoty pomoci.

KLÍČOVÁ SLOVA romská minorita; romská rodina; sociální opora; sociální exkluze; instituce

ÚVOD

Článek se zabývá tématem sociální opory u sociálně exkludovaných romských rodin. Teoretická východiska popisují význam sociální opory především ve vztahu k romské rodině, která představuje její nejvýznamnější zdroj. Data pro výzkumnou část byla získána v rámci terénního výzkumu v romských rodinách žijících v sociálně vyloučených lokalitách a kódována v programu Atlas.ti 7. Po vytvoření seznamu kódů se přešlo k systematické kategorizaci dat. Kódy vzniklé z otevřeného kódování byly následně seskupeny do kategorií a podkategorií. Následně byly jednotlivé kategorie odpovědí uspořádány do schémat (network). Výzkumný soubor tvořilo 15 informantů, Romů a Romek, kteří žijí v sociálně vyloučených lokalitách.

Článek je jedním z výstupů projektu „Sociální determinanty

zdraví u vybraných cílových skupin” č. SDZ2012_002 (hlavní řešitelka doc. Mgr. et Mgr. Jitka Vacková, Ph.D.). Projekt byl podpořen ze zdrojů Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulty.

VYMEZENÍ SITUACE EXKLUDOVANÝCH ROMSKÝCH RODIN V ČESKÉ REPUBLICE

Romská minorita je popisována jako jedna z nejpočetnějších a zároveň nejzranitelnějších minorit v Evropě. V České republice žije několik subetnických skupin Romů a Romek, jejichž celkový počet se odhaduje na 220 až 250 tisíc. (Davidová a kol. 2010, 17). V posledních letech se však projevuje pokles počtu osob, které se otevřeně hlásí k romské národnosti. Při sčítání lidu se ke své národnosti přihlásilo v roce 1991 33 486

osob, v roce 2001 již jen 11 716 osob a v roce 2011 dokonce pouhých 5 135 osob (Sčítání lidu, domů a bytů 2011).

Stratifikační struktura romského obyvatelstva je různorodá. Podle Gabalovy zprávy je z uvedeného počtu Romů a Romek v ČR asi 80 tisíc označováno za sociálně vyloučené. „Jako sociální vyloučení lze označit proces, v jehož rámci je jedinci, skupině jedinců či komunitě výrazně znesnadňován či zcela zamezován přístup ke zdrojům, pozicím a příležitostem, které umožňují zapojení do sociálních, ekonomických a politických aktivit majoritní společnosti“ (Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti 2006, 9). Sociální exkluze je bezesporu jedním z nejpalčivějších celoevropských sociálních problémů současnosti. V Evropě je více než 120 milionů osob ohroženo chudobou či sociální exkluzí a boj proti ní patří mezi hlavní priority (European Commission 2014).

Mezi skupiny ohrožené sociálním vyloučením patří právě především romská menšina, kdy její zástupci tvoří minimálně 80 % obyvatel exkludovaných lokalit. Jako sociálně vyloučená romská lokalita je definován v Analýze sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti (2006, 10) prostor obývaný skupinou, jejíž členové se sami považují za Romy a/nebo jsou za Romy označováni svým okolím, a jsou sociálně vyloučeni. „K tomu, aby byla lokalita vnímána jako romská, přitom není vůbec nutné, aby Romové v dané lokalitě tvořili statistickou většinu. Existují pochopitelně také sociálně vyloučené lokality, v nichž je podíl Romů malý, či kde Romové vůbec nežijí“ (Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti 2006, 10).

Sociálně vyloučené lokality jsou obecně spojeny s vysokou mírou kriminality, nedostupností zdrojů a příležitostí, omezenými sociálními kontakty a také se zvýšeným výskytem sociálně patologických jevů (Strategy for Combating Social Exclusion for the period 2011-2015 2011). Jedním z průvodních jevů prohlubování sociálního vyloučení a „ghettoizace“ vyloučených lokalit je nárůst nezákonného a protizákonného jednání jak uvnitř vyloučených lokalit, tak v jejich okolí, kam se nezákonné aktivity emitují, expandují a zasahují populaci mimo vyloučenou enklávu (Gabal, Víšek 2010, 47).

SOCIÁLNÍ OPORA A ROMSKÉ RODINY

Sociální opora představuje již tři dekády jedno z hlavních témat zájmu sociální psychologie (Sarason, Sarason & Gurung, 1997). Jedná se o široký pojem zahrnující různé podpůrné systémy sociálního prostředí. Shumaker a Brownell (1984, 13) popisují sociální oporu jako výměnu zdrojů mezi dvěma a více lidmi, která vede ke zvýšení blahobytu příjemce. Albrecht a Adelman (1987, 19) definovali sociální oporu jako verbální a neverbální komunikaci mezi příjemci a poskytovateli, která snižuje nejistotu ve vztahu k sobě, k druhým, nebo ve vztazích a funkcích a přispívá (vede) k posílení vnímání osobní kontroly v průběhu životní zkušenosti. Gottlieb (2000, 28) vymezuje sociální oporu šířeji, jako proces interakcí

ve vztahu, který zlepšuje zvládání zátěžových situací, sounáležitost a kompetence prostřednictvím skutečné nebo vnímané výměny fyzických či psychologických prostředků. Thoits (2010, 46) popisuje sociální oporu jako emocionální, informační, nebo praktickou pomoc od významných druhých, jako jsou členové rodiny, přátelé či kolegové, přičemž podpora může být jak reálně přijímána, tak i potencionálně vnímaná. Z českých zdrojů můžeme uvést např. tyto definice sociální opory. Dle Kebzy a Šolcové (1999, 20) je sociální opora jakýsi sociální fond, ze kterého lze čerpat v případě potřeby, také systém sociálních vztahů, jejichž prostřednictvím se člověku dostává pomoci při snaze dostat nárokům a dosáhnout cílů. Zdroje sociální opory jsou součástí systému sociálních vztahů jedince. „Sociální oporou v širším slova smyslu se rozumí pomoc, která je poskytována druhými lidmi člověku, který se nachází v zátěžové situaci. Obecně jde o činnost, která člověku v tísní jeho zátěžovou situaci určitým způsobem ulehčuje“ (Křivohlavý 2001, 94). „Sociální opora nám pomáhá zvládat životní těžkosti, a to především tehdy, pokud člověk onemocní, dostane se do životní krize, utrpí úraz, stojí před vážným rozhodnutím, když mu někdo blízký zemře apod.“ (Křivohlavý 2001, 98).

Rozsah sociální opory můžeme rozlišit do třech oblastí: mikro, mezo a makro úroveň. (Gottlieb 1985). Makroúroveň sociální opory je oblastí zabývající se celospolečenskou formou pomoci potřebným, mezoúroveň představuje oporu, kterou poskytuje sociální skupina svému členovi, pomoci by však měla i osobám v nouzi, kteří nejsou členy skupiny. Mikroúroveň sociální opory je oporou v rámci dyády, tzn. dvojice lidí, jež jsou si nejbližší (např. pomoc matky dítěti, nebo vzájemná pomoc manželů) (Křivohlavý 2001, 95).

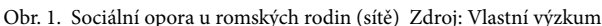
Existuje několik modelů, které vymezují typy sociální podpory. House (1981) rozlišuje čtyři typy podpory. Emocionální opora je spojena se sdílením životních zkušeností. Jedná se o poskytování empatie, lásky, důvěry a péče. Instrumentální opora zahrnuje poskytování hmotné pomoci a služeb osobám v nouzi. Je poskytována blízkými přáteli, kolegy a sousedy. Informační opora zahrnuje poskytování poradenství, návrhy a informace, které člověk může použít k řešení problémů. Poslední typ opory zahrnuje poskytování informací, které jsou užitečné pro účely sebehodnocení: konstruktivní zpětnou vazbu, potvrzení a sociální srovnání. Sociální opora je jednou z důležitých funkcí sociálních vztahů a je realizována prostřednictvím sociálních sítí (Glanz et al. 2002). Dle Křivohlavého (2001) jsou zdroje sociální opory obsaženy v šesti hlavních kategoriích: rodina, blízcí přátelé, sousedé, spolupracovníci, komunita a profesionálové.

V odborné literatuře se setkáváme především s kladným hodnocením sociální opory. Až v posledních letech se objevují práce, které se zabývají „odvrácenou tváří“ sociální opory (Kebza 2005, 164). Stinné stránky sociální opory zaznamenáváme i v romských rodinách.

Rizikové faktory účinku sociální opory můžeme rozdělit do dvou skupin:

1. Záporně laděné interpersonální vztahy

Do této skupiny patří všechny negativní sociální interakce –

2. **Záporné důsledky původně pozitivních vztahů**
Interpersonální vztahy mohou být přínosem i ztrátou. Mezi interpersonální interakce s negativním dopadem patří například konflikt, odmítnutí, nesouhlas, přemrštěné nároky a útočné aktivity (Kebza 2005, 165). Důsledkem toho mohou být pocity viny, úzkosti, závislosti, ztráta soběstačnosti, poničené sebehodnocení, ztráta kontroly nad událostmi, připuštění neschopnosti řešit samostatně své problémy (Kebza 2005, 166).

Nukleární rodiny jsou u Romů mnohem početnější, než u populace majoritní (Budilová, Jakoubek 2004, 35-36). Matěřství připisují velký význam (Budilová, Jakoubek 2007, 33). Romské děti bývají vychovávány volně, nedirektivně a musí plnit minimum povinností (Vágnerová 2008, 686). Raná péče o dítě je v kompetenci matky. Tento většinou velmi intenzivní vztah je základní pro vytvoření pocitu soudržnosti s celou rodinou (Sekyt 2004, 201). U Romů se sociální opora vyznačuje soudržností, solidaritou, sounáležitostí členů rodiny, příbuzenskou blízkostí a intenzivními kontakty (Davidová 2004, 112). Své problémy řeší společně, s tímto se mohou profesionálové setkat např. na úřadech, tak při poskytování péče ve zdravotnických zařízeních.

Data byla sbírána technikou polořízených rozhovorů s romskými informátory – ti se sami za Romy považovali. Rozhovory byly vedeny v českém jazyce.¹ Osloveni byli respondenti z vybraných sociálně vyloučených lokalit v Táboře, Písku a Českých Budějovicích. Tyto sociálně vyloučené lokality, uváděné Analýzou (Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti, 2006), byly vybrány na základě dostupnosti – zde byl zajištěn přístup do sociálně vyloučené lokality k informátorům prostřednictvím sociálních pracovníků/ic, kteří v lokalitě působí. Celkem byl rozhovor veden s 15 informátory.

Vyhodnocování dat probíhalo za pomoci Atlasu.ti 7 tak, že v rozhovorech byly označovány výpovědi respondentů, vztahující se k cílům výzkumu, které byly následně kódovány. Pokud se v textu objevila další výpověď, vztahující se k již existující kategorii, byla k této kategorii přiřazena, v opačném případě byla sestavena kategorie nová.

Následně byly jednotlivé kategorie seříděny do rodin, dle obsahové významnosti. Takto jsme vytvořili 4 kategorie: *předpoklady sociální opory*, *poskytovaná sociální opora*, *anticipovaná (resp. očekávaná) sociální opora od rodiny a přijímaná sociální opora* a dle těchto kategorií následně data prezentujeme a doplňujeme o přímé výpovědi respondentů.

ANTHROPOLOGIA INTEGRALIS VOL. 5 NO. 2/2014

VÝSLEDKY VÝZKUMNÉHO ŠETŘENÍ

Zdroje sociální opory

Do oblasti zdrojů sociální opory je možné zahrnout následující čtyři kategorie: předpoklady sociální opory, poskytovaná sociální opora, anticipovaná (resp. očekávaná) sociální opora od rodiny a přijímaná sociální opora.

Předpoklady sociální opory

Základním předpokladem pro získávání sociální opory byla uváděná přítomnost rodiny v místě bydliště, přičemž se nutně nemuselo jednat o soužití rodiny v jednom bytě, či domě. Postačující byla pouhá dostupnost rodiny v blízkém okolí. Dalšími důležitými předpoklady sociální opory byly uváděny dobré vztahy v rodině a soudružnost členů v rodině, přičemž tyto faktory byly primárně zmiňovány starší generací (do níž patřily osoby nad 50 let), která hovořila o pevných vztazích, které v době jejich mládí v rodinách byly, zároveň zmiňovali, že se tato soudružnost v současných romských rodinách, oproti dřívějším časům, vytrácí.

„Ale když ještě žila babička i dědeček, to si ještě pamatuji i já, tak do těch dětí vložili strašnou lásku. A i tu úctu v sobě, aby si udrželi jeden druhého. A v tom je to dobrý, aby si každý udržel jeden druhého, v každé situaci jako.“ (žena, 63 let)

Potřeba dobrého vztahu v rodině u některých respondentů „přerůstá“ až ve fixaci na rodinu, která však není vnímána negativně, spíše naopak je zdrojem pomoci a opory.

„Já jsem jako bydlela v Protivíně, ale každé víkend, furt jsem byla tady (Písek, pozn. autorů), jako rodina je všechno. Já si jako myslím, že člověk je až závislej na tu rodinu. A já jsem strašně fixovaná na tu rodinu.“ (žena, 41 let)

Nezanedbatelným důsledkem sociální opory je také vzájemná výpomoc členů v rodině. Jednat se může jak o materiální výpomoc – finanční prostředky, potraviny, oblečení aj., tak i o výpomoc nemateriální ve formě hlídání, pomoci s úklidem, aj.

„Ale stane se jako já nemám tohle, tohle. Tak si jako pomůžeme. Třeba ona mi řekne, hele co jsi dneska dělala. No a já dělala polívku a guláš a kolínka. No a vím, že třeba maminka na paprice nejí, že to nemůže. Tak třeba mi přinese pro maminku v kastrolku něco a je to.“ (žena, 41 let)

Rodina byla tedy uváděna jako jeden ze základních předpokladů pro sociální oporu, nikoliv však jako předpoklad jediný. Dalším důležitým faktorem byl zmiňován i dobrý vztah se sousedy.

Poskytovaná sociální opora

Předpokladem pro to, aby byla opora přijímána, musí být také někým poskytována. Z výpovědí námi oslovených ko-

munikačních partnerů vyvstávají tři oblasti, vztahující se k poskytování sociální opory: a) potřeba navštěvovat příbuzné na úkor svého zájmu, b) potřeba pomáhat rodině na úkor svého prospěchu, c) pojetí SO jako smyslu života.

a) Potřeba navštěvovat příbuzné na úkor svého zájmu

Komunikační partneři uváděli, že v některých ohledech je potřeba upřednostnit zájmy rodiny před zájmem svým. V opačném případě by mohlo dojít k nabourání dobrých vztahů. Tato situace však byla i přes zjevný negativní dopad pro jedince (nemám čas udělat si svou práci) hodnocena v konečném důsledku pozitivně, neboť rodina byla vnímána jako důležitý prvek v životě, a to jak v současnosti, tak i ve vyhlídce na budoucnost (až já budu potřebovat, budu taky rád, když za mnou někdo přijde a popovídá si se mnou).

„Protože já když přijdu domu, tak tady nemůžu dělat ani tu svou práci. Protože já když přijdu domu, tak všichni jsou šťastní, že si doma a všechny musíš obejít a pak si na každý návštěvě dvě tři hodiny...jinak se na tebe urazí, že už nechodíš, že už si takovej...“ (muž, 24 let)

b) Potřeba pomáhat rodině na úkor svého prospěchu

Dalším pomyslným stupněm upřednostňování lze vnímat potřebu pomáhat rodině na úkor svého prospěchu, nejčastěji tato potřeba byla zmiňována ve vztahu k materiálním potřebám, tzn. peněz, či stravování. Rodina, která subjektivně hodnotila svou finanční situaci negativně (tzn. neměla dostatek finančních prostředků na uspokojování svých potřeb), byla ochotna poskytovat stravu i vzdálenějším příbuzným, jejichž situace byla ještě nepříznivější. Toto jednání vedlo k dalším finančním problémům zmiňované první rodiny (následně nezbývaly finanční prostředky např. na nájem, atd.).

„No samozřejmě, se tu stravují, prostě všechno. Takže já když vařím, tak mi to třeba nebudete věřit, ale já dělám, když třeba dělám špagety, s milánskou, tak dávám troje špageti vařit. Naberu z toho a nejní. Jo deset lidí. Teď přijde další brácha, ségra, nají se tu třeba šestnáct, sedmnáct lidí třeba. To už je jako nezvladatelný. Oni jsou už u mě skoro rok a jako tři lidi navíc, je to prostě znát. Je to o penězích, o všem to je, o jídle...“ (žena, 21 let)

Sociální opora jako smysl života

Být oporou pro jiné, pomáhat členům rodiny – to jsou nejčastější výroky informantů z řad starší generace. Ti považují za důležité být zde pro své děti a vnoučata, pomáhat jim a podporovat je. V celé řadě případů byl tento důvod jmenován jako nejdůležitější smysl života.

„Jo moje děti a moje vnoučata. je pro koho žít. Ale my jsme takhle všechny sestry.“ (žena, 63 let)

T: A kde berete tu sílu...?

R: Ta musí být vevnitř. A říct si i přes to všechno, já chci žít. Protože já mám pro koho žít.“ (žena, 54 let)

Anticipovaná sociální opora

Informanti nejčastěji očekávají, v případě potřeby, pomoc ze strany své rodiny. Ze strany města, státu a ani sousedů není případná pomoc očekávaná, ačkoliv ale je přijímaná (např. ve formě sociálních dávek).

„Tak určitě rodina. Jako kdybych dopad tak, že bych neměl kam jít, tak určitě přes rodinu bych to řešil. Ale jako stát, nebo okres, to ne...“ (muž, 34 let)

Přijímaná sociální opora

Nejobsáhlejší kategorií je oblast přijímané sociální opory, přičemž výpovědi v této kategorii můžeme rozdělit do dvou základních podkategorií, za a) sociální opora od rodiny, a za b) další zdroje sociální opory.

a) Sociální opora od rodiny

V této kategorii byly vyjmenovávány členové rodiny, kteří informantům nejčastěji sociální oporu poskytují. Za nejdůležitější zdroj sociální opory jsou považovány děti a matka.

„T: A takže co vám pomohlo přestát tuhle situaci, jak jste to zvládala, nebo pomocí čeho

R: No, ono jako takhle, já jsem slabší povahy. Ale ono maminka, mi strašně dávala sílu, protože ona i když je takhle nemocná, tak ona něco, ona vám dává sílu, ona umí strašně ty lidi podržet.“ (žena, 41 let)

„Když umřel můj brácha, tak mě taky držely děti, nebejt těch dětí, tak bych to snad nezvládla, protože jsem na ně byla hodně zafixovaná“ (žena, 21 let)

Dalším nejčastěji zmiňovaným zdrojem sociální opory byl jmenován partner, případně pak sourozenci.

b) Další zdroje sociální opory

Oblast „dalších zdrojů sociální opory“ lze rozdělit na dvě základní oblasti, a to oblast romských zdrojů a oblast zdrojů majoritních.

Mezi romské zdroje, coby další zdroje SO, byly jmenováni jak přátelé v lokalitě, tak přátelé mimo lokalitu, kteří v případě potřeby mohou pomoci:

„R: No tak tady...tady jako jsou to Romové no. Některý si žijou líp, některý hůř no, tak když něco dojde, tak jako přijdou, hele pane XY pomoz, půjč, dej nám, tak má to výhodu.

T: Tak si i takhle pomáháte.

R: Jo, tak jako taky no. Tak když člověk vidí že jako má děti a že sotva vyjde taky no, tak mu daj. Ale taky jsou tady ty ženské, když jsou sami a když berou důchod, tak jdou dolu a prohrajou, tak pak nemaj co jíst, no.“ (muž, 58 let)

Z výše uvedeného výroku je zajímavým momentem ta skutečnost, že vzájemná pomoc má své meze – tedy někomu je pomoc poskytnuta (např. matka s dítětem), jinému naopak

poskytnuta není (např. zmiňovaná hráčka na automatech). Je tedy patrná existence hranice vzájemné pomoci, „kdy/komu ještě pomohu a kdy/komu již nikoliv.

„R: Tak problém, problém. Záleží co je za problém. Tak když je možná nějaká vzájemná pomoc, tak určitě, to jo. Ale záleží co to je.

T: Tak třeba když nejsou peníze...

R: Jo jasný, tak si pomůžem tak normálně jak to funguje mezi těmi přáteli, kamarády a tak, to asi funguje všude.“ (muž, 58 let)

Mezi další důležité romské zdroje sociální opory se řadí „významné, či jinak důležité osobnosti“, kteří mohou pomoci (ať již přímo, či tím, že naučí novým poznatkům, zpřístupní další možnosti). Do určité míry se může také jednat o sociální prestiž – kontakt s významnou osobou:

„...tak no víš a když sem třeba, když spolupracuješ s Idou², tak ona tě to hodně posune dál.“ (muž, 24 let)

Nezanedbatelným zdrojem sociální opory byla uváděná také víra v Boha:

„A z čeho bereš sílu, co tě dává sílu...“

R: Já tak nevím, tak určitě tak asi si říkám, že Bůh chce, že co máš dělat, tak to asi máš dělat. Tak jako že asi hodně, jako hodně...brát odkud. Když se třeba, když jako teď nechci říct, že když chodím do kostela, tak že mám víc síly než ostatní, ale ono to fakt pomáhá, když přijdeš na mši, a jdeš ke svatému přijímání. A teď tu hodinu máš jako třeba pro sebe.“ (muž, 24 let)

Do oblasti majoritních zdrojů sociální opory lze pak zařadit a) nestátní neziskové organizace (charita, občanské poradny aj.), b) kontakt s osobami z majoritní populace, které mohli být opět otázkou sociální prestiže mezi Romy:

Pro nás poměrně zajímavým zjištěním byl fakt, že ani jeden z informantů nezmínil pomoc ze strany státu a úřadů, byť se jednalo o osoby, kteří sami, případně další členové jejich rodiny, byli poživateli různých sociálních dávek a podpor. I na přímý dotaz, zda získávají, či očekávají pomoc od těchto institucí informanti uváděli zápornou odpověď.

ZÁVĚREM

Sociální opora u Romů a sociálně exkludovaných není v českém ani zahraničním prostředí zatím dostatečně reflektována. Z výsledků našeho výzkumného šetření vyplývá, že nejvýznamnější činitel anticipované i realizované sociální opory pro exkludované Romy a Romky představuje rodina. Je možné, že by tento závěr platil i pro majoritní společnost, avšak ta nebyla předmětem našeho výzkumného záměru. Získaná

2 Ida Kellarová je romská zpěvačka. (pozn. autorů)

opora je především materiálního a finančního charakteru, případně se jedná o pomoc v domácnosti a s hlídáním dětí. K podobným výsledkům došli Crondahl and Eklund (2012), které se zaměřily na vnímání kvality života a osobní pohody u romských adolescentů ve Švédsku. V nepříznivých sociálních situacích vyhledávali jejich respondenti pomoc rodiny a přátel. Získávaná sociální opora však v jejich případech byla především emocionálního charakteru a v komplikovaném období přinášela příjemcům pozitivní myšlenky a náhled na život.

Kolarcik et al. (2012) komparovali ukazatele psychosociální pohody romských a neromských adolescentů. Z výsledků vyplynulo, že romští adolescenti vykazují větší míru beznaděje, ale jsou se svým životem spokojenější a dostávají vyšší míru sociální opory od svých rodičů. Naše data ukázala, že v této oblasti dochází k určité generační změně, kdy mladší generace sice oporu ze strany svých rodin očekávají, avšak již v takové míře nenabízejí. To může být spojeno s obecnými změnami v romské rodině, kdy dochází k proměnám rolí, vytrácení se úcty ke starším, atp. (srov. Davidová a kol. 2011). Pomoc rovněž není poskytována automaticky, musí být splněny podmínky funkčnosti a soudržnosti rodiny a v neposlední řadě též blízkost bydliště.

Dalším zdrojem různých forem sociální opory jsou přátelé vně i mimo lokalitu, především ti, kteří představují jakousi elitní skupinu a tedy i disponují potřebnými zdroji.

Finanční a informační sociální oporu získávají informanti a informantky ze strany institucionálních státních a NGO zařízení v podobě sociálních dávek a sociálních služeb. Zde je zajímavé, že romské rodiny pomoc z těchto zdrojů neočekávají, ačkoli ji reálně čerpají.

LITERATURA

- Analýza sociálně vyloučených romských lokalit a absorpční kapacity subjektů působících v této oblasti. Praha: Gabal Analysis and Consulting, 2006.
- Albrecht, T. L., Adelman M. B. (1987): Communicating social support: A theoretical perspective. In: Albrecht, T. L., Adelman M. B., eds., *Communicating social support*, Newbury Park, CA: Sage, 18-39.
- Barnes, J.A. (1954): Class and Committees in a Norwegian Island Parish. *Human Relations*, 7, 39-58.
- Berkman, L.F., Glass, T., Brisette, I. & Seeman, T.E. (2000): From Social Integration to Health: Durkheim in the New Millennium, *Social Science and Medicine*, 51, 843-857.
- Budilová, L., Jakoubek, M. (2004): Příbuzenství v romské osadě. In: Jakoubek, M., Hirt, T., Romové: kulturologické etudy, Plzeň: Aleš Čeněk, 9-65.
- Budilová, L., Jakoubek, M. (2007): Cikánská rodina a příbuzenství. Ústí nad Labem: Dryada.
- Crondahl, K., Eklund, L. (2012): Perceptions on health, well-being and quality of life of Balkan Roma adolescents in West Sweden. *Romani Studies*, 22 (2), 153-174.
- Davidová, E. (2004): *Romano drom – Cesty Romů 1945-1990*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Davidová, E. et al. (2010): Kvalita života a sociální determinanty zdraví u Romů v České a Slovenské republice. Praha: Triton.
- European Commission. [online]. [cit. 2014-01-01]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=751>.
- Gabal I., Višek, P. a kol. (2010): *Východiska Strategie boje proti sociálnímu vyloučení: Východiska pro formulaci a implementaci politiky začleňo-*

- vání obyvatel vyloučených lokalit do české společnosti a její sociální a ekonomické struktury*. Praha: Vláda ČR. (online). http://www.gac.cz/userfiles/File/nase_prace_vystupy/GAC_Strategie_soc_vyloucení.pdf.
- Glanz, K., Rimer, B.K. & Lewis, F.M. (2002): *Health Behavior and Health Education. Theory, Research and Practice*. San Francisco: Wiley & Sons.
- Gottlieb, B. H. (1985): Social networks and social support: an overview of research, practice and policy implications. *Health Education Quarterly*, 12(1), 5-22.
- Gottlieb, B. H. (2000): Selecting and planning support interventions. In: S. Cohen, L. Underwood, B. Gottlieb, eds., *Social support measurement and intervention*, London: Oxford University Press, 195-220.
- Hogan, B.; Linden, W., & Najarian, B. (2002): Social support interventions: do they work?. *Clinical Psychology Review*, 22 (3), 381-440.
- House, J. S. (1981): *Work Stress and Social Support*. Reading, Mass: Addison-Wesley.
- Kebza, V., Šolcová, I. (1999): Sociální opora jako významný protektivní faktor. *Československá psychologie*, 41 (1), 19-35.
- Kebza, V. (2005): *Psychosociální determinanty zdraví*. Praha: Academia.
- Křivohlavý, J. (2001): *Psychologie zdraví*. Praha: Portál.
- Kolarcik P. (2012): Social support, hopelessness and life satisfaction among Roma and non-Roma adolescents in Slovakia. *International Journal Of Public Health*, 57 (6), 905-913.
- Sarason, B. R., Sarason, I. G. & Gurung, R. A. R. (1997): Close personal relationships and health outcomes: A key to the role of social support. In: S. W. Duck, ed., *Handbook of personal relationships: Theory, research and interventions*, Chichester, UK: Wiley, 547-573.
- Shumaker, S. A., Brownell, A. (1984). Toward a Theory of Social Support: Closing Conceptual Gaps. *Journal of Social Issues*, 4 (4), 11-36.
- Strategy for Combating Social Exclusion for the period 2011-2015 (2011): Agency for Social Inclusion in Roma Localities. (online). <http://www.socialni-zaclenovani.cz/dokumenty/strategie-boje-proti-socialnimu-vyloucení/strategy-for-combating-social-exclusion-for-the-period-2011-2015/details>.
- Thoits, P. A. (1982): Conceptual, Methodological, and Theoretical Problems in Studying Social Support as a Buffer Against Life Stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 23(2), 145-159.
- Thoits P. A. (2010): Stress and health: major findings and policy implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51(Suppl.), 41-53.
- Sekyt, V. (2004): Romské tradice a jejich konfrontace se současností (Romství jako znevýhodňující faktor). In: Jakoubek, M., Hirt, T., Romové: kulturologické etudy, Plzeň: Aleš Čeněk.
- Sčítání lidu, domů a bytů 2011 - Česká republika (2011): *Český statistický úřad*. (online). <http://notes2.czso.cz/csu/2012edicniplan.nsf/p/01000-12>.
- Vágnerová, M. (2008): *Psychopatologie pro pomáhající profese*. Praha: Portál.

AUTOŘI

PhDr. David Urban, Ph.D. je vedoucím katedry sociální práce na Zdravotně sociální fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Předmětem jeho zájmu je sociální práce s romskou minoritou v sociálně vyloučených lokalitách a teorie a metody sociální práce.

Kontakt: David Urban, Jihočeská univerzita v Č. Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, Katedra soc. práce, Jírovцова 24, Č. Budějovice, 370 04, email: urban@zsf.jcu.cz

PhDr. Alena Kajanová, Ph.D. je odbornou asistentkou na katedře sociální práce Jihočeské univerzity v Č. Budějovicích, Zdravotně sociální fakulty. Věnuje se tématu minorit a marginalizovaných skupin.

Kontakt: Alena Kajanová, Jihočeská univerzita v Č. Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, Katedra soc. práce, Jírovцова 24, Č. Budějovice, 370 04, email: kajanova@zsf.jcu.cz, tel.: 732 155 818

Umění království Benin

Barbora Půtová – Václav Soukup

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Do redakce doručeno 20. února 2014; k publikaci přijato 20. května 2014

BENIN ART

ABSTRACT The subject of this study is a description, classification, analysis and interpretation of the functions and purposes of artefacts that have preserved from the period when the Benin Empire was in rise. The study presents specific artefacts on the background of long-term historic continuity of old Nigerian cultures. The analysis focuses especially on the manufacture of bronze artefacts, their typology, purpose and functions in the Benin cultural framework. It also interprets different types of artefacts – bronze plaques, memorial heads, ivory artefacts, ancestral altars, altars to the hand or ritual poles, while not neglecting jewels, practical, decorative and ritual objects carved of wood and animal sculptures. The aim of the study is to draw attention to the fact that Benin artefacts which – as a result of the 1897 British invasion to Benin – became a part of collections in many world museums changed their original function and today they are perceived as an independent class of artefacts.

KEY WORDS Benin Empire; art; artefacts; bronzes; manufacture; crafts

ABSTRAKT Předmětem studie je deskripce, klasifikace, analýza a interpretace funkcí a významů uměleckých artefaktů, které se dochovaly z období rozkvětu království Benin. Studie prezentuje konkrétní umělecké předměty v kontextu dlouhodobé historické kontinuity starých nigerijských kultur. V ohnisku analýzy je zejména problematika výroby bronzových artefaktů, jejich typologie, význam a funkce v rámci beninského kulturního systému. Interpretovány jsou různé typy uměleckých děl – bronzové desky, pamětní hlavy, slonovinové artefakty, oltáře předků, oltáře rukou nebo rituální tyče. Opomíjeny nejsou ani šperky, dřevěné řezby užitných, dekorativních i rituálních předmětů a zvířecí skulptury. Cílem studie je také upozornit na skutečnost, že beninské artefakty, které se v důsledku britské invaze do Beninu roku 1897 ocitly ve sbírkách předních světových muzeí, změnily svoji původní funkci a dnes jsou vnímány jako svébytná třída uměleckých děl.

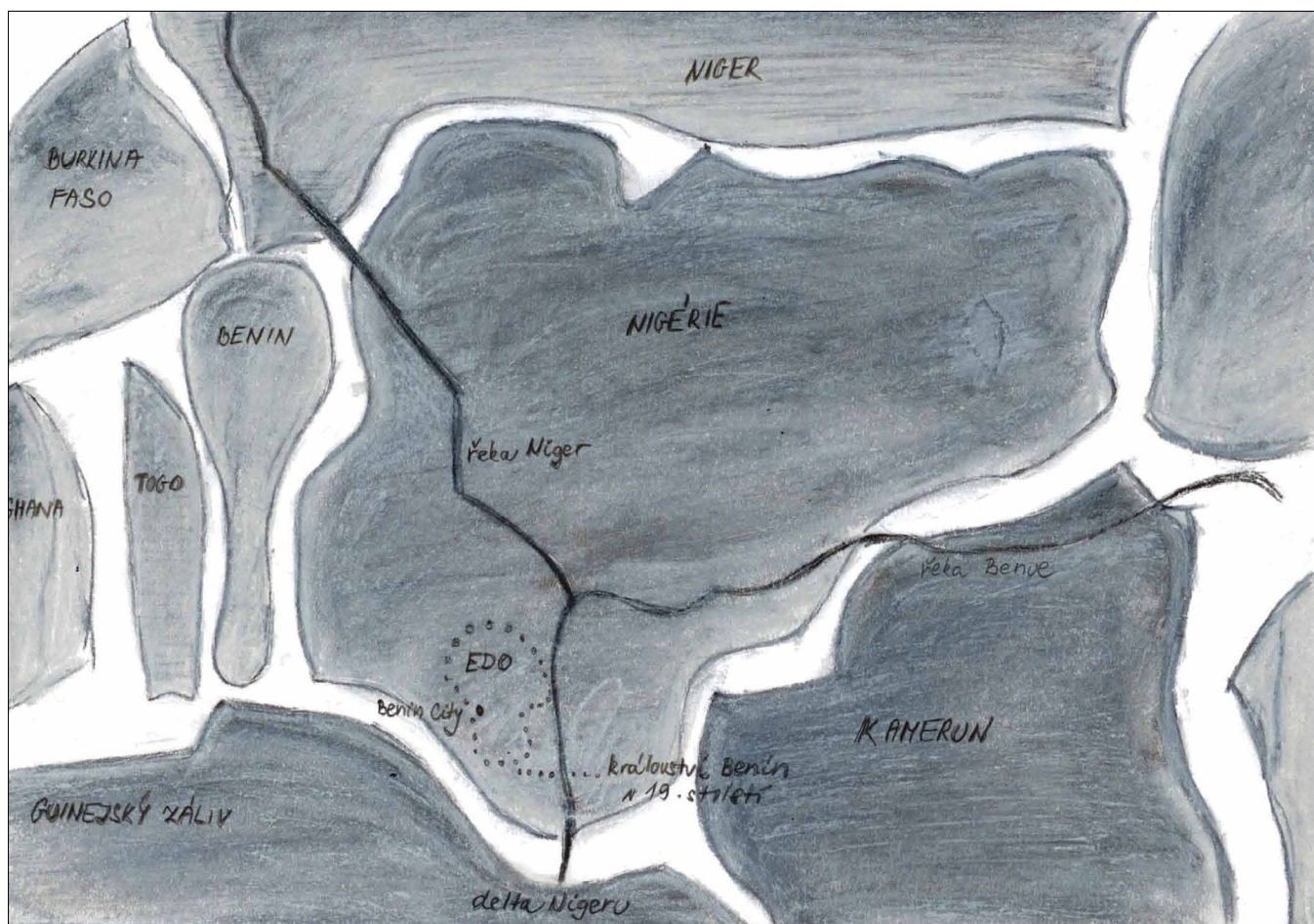
KLÍČOVÁ SLOVA království Benin; umění; artefakty; bronz; výroba; cechy

ÚVOD

V 15 až 17. století došlo v nížinaté oblasti ležící západně od dolního toku řeky Niger ke kulturnímu rozkvětu afrického království Benin. Jeho symbolem se v období největší slávy stalo stejnojmenné město, vladař honosící se titulem *oba* a bronzové umělecké artefakty. Evropští cestovatelé a obchodníci, kteří v té době pronikali na území tohoto království, byli užaslí mocí jejího panovníka, výstavností a velikostí hlavního města a krásou předmětů zhotovených ze slonoviny a bronzu.

HISTORICKÉ KOŘENY BENINSKÉ KULTURY

Počátky existence království Benin jsou kladeny do 12. století. Archeologické výzkumy ale prokázaly, že na území dnešní Nigérie existovala dlouhodobá kulturní kontinuita sahající hluboko do minulosti, pravděpodobně až k archeologickým kulturám objeveným v lokalitách Ife a Nok. Již v pravěku totiž existovala v severní Nigérii vyspělá kultura, jejíž příslušníci (v době před 900 př. n. l. až 200 n. l.) dokázali tavit železnou rudu nebo vypalovat z jílové hlíny terakotové plastiky.

Obr. 1. Mapa království Benin v 19. století. Zdenka Mechurová, kresba, 2014.

Nálezový komplex dokumentující existenci této dávné společnosti je dnes označován podle místa nálezu jako kultura Nok. Na pozůstatky této kultury narazili v roce 1928 dělníci během těžby v cínových dolech (náhorní plošina Jos), kterou vedl plukovník John Dent-Young (1888–1955). Jednalo se o terakotové hlavičky, jež svědčily o neobyčejné invenčnosti a zručnosti svých tvůrců (Shaw 1978). Ve 40. letech 20. století zde zahájil britský archeolog a vládní úředník Bernard Fagg (1915–1987) systematický terénní archeologický výzkum. V jeho průběhu bylo objeveno mnoho dalších terakotových hlaviček lidí a zvířat, fragmentů soch, železné ozdoby, nářadí a keramika (Fagg 1977, De Grunne 1998). Nálezový soubor plastik vykazoval natolik jednotný výtvarný styl, že je bylo možné označit za „výsledek jediné kultury“ (Fagg 1990, 24). Způsob zpracování sošek, vyrobených z hrubozrnného jílu, svědčí o vlivu místní řezbářské tradice. Plastiky byly po svém opracování vysušeny, vyleštěny, aby získaly lesklý povrch, a poté vypáleny. Sošky byly pravděpodobně umístěny ve svatyních nebo se používaly v rámci rituálů kultu předků. Během pátrání po pozůstatcích kultury Nok byla objevena další naleziště, která svědčí o tom, že tato kultura byla rozšířena v rozsáhlých oblastech střední Nigérie severně od řeky Nigeru a Benue (Chesi – Merzeder 2006).

Příslušníci kultury Nok již zpracovávali železo a cín. Keramika je zpravidla charakteristická stylizovanými antropomorfními a zoomorfními tvary. Antropomorfní plastiky ztvárňují lidské postavy ve stojící, klečící nebo poklekávající poloze. Obvykle mají pozvednutou paži k rameni nebo hlavě či obě paže zkřížené na kolenou. Typická je také poloha, při níž se sedící člověk opírá svojí bradou o kolena. Přibližně z 60 % se jedná o plastiky zobrazující muže, což lze identifikovat podle vousu, kníru, účesu (jednotlivé drdoly), pokrývky hlavy a šperku. Pro výraz tváře zobrazených lidí jsou charakteristické výrazné eliptické až trojúhelníkové oči, jejichž zřítelnice je vyhloubena. Techniku plastického vyhloubení tvůrci těchto artefaktů použili i při zdůraznění tvaru úst a oblasti nosních dírek. Naturalismus se projevuje ve stylizovaném zpracování linie rtů a jemných detailech obočí. Hlavy mají obvykle protáhlý a úzký tvar. I zde ale existuje značná variabilita, neboť byly nalezeny i antropomorfní figurky s kulovitou, válcovitou nebo konickou hlavou. Na mnoha plastikách erodoval původní pigmentový nátěr a tak je jejich plocha zrnitá a drsná. Při výrobě plastik byla použita kombinace dvou technik – modelování (aditivní princip) a řezby (subtraktivní princip) (Eyo – Willett 1980, Fagg – Pemberton – Holcombe 1982, Männel – Breunig 2013). Kultura Nok existovala až do počátku doby

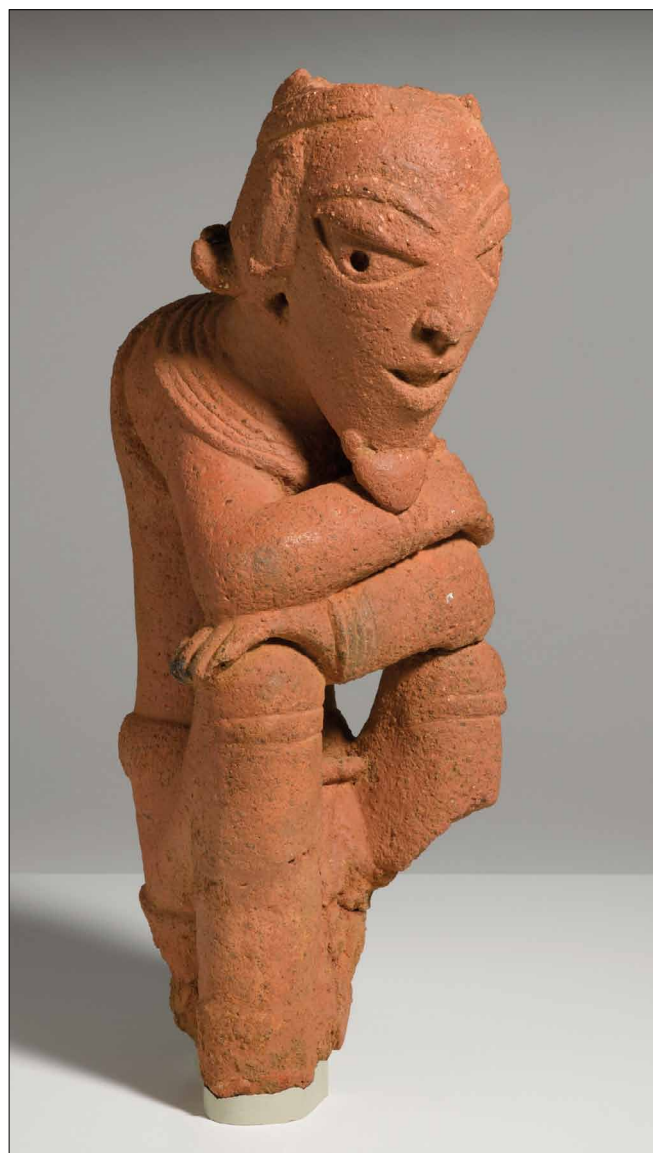
Obr. 2. Plastika muže, terakota, kolem 195 př. n. l.–205 n. l. Kimbell Art Museum, Texas. Inv. č. AP 1996.03.

železné. Je pravděpodobné, že v místech, kde byla nalezena keramika, v minulosti existovala poměrně vyspělá zemědělská kultura. Řada indicií, konkrétně podobnost v uměleckém stylu, naznačuje, že kultura Nok výrazně ovlivnila další významnou západoafrickou kulturu, známou podle místa nálezů jako kultura Ife.

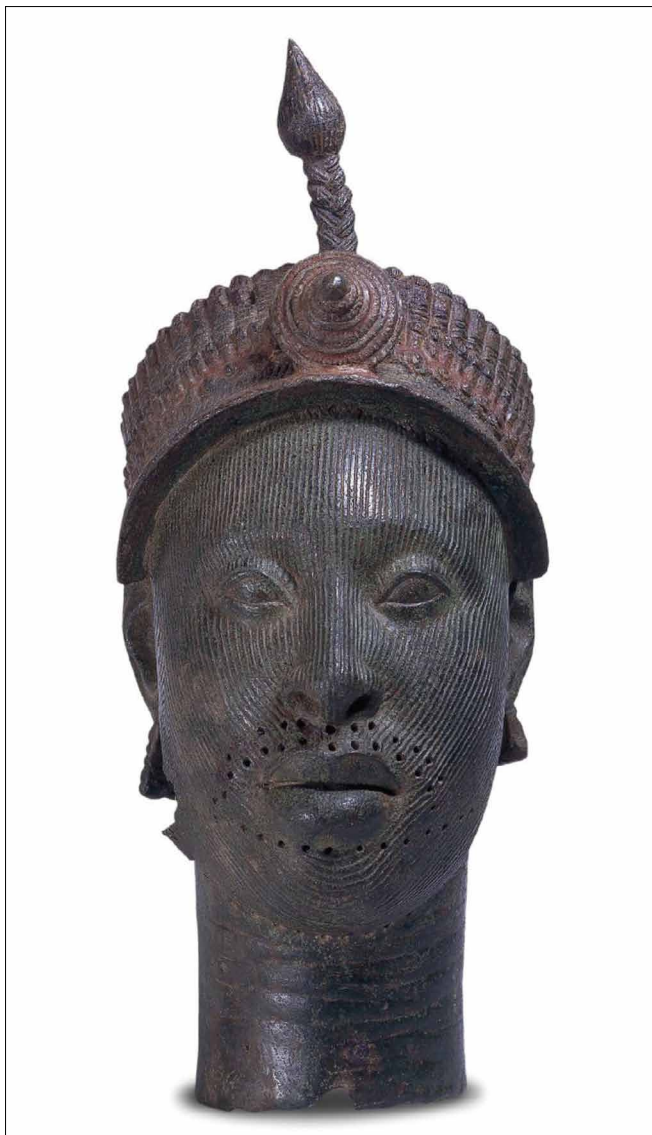
V době svého největšího ekonomického, politického a kulturního rozkvětu ve 12. až 15. století mělo Ife více než 100 tisíc obyvatel. Na prosperitě města se vedle zemědělství a obchodu podílela také řemesla, zejména výroba keramiky, skleněných korálků a zpracování kovů. Centrem politické a duchovní moci byl královský dvůr, tvořený četnými dvořany, hodnostáři a náčelníky, v jehož čele stál zbožštělý panovník, zvaný *oni*. Jeho autoritu symbolizovala královská koruna vyrobená ze skleněných perliček a právo nosit perličkami zdobené roucho, hůl a slunečník. Vedle městských a palácových dvořanů a městských úředníků hráli na královském dvoře důležitou roli královi osobní strážci (*ogungbe*), soudci (*ogboni*) a palácoví sluhové (*emese*)

(Bascom 1969). Ve 14. a 15. století začali jorubští řemeslníci vedle tradičních terakotových artefaktů vytvářet esteticky nesmírně působivé portréty vládařů zhotovené technikou ztraceného vosku z bronzu, respektive z mosazi. Jednalo se o nádherné hlavy králů a královen, jež jsou realisticky zachyceny s královskými atributy moci (korunami) a jemnými svislými linkami na tváři. Ty mohou zobrazovat buď tetování, nebo po obličejí splývající jemné šňůrky drobných korálků, které se vinou z koruny jako závoj. Na bronzových hlavách z Ife ovšem diváka nezaujme pouze technické provedení a estetická dimenze díla, nýbrž i majestátní výraz vyjadřující vnitřní jistotu, klid a královskou důstojnost (Platte – Hambolu 2010).

V 15. a 16. století význam království Ife výrazně poklesl a kulturní ohnisko se přesunulo do království Benin, jehož vládci, králové-válečníci se hlásili k původu z Ife. Království Benin vybudovali na území středozápadní Nigérie příslušníci kme-

Obr. 3. Plastika sedícího muže, terakota, kolem 600 př. n. l.–600 n. l. Robert F. Phifer Bequest.

Obr. 4. Hlava z Ife, 14. století – rané 15. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1939,34.1.

ne Edi (Bini). Jednalo se o raný africký stát protofeudálního typu s výraznou sociální stratifikací a silnou koncentrací moci a bohatství v rukou krále, který nesl označení *oba* (Bradbury 1957). Největší rozkvět království („zlatý věk Beninu“) nastal v průběhu 15. až 17. století. V tomto období vnitřní ekonomické a politické stability nastala teritoriální expanze severní a jižní části říše, která se rozšířila směrem k pobřeží. Současně byly navázány obchodní kontakty s Evropany a do země začali pronikat misionáři. Od roku 1540 nastal postupný pokles moci říše a ekonomická stagnace, na níž mělo svůj podíl zapojení říše do obchodu s otroky. Binijci výměnou za střelné zbraně, látky a další evropské zboží systematicky plenili území sousedních kmenů, aby zde získali zajatce, jež dále prodávali Evropanům do otroctví. Tím ovšem destruovali lidský a ekonomický potenciál celé oblasti a vyvolali tak postupný úpadek celého regionu, který měl ve svých důsledcích podíl

na jejich vlastní stagnaci (Ryder 1969). K období krize dochází na počátku 19. století pod vlivem ekonomických a politických změn. Velká Británie, která udržovala s říší dlouhodobé obchodní kontakty, zde zpočátku nemohla prosadit žádné významné teritoriální požadavky. K zásadní změně došlo v roce 1849, kdy byl jmenován konzulem britský badatel John Beecroft (1790–1854). Ten vytvořil předpoklady pro britskou koloniální vládu v Nigérii a ukončení nezávislosti Beninu, k níž došlo vojenskou expanzí v roce 1897 (Egharevba 1968, Lynn 1998).

VZNIK A TRADICE VÝROBY BENINSKÝCH BRONZOVÝCH ARTEFAKTŮ

Beninské bronzové artefakty vyráběli příslušníci palácového cechu *igun eronmwon* na přímou zakázku beninského vladaře. Cech slévačů kovu zaujímal mezi ostatními beninskými řemeslnickými cechy vysoký status, vyplývající z rituální, duchovní i estetické hodnoty připisované jejich výrobkům. Bronzové artefakty zhotovované pro beninského vládce reprezentovaly specifický typ uměleckých předmětů, spjatých s královskou mocí a dvorskou palácovou kulturou. Královský palác v Beninu z tohoto hlediska představoval unikátní schránku uměleckých děl, mezi nimiž dominovaly dva typy artefaktů – bronzové reliéfní desky a bronzové pamětní hlavy. Tyto artefakty byly odlévány technikou ztraceného vosku, která se do Beninu pravděpodobně rozšířila z jorubského města Ife. Podle orální tradice k tomu došlo ve 13. století, kdy *oba* Oguola požádal vládce království Ife, aby mu poslal kovolitce, jenž bude schopen naučit beninské palácové řemeslníky vyrábět bronzové artefakty. Na základě této žádosti přicestoval z města Ife do města Benin kovolitec jménem Igueghae, který byl beninským vladařem za své zásluhy při šíření technologie odlévání kovu jmenován prvním hodnostářem (*ine n'igun*) beninského cechu slévačů bronzů. Od chvíle, kdy v čele cechu slévačů stanul Igueghae, se všichni beninští kovolitci symbolicky považovali za jeho potomky. Za vlády *oba* Esigie (kolem 1504–kolem 1550) již byli řemeslníci významnou součástí palácové organizace. Členové cechu slévačů bronzů žili v blízkosti královského paláce v městské čtvrti, jež nesla jejich jméno (Egharevba 1968).

Na základě věkové kategorie byli členové cechu slévačů bronzů v království Benin rozděleni do tří různých skupin. První skupinu (*iroghae*) reprezentovali dospívající chlapci ve věku 12 až 19 let, kteří si osvojovali základní pracovní dovednosti a vykonávali podřadné, nepříliš kvalifikované práce. Druhá skupina (*urhonigbe*) zahrnovala středně kvalifikované odborníky ve věku 20 až 49 let. Třetí skupinu (*ekhaemwen oba*) tvořili vysoce zkušení a zruční kovolitci ve věku nad 50 let. K přechodu ze skupiny *urhonigbe* do skupiny *ekhaemwen oba* docházelo automaticky na základě dosaženého věku muže. Nedoprovázely jej žádné zkoušky ani obřady. Muži ze skupiny *urhonigbe* zhotovovali zakázky palácových a městských hodnostářů. Členové skupiny *ekhaemwen oba* vytvářeli z pověření vládce bronzové desky, pamětní hlavy a další bronzové artefakty, jež se staly součástí interiérů paláce (Bradbury 1957).

Původ technologie, jíž byly beninské bronzы zhotoveny, byl vždy předmětem mnoha vědeckých diskusí a polemik. Technika ztraceného vosku je totiž poměrně složitá a výroba uměleckých bronzových artefaktů vyžaduje velké zkušenosti a značnou dovednost. Evropané nejdříve beninským bronzům přičítali neafrický původ (Buchner 1908, Crahmer 1909). Později se ale prosadil názor, že tato díla i způsob jejich zhotovení je výsledkem původní africké tradice. Archeologické výzkumy totiž prokázaly, že vrcholné umělecké kovolitectví existovalo v západní Africe již před příchodem Evropanů, například na území města Ife nebo Igbo-Ukwu (Read – Dalton 1899, Luschan 1919, Craddock 1985). Výroba kovových artefaktů je ve 13. století doložena i v Beninu. V tomto období zde ale byly kovové artefakty vyráběny spíše technikou kování nežli kovolitectvím. Podle orální tradice ale již ve 13. století beninští řemeslníci jednoduché technologie odlévání kovu ovládali. Měď a mosaz byly do této oblasti původně dováženy z dolů na jihu Sahary. Na sklonku 15. století ale migrující arabské kmeny pronikly do vnitrozemí až na území dnešního Čadu a přerušily tak tradiční obchodní stezky směřující do západní Afriky. Úlohu dovozců kovu do beninského království ale ochotně převzali Portugalci, kteří v 16. století směřovali kov dovážený v podobě náramků *manillas* za otroky, koření a slonovinu (Ezra 1992). V současnosti je velmi obtížné zjistit, jak velký vliv mělo město Ife na beninskou kulturu a umění. Řada indicií a archeologických nálezů svědčí o tom, že se jednalo o kulturní centra, mezi nimiž docházelo k migračním a difúzním kontaktům a výměně technologických znalostí v oblasti kovolitectví. Zastánci teorie, podle níž kultura Ife ovlivnila beninské umění, poukazují na stylové, výtvarné a technologické podobnosti, které vykazují bronzové hlavy zhotovené nejdříve v Ife a poté v Beninu (Eyo 1976).¹ Nelze ale zcela vyloučit hypotézu, podle níž vznik a vývoj kovolitectví v Ife a Beninu probíhal nezávisle na sobě (Willet 1967).

Beninské bronzové artefakty vyráběli v závislosti na velikosti děl a objemu zakázky buď jednotliví řemeslníci, nebo širší pracovní skupiny. Individuální odlévání bylo spjato s výrobou malých kovových artefaktů, jako jsou náhrdelníky, prsteny, manillas, zvony, poháry, ochranné přívěšky pro děti aj. Pro výrobu těchto malých artefaktů totiž obvykle stačil jeden kotlík na tavení kovů. Při výrobě velkých artefaktů ale bylo nutné použít více odlévacích kotlíků. Proto při odlévání velkých artefaktů spolupracovalo několik kovolitců. Jednalo se například o takové výrobky, jako jsou masky boha Oduduwa, bronzové pamětní hlavy, leopardí skulptury a reliéfní desky. Dělbá práce uvnitř pracovního týmu závisela na hodnostech, jimiž jednotliví kovolitci disponovali. Proto nejvýše postavení jedinci vykonávali technologicky nejnáročnější a nejdůležitější práce. Činnost pracovní skupiny pečlivě sledoval a kontroloval hodnostář. Individuálnímu i kolektivnímu odlévání kovu vždy předcházely modlitby k předkům za úspěšný den a odevzdání obětí (plody koly, pálenka) na oltář boha železa

Oguna. Před skupinovým odléváním kovu vedl modlitební rituál hodnostář nebo na základě jeho pokynu nejstarší muž z rodiny (*odionwere*). Po modlitbách začínali kovolitci pracovat. Poté co bylo odlévání úspěšně dokončeno, členové cechu děkovali bohu železa Ogunovi zpěvem a tancem. Úzké sepětí náboženské víry, obřadů a řemeslné výroby, které bylo pro beninskou kulturu charakteristické, dodávalo bronzovým artefaktům symbolický rozměr. Na beninské bronzы není možné pohlížet pouze jako na produkty řemeslné a umělecké tvorby. Jedná se totiž o základní elementy rozsáhlé sémiotické sítě vzájemně spjatých symbolů a významů, které Binijci přikládali světu přírody a kultury. Beninské bronzы z tohoto hlediska představují autonomní kulturní znaky, vyprávějící příběh o vztahu člověka k rostlinám, zvířatům, bohům, předkům, cizincům i jejich vlastní společnosti (Willet 1967, Akinjogbin – Osoba 1980, Roese – Bondarenko 2003).

BRONZOVÉ RELIÉFNÍ DESKY

Podle orální tradice byl *oba* Esigie prvním beninským vládcem, jenž pověřil své řemeslníky, aby pro jeho palác vyrobili bronzové desky zdobené reliéfy. Některé z těchto reliéfů oslavovaly činy a události, které se udály za jeho vlády, jiné zobrazovaly beninské hodnostáře, náčelníky, válečníky nebo

Obr. 5. Bronzová reliéfní deska zachycující *oba* a jeho čtyři sluhy, 16.–17. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1898,0115.38.

1 V některých případech je patrný blízký vztah k bronzovým artefaktům z lokality Tada a Jebba.

Obr. 6. Bronzová reliéfní deska zachycující lov ptáka, 16.–17. století. Petr Modlitba, kvaš, 2013.

jinak významné osobnosti. Evropané se o existenci unikátních reliéfních bronzových desek dozvěděli z popisu Beninu, který v roce 1668 publikoval holandský geograf Olfert Dapper (1635–1689). Ten sice v západní Africe osobně nepobýval, ale zkompiloval informace a poznatky návštěvníků, kteří navštívili Benin na začátku 17. století. Podle Dappera se Benin „skládá z mnoha velkolepých paláců, domů a sídel dvořanů a jsou v něm krásné a rozlehlé čtvercové galerie velké jako burza v Amsterdamu (...) stojící na dřevěných sloupech odshora až dolů pokrytých bronzovými reliéfy, na nichž jsou vyryty motivy válečných skutků a bitev...“ (Roth 1968, 160).

Je pravděpodobné, že umístění bronzových reliéfních desek na dřevěných sloupech nebylo nahodilé, ale pravidla, podle nichž byly tyto artefakty rozmístěny, jsou dnes neznámé. V dobách, kdy bronzové reliéfní desky zdobily interiér královského paláce, byly pečlivě vyleštěné. Tím bylo dosaženo působivého efektu zářivosti, který byl umocněn jejich vysokou koncentrací. Binijci věřili, že načervenalá barva bronzu dokáže zahnat zlé síly. Z tohoto hlediska pro svého majitele bronzové desky plnily ochrannou a současně zastrašující funkci. Na reliéfech byl nejčastěji zobrazen beninský vladař, válečníci, kněží, hodnostáři, obchodníci, hudebníci (například bubeníci) a zvířata (leopardi, ryby a krokodýli). Výška lidí zpravidla odpovídala sociálnímu statusu, který zobrazené osoby zaujímaly v beninské společnosti. Témata, forma i technické zpracování konkrétních bronzových desek měly symbolický charakter demonstrující ústřední hodnoty benin-

ské kultury související s královskou mocí, sociální hierarchií, společenskou stratifikací, bohatstvím a náboženskými rituály. Na výtvarném zpracování bronzových reliéfních desek je patrná snaha jejich tvůrců o postižení prostoru a vyjádření třetího rozměru. Na stylových a formálních specifikách konkrétních bronzových artefaktů měly svůj podíl odlišné řemeslné regionální tradice i osobní kovolitecké a umělecké zkušenosti jejich tvůrců (Eyo 1977).

Umělecky, výtvarně i řemeslně dokonale zpracované bronzové desky ve vysokém reliéfu vznikaly v průběhu 16. až 17. století. První období produkce bronzových reliéfních desek je kladeno do let 1500 až 1700, druhé období do let 1700 až 1800. Již v prvním období lze zaznamenat v dílech beninských kovolitců evropský vliv, který je patrný například v nárůstu výtvarné stylizace, snaze po zachycení prostoru a pohybu a preferovaných tematických motivech. Největší rozkvět dvorského umění skončil v průběhu 1. poloviny 17. století. Je možné spekulovat nad tím, proč byly stovky bronzových reliéfních desek sňaty z palácových pilířů. Je možné, že to bylo na pokyn hodnostářů, kteří využili svého stále narůstajícího politického vlivu a rozhodli se tyto artefakty odstranit jako nežádoucí připomínku dříve neomezené absolutní moci beninského vladaře. Reálná je také hypotéza, podle níž odstranění bronzových

Obr. 7. Bronzová reliéfní deska zachycující leopardy, mláďata a jejich kořist, 16.–17. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1898,0115.171.

Obr. 8. Pamětní hlava oby, 16. – 17. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1944,04.11.

desek nastalo v důsledku požáru královského paláce v první polovině 19. století. V průběhu jeho rekonstrukce tak bylo uskladněno velké množství bronzových desek na jednom z palácových nádvoří. Zde tyto jedinečné umělecké artefakty pokryté prachem našli v roce 1897 britští vojáci, kteří tuto jedinečnou kolekci beninských bronzů odvezli do Velké Británie jako válečnou kořist, jež byla v aukcích úspěšně rozprodána (Ezra 1992).

BRONZOVÉ PAMĚTNÍ HLAVY

Umělecky nadčasové a výtvarně nesmírně působivé jsou beninské bronzové artefakty známé jako pamětní hlavy vládců (*uhunmwun elao*) doplněné sloními kly, které se nad nimi tyčily jako obří tiáry. Pamětní hlavy sloužily k uctívání královských předků a potvrzení výjimečného mocenského statusu beninského vladaře. Ztělesňovaly a současně zdůrazňovaly posvátný charakter beninského království. Pamětní hlavy vládce sloužily „jako viditelná připomínka zemřelého vládce, symbolicky jako nositel nebo prostředek komunikace s duchem zesnulého, jako takový, nikoliv osobní, nýbrž obecný a pamětní“ (Dark 1975, 31). Tvar a forma pamětních hlav, pro které je charakteristický stylizovaný naturalismus, se proměňovaly v historickém čase. Typickým rysem těchto artefaktů je snaha jejich tvůrců schematicky vyjádřit atributy královské moci.

Proto je vladařova stylizovaná, jednoduše modelovaná hlava zdobená insigniemi, jako je královská koruna, a obvykle vyrůstá z vysokého límce tvořeného náhrdelníky. Pamětní hlavy byly vyráběny nejenom z bronzu, ale také ze dřeva a terakoty. Tyto artefakty sloužily k uctění památky zemřelého vládce a byly součástí obřadu, při kterém byl jmenován jeho nástupce. Pamětní hlava symbolizovala sídlo myšlení, soudnost, moudrost, vůli, tvořivé schopnosti i záruku úspěchu a zdraví. Binijci hlavu považovali také za centrum duševního klidu, pohody a štěstí a za symbol lidského osudu (*ehi*). Hlavám byly přinášeny oběti jako poděkování za pokračování života, přizeň osudu, úspěch a různé podoby dobra (Vogel 1981). Pamětní hlavy vládců v průběhu staletí získávaly stále více realistické rysy. Jejich součástí byla v některých případech nosná základna, často ve tvaru prstencové obruby. V případě hlavy královny matky sloužil jako nosná báze jednoduchý kvádr. Pamětní hlavy krále a královny matky se odlišují typy regálií. Korunu krále tvořila rovná čepička, zatímco koruna královny matky byla vysoká a ohnutá do vrcholku. Obě koruny však byly složené z korálek trubičkového tvaru. Forma koruny královny matky je na všech hlavách relativně stejná, zatímco

Obr. 9. Pamětní hlava královny matky, 16. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1897,1011.1.

koruna i hlava krále se v průběhu dějin více proměňuje. Na korunách vládařů variuje například uspořádání korálků, ozdoby na stranách koruny, jako jsou ozdobná křídla nebo ohebný nánosník. Do 19. století bylo vymezeno pět typů pamětních hlav, jejichž podoba variovala od hlavy s nízkým korálovým límcem pod bradou až k hlavě s vysokým korálovým límcem, okrajovým základem, křídly na spáncích hlavy a od spánků do stran vyčnívajícími oblouky ve tvaru korálových trubiček. Narůstající množství užitého materiálu a zdůraznění insignií moci na pamětních hlavách je v 19. století odrazem snahy symbolicky konsolidovat a posílit vladařovu upadající autoritu a bohatství. Klasifikaci beninských pamětních hlav provedl americký antropolog britského původu Philip Dark (1918–2008). Podle jeho názoru je možné beninské bronzové hlavy rozdělit do osmi typů: 1) hlavy s límcem pod bradou, 2) hlavy s válcovým krkem, 3) hlavy s vysokým límcem bez okraje, 4) hlavy s vysokým límcem s okrajem, 5) hlavy s vysokým límcem, okrajem a okřídlením, 6) hlavy ve stylu Udo, 7) hlavy královny matky bez okraje, 8) hlavy královny matky s okrajem (Dark 1975).

Pamětní hlavy byly umísťovány na oltáře zemřelých vládců. Zde sloužily jako funkční nosná báze (základna) dalšího uměleckého artefaktu, jímž byl řezbou zdobený sloní kel, který bylo možné vložit do otvoru v oblasti temene hlavy. Sloní kly symbolizovaly nejenom úspěch, bohatství a autoritu vládce, ale byly nositelem „axis mundi“ – transcendentního principu zajišťujícího spojení mezi současným světem a světem mrtvých předků. Binijci byli přesvědčeni, že sloní kel, umístěný na temeni pamětní hlavy, disponuje také ohrožující silou.

Pamětní hlavy vznikaly výhradně pro oltáře. Trvalost kovu, z něhož byly vytvořeny, symbolicky potvrzovala trvalost království. Hodnostáři k uctívání svých předků a potvrzení svého statusu a moci užívali dřevěné hlavy (*uhunmwun elao*). Členové cechů výrobců bronzů k uctívání svých předků vyráběli hlavy z terakoty, zdůrazňující rituální a technologický význam jílu v jejich práci. Dědiční vůdci vesnických komunit užívali k uctívání svých předků vyřezávané dřevěné beraní hlavy (*uhunmwun oho*) (Ben-Amos 1995, Kaplan 1997).

Nejstarší popis oltáře, na kterém byly umístěny pamětní hlavy, poskytl na počátku 18. století nizozemský kupec a diplomat David van Nyendael (1667–1702), který spatřil v královském paláci „za bílým závěsem jedenáct odlitých měděných lidských hlav, a na každé tentýž sloní kel“ (Spahr 2006, 92). Umístění pamětních hlav se vsazenými kly na oltářích kresebně zdokumentoval v roce roku 1823 italský cestovatel Giovanni Belzoni² (1778–1823) (Ben-Amos 1995). Jedná se o „jedinou kresbu Beninu dochovanou z období před rokem 1890, nezakreslenou etnografickým uměním kreslíře“ (Fagg 1977, 1331). Nejstarší fotografii oltáře se dvěma bronzovými hlavami, zvony a skulpturou zhotovil v roce 1891 britský obchodník Cyril Punch, který také písemně popsal jejich podobu a umístění. Punch uvádí, že „kly v této době stály na hlavách, a nikoli, jak se někteří domnívali, za nimi. Mohu zaručit, že oltář byl ve stejném stavu a vypadal stejně jako nyní a že na negativu nebyly provedeny žádné retuše. (...) Pochopitelně

všechny kly nemusely být podepřeny hlavami, ani jako v době mé návštěvy všechny hlavy nepodpíraly kly“ (Punch 1908, 84). Britský admirál a zástupce velitele beninské expedice George LeClerc Egerton (1852–1940) namaloval v roce 1897 akvarel zobrazující v řadě na oltáři umístěné pamětní hlavy se vsazenými kly. Egerton ztvárnil ve svém deníku technikou akvarelu další beninské reálie. Bohužel ale nelze jednoznačně doložit, zdali kresby vznikly během expedice nebo po expedici na základě fotografií, skic nebo pouhých vzpomínek a zážitků (Coote – Edwards 1997). O tom, že bronzové hlavy a kly tvořily na oltářích jeden celek, svědčí slova dalšího účastníka invaze, britského důstojníka Alana Maxwella Boisragona (1860–1922). Podle jeho výpovědi se na oltářích nacházely „vyřezané slonovinové kly: vztyčené kolmo na ohavných bronzových hlavách“ (Boisragon 1897, 186). Také jeden z velitelů britské invaze Reginald H. Bacon (1863–1947) podal popis umístění bronzových hlav a slonovinových klů na oltářích, které zachytil dokonce kresebně. „Oltář se skládal ze tří schodů rozkládajících se po celé délce přístřešku; byl mírně vystouplý v prostřední části a na této vyvýšenině se nacházely krásně vyřezávané sloní kly, umístěné na vrcholu starobyklých bronzových hlav“ (Bacon 1897, 87).

CHRONOLOGIE, DATOVÁNÍ A METALURGICKÉ SLOŽENÍ BENINSKÝCH BRONZŮ

Nejstarší pokus o datování hlav předložil rakouský antropolog Felix von Luschan (1854–1924). Podle jeho názoru lze za vrcholné období výroby bronzových pamětních hlav označit 15. a 16. století. Luschan, který na těchto bronzích oceňoval jejich realismus, byl přesvědčen, že hlavy představují portréty konkrétních beninských vládců. Luschan se domníval, že v průběhu 17. století beninští umělci postupně vyčerpali svůj umělecký potenciál, což se negativně promítlo do poklesu kvality jejich bronzových děl. Vývojovými proměnami a chronologií beninských výtvarných děl se zabýval také německý antropolog Bernhard Struck (1888–1971). Podle jeho názoru je možné vývoj umění v této oblasti rozdělit do pěti období: 1) archaické období (1140–1360), 2) rané období (1360–1500), 3) zlaté období (1500–1691), 4) pozdní období (1691–1820) a 5) moderní období (1820–1897) (Struck 1923).

Řada vědců, kteří se zabývali vývojovými proměnami uměleckých artefaktů nalezených na území dnešního Nigeru, je přesvědčena, že beninské umění ovlivnila kultura království Ife. Například britský archeolog Bernard Fagg (1915–1987) považoval idealizovaný naturalismus bronzových a terakotových hlav z Ife za vysoce rozvinuté umění. Domníval se, že království Ife představovalo významné politické, náboženské a umělecké difuzní centrum, jež ovlivnilo kulturu Beninu. Fagg předpokládal, že Binijci převzali politickou organizační strukturu z království Ife, které ovlivnilo dvorský charakter, výtvarný styl i funkci beninského umění. Podle Fagga je možné vývoj beninských bronzových artefaktů rozdělit na rané období (naturalistické pamětní hlavy, kolem 1440–1550), střední období (bronzové desky, kolem 1550–1770) a pozdní

2 Belzoni zemřel na úpalavici na území Beninu.

období (stylizované hlavy, kolem 1700–1897). Vliv kovoliteckých technologií, typický pro království Ife, je evidentní zejména na beninských bronzových hlavách vytvořených v 15. století. Následující střední období vývoje beninského umění je dobou, kdy kumuluje výroba bronzových reliéfních desek určených pro královský palác. Pamětní hlavy středního období představují podle Fagga umělecká díla, jež prezentují „*vyčnívající soudržnost vzoru a proporcí, které před nadbytečností ochránila omezení přísného klasicismu. Tuto vyváženou kvalitu – nepochybně odrážející politickou stabilitu a obchodní úspěch – lze nejlépe pozorovat na příkladu bronzových hlav tohoto období*“ (Fagg 1963, 35). Pro bronzové pamětní hlavy pozdního období je charakteristický senzitivní realismus spojený s výraznou výtvarnou stylizací. Všichni vědci ale Faggovu teorii o přímém genealogickém a difuzním vztahu mezi kulturami Ife a Benin nesdílí. Velmi obezřetně k vyvozování vztahu mezi naturalismem Ife a ranými beninskými artefakty přistupoval například britský antropolog a archeolog Frank Willett (1925–2006), který mezi umění Ife a Benin identifikoval řadu rozdílů. Podle jeho názoru je nezbytné věnovat větší pozornost síťovým vztahům mezi kulturami Ife, Owo a Benin (Eyo – Willett 1980).

Faggovu klasifikaci beninských pamětních hlav převzal a současně přepracoval Philip Dark. Na základě orální tradice, historických dat a analýzy beninských artefaktů stanovil typologii, vycházející z relativního datování. Dark stanovil pět typů pamětních hlav: 1) pamětní hlavy s límcem pod bradou, 2) pamětní hlavy s límcem, vyklenutým okrajem a jednoduchou korálkovou čepičkou, 3) pamětní hlavy s vysokým límcem bez okraje, jenž zakrývá bradu, a jednoduchou korálkovou čepičkou, 4) pamětní hlavy s vysokým límcem, okrajem, jednoduchou korálkovou čepičkou, 5) pamětní hlavy s vysokým límcem, okrajem a korálkovou čepičkou, na jejichž stranách se nachází okřídlení (Dark 1975).

Významným zdrojem poznatků o době vzniku beninských bronzových artefaktů je metalurgická analýza, zkoumající například procentuální zastoupení zinku v použité kovové směsi. Německý chemik Otto Werner v 70. letech 20. století analyzoval na více než 150 bronzových pamětních hlav ze sbírky berlínského Ethnologisches Museum, v nichž postihl proměňující se složení zinku. V průběhu historického vývoje procentuální zastoupení zinku v kovu postupně narůstalo. Werner stanovil tři typy pamětních hlav základě obsahu zinku: 1) slitina, v níž je obsah zinku v 10 až 20 % (konec 15. století až polovina 17. století), 2) mosaz, v němž je obsah zinku přibližně v 25 % (konec 17. století až 18. století), 3) mosaz, v němž je obsah zinku v 28 až 30 % (19. století). Poslední typ pamětních hlav s obsahem zinku až v 30 % nemohl vzniknout před rokem 1900, neboť až do 19. století Binijci neovládali technologii výroby čistého kovového zinku (Werner 1970).

Podobně postupoval i německý konzervátor Joseph Riederer, jenž rozdělil čtyři typy pamětních hlav. Riederer se však zaměřil na složení slitin kovu: 1) mosaz obsahující nízké procento zinku i cínu, 2) mosaz se zastoupením olova v 12 %, 3) slitina se zastoupením 15 až 25 % zinku, 1 až 5 % olova, zřídka také obsahující cín a stopy dalšího kovu, 4) slitina, v níž je zastoupeno vysoké procento zinku. Datovat přesně

století, v němž byly jednotlivé typy pamětních hlav zhotoveny, je obtížné. Pouze u bronzových hlav čtvrtého typu není pochybností o tom, že vznikly v 19. století (Riederer 2006). Další podobnou analýzu pamětních hlav uskutečnili Frank Willett a americký archeolog Edward V. Sayre (1919–2007). V souladu s výsledky výzkumu stanovili dokonce šest typů pamětních hlav na základě zastoupení mědi, cínu, zinku a olova. Ačkoliv se složení kovu v království Benin v průběhu staletí proměňovalo, tyto čtyři kovy patřily k základním složkám slitiny (Dark 1975). K datování pamětních hlav může sloužit také metoda termoluminiscence, jež určuje stáří keramických zbytků na mosazných odlitcích. Pamětní hlavy se totiž odlévaly ve formách. Zbytky z jílového jádra byly nalezeny na celé řadě bronzových artefaktů. Datování keramického jádra však předpokládá znalost podmínek, v nichž byl artefakt exponován. Bohužel v případě pamětních hlav není znám přesný stupeň vlhkosti země ani vzduchu (Forkl 2002).

Nelze vyloučit, že některé starší artefakty byly roztaveny a získaná surovina byla znovu použita k výrobě nových děl. Tento postup je ale málo pravděpodobný u rituálních bronzových artefaktů, které byly umístěny na posvátné oltáře předků. Přetavování se tak vztahovalo zejména na náramky manillas. Zatímco ve 13. století převažovala výroba z cínového bronzu, v 19. století se jednalo o využití oloveného bronzu. Narůst evropského importu oloveného bronzu vedl k obecnému zvýšení obsahu zinku (Gore 2007). Měď a jeho slitiny byly v království Benin známy již před příchodem Evropanů. Kov užívaný k výrobě bronzových artefaktů v království Ife pocházel z lokality Azelik v severní Nigérii, z něhož se patrně těžil i surový materiál k výrobě beninských bronzových artefaktů. Hádankou však i nadále zůstává, kdy se začala užívat technika odlévání a zdali se v odlévání rozlišovaly různé slitiny (Bernus – Gouletquer 1976, Duchâteau 1994).

Mosaz má v západní Africe dlouhou tradici, jež se prosadila od Mali k pobřeží Guineje a od Libérie až k provincii Dolní Kongo. Původní technika ztraceného vosku se užívala již v 9. století v Igbo-Ukwu na území Anambry v Nigérii. Jednalo se o artefakty z bronzu, které nemají paralelu a vznikly nezávisle na evropském vlivu. V artefaktech je zastoupen cín (6 až 12 %), olovo (1 až 10 %), stříbro (0,1 až 0,9 %) a někdy malé množství zinku (0,1 %). Konzistentní zastoupení prvků vypovídá o tom, že měděná ruda pocházela patrně z jednoho zdroje (Craddock 1985, Duchâteau 1994, Shaw 1995).

SLONOVINA A SLONOVINOVÉ ARTEFAKTY

Cech řezbářů slonoviny a dřeva (*igbesanmwana*) byl založen pravděpodobně v období Ogiso. Rozvoj řemesel, která se věnovala řezbě do slonoviny a dřeva, podporoval zejména beninský *oba* Ewuare. *Oba* Ewuakpe (1700–1712) rozšířil palácové oltáře a naplnil královský palác slonovinovými soškami. V období jeho vlády byl obchod se slonovinou přísně kontrolován. Také další beninští vladaři, jako byli například *oba* Akenzua I. a *oba* Eresoyen, podporovali a současně přísně kontrolovali obchod se slonovinou, z níž se stala

Obř. 10. Akvarel oltáře, George LeClerc Egerton, 1897. Pitt Rivers Museum, University of Oxford.

vysoce ceněná komodita. Jako první Evropan popsal řezbou zdobené sloní kly umístěné na oltáři předků francouzský kapitán Jean François Landolphe (1747–1825), který na území Beninu obchodoval s látkami, slonovinou a otroky. „*Apartmány vládců jsou rozsáhlé: jsou zdobené řezbami ve sloním klu. Vládce obětuje svým modlám dva z těchto klů, jimž připisuje vysokou hodnotu*“ (Landolphe 1823, 335).

Beninský *oba* byl oprávněný obdržet vždy jeden ze dvou klů z každého zabitého slona v jeho zemi. Slonovina byla předmětem obchodování již v 15. století, i když lov slonů a prodej slonoviny byly ze strany beninských vládců výrazně omezovány. Portugalský kartograf a kapitán Duarte Pereira (1460–1533) na začátku 16. století v korespondenci uvedl, že v Beninu se nachází „*mnoho slonů, jejichž kly (...) kupujeme*“ (Isichei 1983, 42). V roce 1522 odpovídala cena jedné ženské otrokyně ve věku 17 nebo 18 let hodnotě dvou sloních klů. V 17. století nastalo uvolnění v omezení obchodu se slonovinou. V tomto období Benin za nákup holandských střelných zbraní vyvážel tisíce klů do Evropy (Ryder 1969). Například v roce 1697 převážela loď Nategaal více než šest tisíc kilogramů velkých klů a více než jeden tisíc kilogramů malých klů (Ryder 1969, 133). Dokonce ještě na začátku 19. století, kdy nastal pokles beninských obchodních aktivit, byly slonovina a palmový olej „*jedinými exportovanými předměty na britských lodích*“ (Owen 1833, 357).

Slonovina byla pro Binijce symbolem čistoty, úspěchu, klidu a míru. Tento specifický materiál umožnil beninským umělcům zachytit prostřednictvím řezby nejen fyziognomii lidského obličeje, ale také hebkost kůže, skryté emoce a psychickou oduševnělost. V 18. století začali členové cechu *igbesanmwan* vyřezávat a vyrývat do klů figurální motivy zobrazující krále a královnu matku, válečníky, kněze, cizince nebo mytologické bytosti. Inspiračním zdrojem pro konkrétní motivy byly rané beninské bronzové reliéfy. Je pravděpodobné, že si starší řezbáři, kteří se pohybovali v palácovém prostředí, pamatovali náměty a formální zpracování bronzových desek, dříve umístěné na sloupech palácových dvorů. Ačkoliv se rytiny

nachází po celé ploše klu, důležité motivy jsou uspořádány ve vertikálních a horizontálních řadách. Nejvýznamnější figury a symboly jsou umístěny nad méně důležitými motivy podél centra konvexní křivky klu. Doplňující motivy se vztahují k centrální figuře a jsou umístěny horizontálně po obou stranách (Ezra 1984, Blackmun 1988).

Pokud řezbáři dostali za úkol vytvořit a ozdobit větší objekt, jakým byly například dveře nebo oltář, spojovali se podobně jako kovolijci do větších pracovních týmů. Skupinové projekty byly koordinovány a kontrolovány specializovanými vedoucími dílen – *eholor n'igbesanmwan* a *ine n'igbesanmwan*. *Eholor n'igbesanmwan* dohlížel na dřevorezbu a *ine n'igbesanmwan* na řezbu do slonoviny. Toto dělení již není užíváno, protože každý člen cechu řezbářů vytváří svá díla ze dřeva i slonoviny. V minulosti členové cechu pracovali výhradně pro beninského vládce a jeho dvůr, v současnosti jsou však jejich výrobky dostupné široké veřejnosti včetně turistů. Vysoce postavení hodnostáři, jako byli *oliha*, *ezomo* nebo *uzama nihinron*, měli stejně jako vládce *oba* právo umístit sloní kly na své vlastní oltáře předků. Obvykle se však jednalo o kly bez vyrytých nebo vyřezávaných uměleckých motivů. Existovaly ovšem i výjimky, a někteří hodnostáři vlastnili rytinou zdobené sloní kly. Ve věci vlastnictví rytých a vyřezávaných klů totiž panovala menší přísnost a důslednost nežli v případě vlastnictví bronzových hlav (Flora – Shea 1981, Ben-Amos – Rubin 1983).

OLTÁŘE PŘEDKŮ

Významnou roli v duchovním životě Binijců hrály oltáře předků (*aru erha*), jejichž funkcí bylo symbolicky zprostředkovat transcendentální vztah mezi světem živých a mrtvých. V beninském království bylo zvykem, že se dědicem zesnulého otce stal nejstarší syn. Dědičné právo přecházelo v království Benin vždy z otce na nejstaršího syna, který byl povinován po skončení pohřebních obřadů navázat vztah mezi předky a žijícími členy rodiny vybudováním oltáře předků. Oltáře předků tak představovaly způsob, jak byl zesnulý učiněn součástí duchovního i pozemského světa. Budování a uctívání oltářů zesnulých výrazně přispívalo k posílení sociální solidarity a integrity jak domácího, tak veřejného života členů beninské společnosti. Oltáře předků byly považovány za nejvíce posvátné místo království, jehož prostřednictvím se utvářela historická paměť a kulturní identita Binijců. Jejich zhotovení bylo oslavou památky otce, praoce a dalších předků, kteří byli součástí patrilineární linie. Beninské oltáře předků představovaly médium, které potomkům umožňovalo uchovat si živou vzpomínku na mrtvé. Příběh o genealogické kontinuitě a stálosti vyprávěly i objekty umístěné na oltáři. Jednalo se totiž o artefakty zhotovené z kovu a slonoviny, tedy trvalých materiálů, které dokázaly vzdorovat zhoubnému vlivu času. Oltáře předků sloužily také k uctívání nadpřirozených bytostí, jakými byli například bohové Osuna a Oguna (Ezra 1992). Oltáře předků měly podobu vyvýšené plošiny zhotovené z hlíny, na níž byla umístěna řada rituálních tyčí (*ukhure*), opřených o stěnu. Větší počet tyčí na oltáři vyjadřoval kontinuitu

Obr. 11. Kněžka usazená před oltářem boha Olokuna, Benin City. Phyllis Galembo, 1985.

rodokmenu. Binijsi byli přesvědčeni, že rituální tyč symbolizuje autoritu a je zdrojem komunikace s duchovním světem. Tvar, kompozice i počet objektů umístěných na oltáři vykazovaly značnou variabilitu. Oltáře předků lze rozdělit na 1) královské oltáře, 2) osobní oltáře a 3) oltáře komunit (obcí). První typ oltářů reprezentují královské oltáře předků, které oslavovaly moc beninského vladaře a symbolicky vyjadřovaly trvalost, stabilitu, integritu a kontinuitu jeho království. Výjimečný status vládce Beninu byl prezentován jak hmotnými artefakty, jež byly na oltáři umístěny, tak jejich ikonografií a připisovanými symbolickými významy. Budování královských oltářů bylo legitimním prostředkem, jímž nový vladař demonstroval své právo na beninský trůn. Po smrti beninského vládce musel nový *oba* nechat odlít bronzovou hlavu svého předchůdce a umístit jí na nově zhotovený oltář předků (Dark 1975). Rituální odlévání roztaveného bronzu do formy obvykle osobně provedl nový vladař. Britská invaze v roce 1897 tuto tradici spatřou s uctívání královských předků přerušila. Její obnovení nastalo až po roce 1914, kdy proběhla restaurace beninského království a nový *oba* Eweka II. nechal vybudovat oltáře svých posledních předků. Královské oltáře jsou kruhovitěho tvaru a zpravidla je zdobí artefakty, s nimiž

se na oltářích jiných sociálních skupin nesetkáme. Obvykle zde byly umístěny pamětní hlavy, rituální tyče, zvony, meče, skulptury leoparda a oltářní skupina (*aseberia*) zobrazující beninského vladaře obklopeného jeho hodnostáři. Kolem oltáře byly rozmístěny zvony užívané k vyvolání pozornosti předků. Nacházely se zde také kamenné sekery (*ughavan*) a skulptury jezdců, posílů, trpaslíků nebo hráčů na roh (Ben-Amos 1999). Druhým typem oltářů jsou osobní oltáře (hodnostářů a občanů) tvořící součást díla konkrétních jedinců, kteří se rozhodli tímto způsobem uctít různá božstva a metafyzické síly a navázat tak s nimi transcendentální vztah. Některé charismatické osobnosti vytvářely své osobní oltáře také s cílem upoutat potenciální zákazníky prezentací privilegovaných vztahů se zvláštním božstvem. Hliněné oltáře občanů měly pravouhlý tvar a obvykle je zdobila řada rituálních tyčí. Dřevěné pamětní hlavy, které zde byly umístěny, postrádaly jakékoliv statuasové znaky. V centru oltáře se nacházel zvon užívaný k zahájení obřadů. Nejstarší syn mohl oltář obohatit dekorativními prvky a artefakty, jako jsou například slonovinové rohy nebo ebenové dřevořezby. Oltáře hodnostářů byly ve srovnání s oltáři občanů více dekorované. Její dominantou byla dřevěná pamětní hlava hodnostáře, jejíž součástí byla regalia. Oltáře byly svým čelem orientovány k snadno přístupné dvoraně. Oltáře vysoce postavených hodnostářů pokrývaly vyřezané dřevěné desky (*urua*), na nichž byla zobrazena domácí zvířata užívaná k oběti (beran, kozel a býk). Obětování představovalo nejdůležitější rituální akt zprostředkující kontakt každodenního a duchovního světa. Jedná se o projev oddanosti k předkům, který vyjadřoval respekt, úctu a identifikaci s hodnotami a normami beninské kultury (Ben-Amos 1995).

Třetím typem oltářů byly oltáře komunit, které sloužily celé vesnici a byly zasvěceny konkrétnímu božstvu spojenému s daným společenstvím. Oltář se obvykle nacházel uprostřed vesnice. Někdy členové komunity vybudovali ještě jeden oltář, který umístili v lese. Oltáře komunit byly někdy ozdobeny hliněnými skulpturami, jejichž úkolem bylo vizuálně zprostředkovat vztah k božstvům.

Funkce a smysl oltářů předků souvisel s beninským pojetím života, smrti a reinkarnace. Smrt byla považována za součást cyklu čtrnácti reinkarnací, jejichž prostřednictvím se jedinec pohybuje mezi duchovním a pozemským světem. Binijsi věřili, že na počátku každého životního cyklu stane duše před dvěma bohy, jimiž jsou stvořitel Osanobua a jeho nejstarší syn Olokun. Zde, ještě před svým narozením, duše sdělí svůj osud nebo životní plán. Naplnění tohoto osudu poté závisí na odpovědnosti a volbě člověka. Na plnění životního plánu dohlíží duchovní protipól jedince a jeho alter ego označované jako *ehi*. Po své smrti musí každý člověk a jeho *ehi* před bohy složit své životní účty. Jeho soudci jsou opět Osanobua a Olokun. Pokud jedinec selhal, mohl být vyhnán a odsouzen k nekonečnému bloudění mezi duchovním a pozemským světem. Pokud řádně naplnil svůj osudový životní plán, připojil se ke svým předkům v duchovním světě, kde setrval až do doby svého znovuzrození. Duše zesnulého putovala do duchovního světa v průběhu pohřebních rituálů, při kterých nejstarší syn symbolicky „sázel“ svého otce – založil, vyzdobil

Obr. 12. Oltář rukou (*ikebogo*), bronz, 18. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1897,1011.2.

a zasvětil oltář předků, jehož prostřednictvím byl zesnulý uctěn a začleněn do duchovního světa. Jedná se o iniciační rituál, v jehož průběhu byl zesnulý, jenž vedl řádný život, posmrtně fixován do trvalé materiální formy. Binijci byli přesvědčeni, že v duchovním světě žijí jejich předkové ve vesnicích a čtvrtích podobných těm, jež se nachází v pozemském světě. Odtud dohlíží na chování svých živých příbuzných, které trestají, pokud se dopustí nějakého prohřešku. Jejich potomci vykonávají týdenní nebo roční rituály, jejichž cílem je usmířit a uctít své předky a zajistit tak své zdraví, životní úspěch a plodnost (Ezra 1992).

OLTÁŘE RUKOU

Oltáře rukou (*ikebogo*) ve tvaru válcovitého votivního předmětu si nechávali zhotovit vysoce postavení úspěšní jedinci k reprezentaci svých výjimečných schopností, společenského postavení a bohatství. Oltáře tvoří dvě části – obdélníková nebo půlkruhová základna s vlysem obětních zvířat a na vrcholu válcovitého piedestalu stojící figura s vítězně pozdviženými rukama. Motiv rukou souvisel s aktivní činností, produktivitou i silou a vyjadřoval pozitivní sociální status,

úspěch, zdraví a odvahu. Oltáře rukou se různily podle toho, zda byly zasvěceny vladaři, královně matce, hodnostářům, válečníkům, kovářům nebo řezbářům. Postava umístěná na vrcholku válce je sice standardizovaná, ale vykazuje i individuální rysy, které jí vtiskl její tvůrce v procesu umělecké narace. Oltáře rukou se zpravidla nacházely v místnostech přiléhajících k pamětním oltářům, ve více soukromé části domu (Dark 1973, Ezra 1992).

Oltáře rukou lze typologicky rozlišit na 1) malé, kulaté dřevěné válce zdobené rytinami na vertikální ploše, někdy i horizontální ploše; 2) velké dřevěné válce pokryté rytinami na vertikální i horizontální ploše; 3) velké bronzové válce odlité ze dvou nebo více částí, pokryté rytinami na vertikální i horizontální ploše; 4) terakotové oltáře rukou. Na horizontální ploše oltářů rukou prvního i druhého typu se nacházel otvor, do něhož se zasazoval sloní kel, případně hůl, jež sloní kel podpírala. Oltáře rukou prvního typu, které se obvykle nacházely v domech řemeslníků, byly umísťovány na oltáři předků, nebo v jeho blízkosti. Oltáře rukou druhého typu, jež se nacházely v domech hodnostářů, byly umístěny na speciálních bílých vyleštěných hliněných oltářích. Tento typ oltářů rukou bylo možné vlastnit pouze na základě titulu a dále jej předávat na základě rodové linie (Bradbury 1961).

RITUÁLNÍ TYČE

Specifickým typem beninských artefaktů jsou rituální tyče (*ukhure*), které symbolizují kolektivní autoritu předků. Tyče byly obvykle zhotoveny ze dřeva, méně často také z bronzu nebo slonoviny. Vrchol tyče je většinou zdobený řezbou. Ve spodní části tyče se nachází dutá část, jež vydává specifický chřestivý zvuk vždy, když se tyčí udeří o zem. Tyčí bylo rituálně klepáno nebo boucháno o zem při svolávání předků a na zdůraznění významu modlitby nebo prokletí. Tyče byly součástí jak královských oltářů předků, tak oltářů hodnostářů a dalších sociálních skupin. Tyče nosil maskovaný účinkující během obřadů *ovia*, *odudua* a *ekpo*. Každý rituál přisuzuje tyči jí vlastní duchovní spojení s transcendentními bytostmi. Například u rituálu *ovia* je tyč spjatá s bohyní Ovia, jež do ní vstupuje. Dřevěné tyče je možné typologicky rozdělit do dvou skupin. První typ reprezentují tyče zdobené vyřezávanou hlavou nebo celým tělem. Druhý typ reprezentují tyče zdobené jednoduchými motivy. Odlišnosti v uměleckém provedení tyčí souvisí s jejich užitím a vlastnictvím. Královské tyče zdobila zpravidla řezba hlavy, motiv sevřené pěsti nebo ryby (máčky skvrnitě) (Vogel 1978, Ezra 1992).

DALŠÍ UMĚLECKÉ A ŘEMESLNÉ ARTEFAKTY

Kromě bronzových artefaktů zhotovených z bronzu a ze slonoviny se v beninském umění setkáváme se šperky (náramky a pectorály), dřevěnými řezbami užitných, dekorativních i rituálních předmětů a zvířecími skulpturami. Mnohé beninské umělecké artefakty byly vytvořeny pro oltáře předků nebo pro

Obr. 13. Akvamanile leopard, bronz. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1949,38.1.

rituální účely. Šperky sloužily jako statusový znak, který vypovídal o sociální pozici, důstojnosti a příslušnosti k úřadu nebo aristokracii. Zvířecí skulptury byly používány v průběhu obětních obřadů, zpravidla jako rituální nádoby na vodu (akvamanile), nebo představovaly dekorativní či reprezentativní umělecké předměty. V beninském umění představoval typickou skulpturu levhart, jenž byl jako nebezpečný, silný a chytrý vládce lesů přirovnáván k vládci Beninu. Síla levharta byla symbolicky spojována s politickou autoritou krále. Jinou formu vyjádření vladařské moci, autority a síly reprezentovalo spojení motivu beninského krále a sumce jako symbolu vládce moří boha Olokuna. Alegorické spojení vládců země a moře vyjadřovalo symbolickou vazbu mezi pozemským a podmořským světem.

Specifickým typem artefaktů, které plnily ozdobnou, statusovou i rituální funkci, byly předměty zhotovené z červených korálů. Podle ústní mytologické tradice korále jako vzácnou surovinu získal v paláci podmořského boha Olokuna beninský *oba* Ewuare. Historicky nárůst objemu dovozu korálů do beninského království souvisí s obchodem s Evropany, kteří je směňovali za pepř, otroky a slonovinu. Zpracování korálů a výroba červených korálků (*ivie*) byla v rukou příslušníků cechu palácové společnosti *iwebo*. Distribuci korálových artefaktů měl pod kontrolou beninský vladař, který je uděloval hodnostářům na základě jejich hodnosti a stáří. *Oba* mohl darovat korále dokonce i ženám. Po smrti hodnostáře ale byly všechny korále vráceny zpět beninskému vladaři. Korálové ozdoby a šperky se obvykle nosily během slavností

a palácových rituálů. Artefakty zhotovené z korálů byly symbolem sociálního statusu. Například korálový límec (*odigba*) a korálové členky (*ikele*), užívali starší princové, jež se stali *enigie*. O tom, jak důležitou roli hrály korále na beninském dvoře, svědčí skutečnost, že jeden z každoročních palácových obřadů byl korálkům zasvěcen. V průběhu tohoto obřadu (*ugie ivie*) se vladařem zapůjčené korále navracely do paláce, kde byly rituálně očištěny v kravské krvi, čímž byla obnovena jejich duchovní síla, která byla využita při dalších palácových obřadech (Ezra 1992).

Užitečné a současně esteticky působivé byly v beninském království kožené výrobky. Příslušníci cechu výrobců kůže (*isekpoki* a *isohian*) se specializovali zejména na zakulacené kožené vějíře (*ezuzu*), jimiž sluhové v průběhu obřadů ovívali beninského vladaře a jeho hodnostáře. Tito řemeslníci vyráběli také kulaté kožené schránky (*ekpokin*), v nichž beninský *oba* zasílal dary hodnostářům. Když zemřel hodnostář nebo dobrý občan, *oba* v této schránce zaslal pozůstalým bílý oděv na znamení, že zesnulý žije v míru s palácem. Schránky *ekpokin* užívali také hodnostáři a náčelníci k ukládání semen koly, která pak slavnostně nabízeli svým hostům. Mezi další zákazníky preferované kožené výrobky patřily různé druhy obřadních klobouků a membrány bubnů (Qm̄oregie 1998).

Založení cechu výrobců kůže je kladeno do období Egiso. Nejvýznamnější tituly těchto řemeslníků (*okao*, *ine* a *kolor*) nejsou dědičné, ale předávané v rámci vedení cechu. Ře-

Obr. 14. Metla z korálů (*ugbudian ivie*), korál, achát a měď, 18.–19. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1898,0630.3.

Obr. 15. Schránka v podobě antilopí hlavy (*orievbee*), dřevo, mosazný plech, 18. století. The Trustees of the British Museum, London. Inv. č. Af1897,500a,b.

meslníci pracovali jak pro beninského vladaře, tak pro jeho hodnostáře. Pokud zadal práci *oba*, přesunuli se k realizaci zakázky do části paláce *iwebo*. Hodnostáři zpravidla zadávali řemeslníkům práci v jejich domě. Za dobré služby obvykle *oba* odměnil vedoucí cechu ženou. Ostatním řemeslníkům poskytoval dary, jako jsou krávy, kozy a jany. Hodnostáři platili cech svazkem jamů, pepřem, palmovým olejem a hotovostí. Vedoucí cechu odměňovali dobré pracovníky podporou jejich sociálního vzestupu uvnitř cechu. Hlavní výchozí surovinou sloužící k výrobě kožených artefaktů byla kravská kůže. K řezání kůže sloužily nože a k odstranění srsti a chlupů škrabky. Mezi další nástroje patřily různé druhy jehel a nit vyrobená z kůže mladé antilopy. Výrobky určené pro beninského vladaře byly výjimečné svým zpracováním i symbolikou. Například jeho vějíře se odlišovaly vzorem a motivy od vějířů jeho manželek, hodnostářů, kněží a kněžek. Královny vějíře zdobily zpravidla motivy leoparda, slunce a měsíce (Oronsaye 1995). Důležitou třídu výrobků, které plnily utilitární, praktickou i symbolickou funkci, představovaly tkaniny. Výroba tkanin a vytváření jejich vzorů a motivů byla v kompetenci cechu tkalců (*owina n'ido*). Podle orální historie byly cechy tkalců původně rozptýlené po celém království a do jedné instituce působící v hlavním městě je sjednotil až *oba* Ohen (1334–1370). Pro tohoto beninského vladaře měl údajně cech tkalců zvláštní význam, neboť pro něj speciálně vyráběli zvláštní oblečení, jež bylo určeno k zakrytí jeho ochrnutých nohou. Na základě dovedností svých tkalců tak *oba* po řadu let před veřejností úspěšně skrýval svůj hendikep a udržel si královskou moc. Pro výrobu tradičních královských oděvů tkalci užívali jako výchozí materiál vlnu v kombinaci se stromovými vlákny. Oproti tomu tradiční oděv hodnostářů byl zhotoven z látky utkané z kozí srsti. Významným produktem výroby cechu tkalců byly tkaniny, které nosili lidé při slavnostech ovázané kolem pasu (*egbele*). Tkaní bylo v cechu vyhra-

zeno mužům, zatímco předení ženám. Vedoucí mužů (*okao*) ale zaujímal vyšší sociální status nežli vedoucí žen (*okasieta*) (Ben-Amos 1978, Kriger 2006).

Vedle výrobků zhotovených z kůže nebo látek byly významnou součástí beninské kultury kované výrobky. Jejich výrobci, sdružení do cechu kovářů (*igun ematon*), zhotovovali prestižní kovové meče *ada* a *eben*, vojenské šavle, popravčí nože, pouta, klíče, olejové lampy a jednoduché kovové nástroje. Kromě zakázek pro královský palác mohli kováři zhotovovat své výrobky i pro širší veřejnost. V minulosti beninští kováři také zastávali funkci „vojenských techniků“, kteří podle potřeby opravovali poškozené kovové zbraně a vyráběli náboje do pušek. Cech kovářů byl rozdělen do čtyř skupin, jejichž příslušníci obývali čtyři městské čtvrti (*igunekhwa*, *eyanugie*, *ughoba* a *igun adaha*). Dobře organizovaný cech při plnění zakázek využíval jak fyzickou sílu mladých pracovníků, tak dovednosti a technologické znalosti zkušených mistrů. Přípravné těžké manuální práce prováděli mladí muži ve věku od 15 do 35 let (*etaeguae*). Poté asistovali řemeslníkovi, jenž kovářím vtiskl rozpálenému železu žádoucí tvar. Mezi základní kovářské nástroje patřily kladivo, kovadlina, kleště,

Obr. 16. Bronzová figura lékaře, bronz. Moravské zemské muzeum Brno.

Obr. 17. Bronzové desky na jednom z palácových nádvoří během britské invaze roku 1897, Reginald Kerr Granville, fotografie, 1897. Pitt Rivers Museum, University of Oxford.

nůž, kráječ a kovářské měchy (Egharevba 1946, Gore 2007). Kovové, kamenné, dřevěné, tkané a hliněné artefakty a nástroje představovaly jako celek vzájemně provázanou širší konfiguraci, která jako systémový celek tvořila materiální bázi beninské kultury. Tyto artefakty na jedné straně fungovaly jako adaptační systém, na straně druhé byly nositeli významů a symbolů, které jsou pochopitelné a srozumitelné pouze v širším kontextu beninské duchovní kultury.

ZÁVĚR

Dne 18. února 1897 vstoupily britské jednotky za zvuku kulometné palby do města Benin a definitivně tak ukončily nezávislost beninského království (Eardley-Wilmot 1899). Za účelem zabránit dobytí města Binijsi sáhli k lidským obětím, jejichž pozůstatky vojáci nacházeli na každém kroku. Navzdory rituálním opatřením obránci Beninu dobytí svého města a následnému rabování nezabránili. Britští vojáci na nádvoří královského paláce ihned narazili na desítky bronzových reliéfních desek. Díla vyrobená z bronzu, dřeva nebo ze slonoviny se nacházela také v palácových interiérech.

Dobytí Beninu ale nebylo spojené pouze s rabováním. Důsledkem invaze byl i požár, který se vymkl kontrole a pohltit palác a část města.³ Vypleněné město hořelo pět dní. Palác byl evakuován ve velkém spěchu, a tak se stalo, že mnoho uměleckých artefaktů bylo nevratně zničeno (Bacon 1897, Roth 1903). Navzdory tomu byla kořist, jejímž prodejem chtěli Britové uhradit náklady válečné výpravy, nezanedbatelná. Poté co byly artefakty dovezeny do Evropy, začaly se rychle přesouvat z rukou vojáků do rukou obchodníků, obchodních domů a na volný trh. Beninské artefakty se proměnily ve sběratelské, výstavní, galerijní a muzejní exponáty.

3 Podle domněnek a zpráv v soudobém tisku *Illustrierte Zeitung* (28. 5. 1898), požár úmyslně způsobili Binijsi, kteří údajně chtěli využít vzniklého chaosu za účelem získání bronzových desek uskladněných v paláci a transportovat je do úkrytu mimo území města. Dodnes však nebyla příčina požáru přesně určena. Binijsi přepokládají, že oheň způsobili britští vojáci (Eyo 1997). Popisy účastníků britské expedice však dokládají, že vznik ohně byl pro ně nežádoucím překvapením. V této části paláce se totiž nacházelo vojenské vybavení a v blízkosti záchranná vojenská nemocnice, která byla evakuovaná ve velkém spěchu (Boisragon 1897). Některé názory připouští, že oheň propukl v důsledku nepozornosti dvou opilých vojáků (Home 1982).

LITERATURA

- Akinjogbin, I. A. – Osoba, Segun (1980): *Topics on Nigerian Economic and Social History*. Ile-Ife: University of Ife Press.
- Bacon, Reginald Hugh (1897): *Benin: The City of Blood*. London: Edward Arnold.
- Bascom, William Russell (1969): *The Yoruba of Southwestern Nigeria*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Ben-Amos, Paula (1978): Owina N'Ido: Royal Weavers of Benin. *African Arts*, 11, s. 48–53, 95.
- Ben-Amos, Girshick P. – Rubin, Arnold eds. (1983): *The Art of Power: The Power of Art*. Los Angeles: Fowler Museum of Cultural History.
- Ben-Amos, Paula (1995): *The Art of Benin*. London: British Museum Press.
- Ben-Amos, Paula (1999): *Art, Innovation, and Politics in Eighteenth-Century Benin*. Bloomington: Indiana University Press.
- Bernus, Suzanne – Gouletquer, Pierre (1976): Du cuivre au sel: Recherches ethno-archéologiques sur la région d'Azelik I. Campagnes 1973–1975. *Journal des africanistes*, 46, č. 1–2, s. 7–68.
- Blackmun, Barbara Winston (1988): From Trader to Priest in Two Hundred Years: The Transformation of a Foreign Figure on Benin Ivories. *Art Journal*, 47, č. 2, s. 128–138.
- Boisragon, Alan (1897): *The Benin Massacre*. London: Methuen & Co.
- Bradbury, Robert Elwyn (1957): *The Benin Kingdom and the Edo-Speaking Peoples of South-Western Nigeria*. London: International African Institute.
- Bradbury, Robert Elwyn (1961): Ezomo's Ikegobo and the Benin Cult of the Hand. *Man*, 61, č. 8, s. 129–138.
- Buchner, Max (1908): Benin und die Portugiesen. *Zeitschrift für Ethnologie*, 40, s. 981–982.
- Coote, Jeremy – Edwards, Elizabeth (1997): Images of Benin at the Pitt Rivers Museum. *African Arts*, 30, č. 4, s. 26–35.
- Craddock, Paul T. (1985): Medieval Copper Alloy Production and West African Bronze Analyses, Part I. *Archaeometry*, 27, s. 17–41.
- Crahmer, Wilhelm (1909): Über den indoportugiesischen Ursprung der Beninkunst. *Globus*, 95, č. 22–23, s. 345–349, 360–365.
- Dark, Philip J. C. (1973): *An Introduction to Benin Art and Technology*. Oxford: Clarendon Press.
- Dark, Philip J. C. (1975): Benin Bronze Heads: Styles and Chronology. In: McCall, Daniel F. – G. Bay, Edna (eds.): *African Images: Essays in African Iconology*. New York: Africana Publishing Co., s. 25–103.
- Duchâteau, Armand (1994): *Benin: Royal Art of Africa from the Museum für Völkerkunde, Vienna*. Houston: Museum of Fine Arts; Munich: Prestel.
- Eardley-Wilmot, Sydney Marrow (1899): *Our Navy for a Thousand Years: A Concise Account of all the Principal Operations in Which the British Navy Has Been Engaged from the Time of King Alfred to the Recapture of Khartoum*. London: S. Low, Marston.
- Egharevba, Jacob U. (1946): *The Benin Laws and Customs*. Port Harcourt: CMS Press.
- Egharevba, Jacob U. (1968): *A Short History of Benin*. Ibadan: Ibadan University Press.
- Ezra, Kate (1984): *African Ivories*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Ezra, Kate (1992): *Royal Art of Benin: The Perls Collection*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Eyo, Ekpo (1976): Igbo'Laja, Owo. *West African Journal of Archaeology*, 6, s. 37–58.
- Eyo, Ekpo (1977): *Two Thousand Years: Nigerian Art*. Nigeria: Federal Department of Antiquities.
- Eyo, Ekpo – Willett, Frank (1980): *Treasures of Ancient Nigeria*. New York: Knopf.
- Eyo, Ekpo (1997): The Dialectics of Definitions: "Massacre" and "Sack" in the History of the Punitive Expedition. *African Arts*, 30, č. 3, s. 34–35.
- Fagg, William B. (1963): *Nigerian Images: The Splendor of African Sculpture*. London: Lund Humphries.
- Fagg, William B. (1977): The Great Belzoni. *West Africa*, 3130, č. 4, s. 1330–1331.
- Fagg, William B. (1990): *Nok Terracottas*. Lagos: National Commission for Museums and Monuments.
- Fagg, William B. – Pemberton, John – Holcombe, Bryce (1982): *Yoruba: Sculpture of West Africa*. New York: Alfred A. Knopf.
- Forkl, Hermann (2002): Cui bono? – Kritische Anmerkungen zu Datierungsverfahren für die Sonderausstellung Ife, Akan und Benin in Schmuckmuseum Pforzheim. *Tribus*, 51, s. 90–105.
- Gore, Charles (2007): *Art, Performance and Ritual in Benin City*. Edinburgh: Edinburgh University Press for the International African Institute, London.
- Chesi, Gert – Merzeder, Gerhard (2006): *The Nok Culture: Art in Nigeria 2,500 Years Ago*. Munich: Prestel.
- De Grunne, Bernard (1998): *The Birth of Art in Africa: Nok Statuary in Nigeria*. New York: Vilo International.
- Home, Robert (1982): *City of Blood Revisited: A New Look at the Benin Expedition of 1897*. London: Lex Collins.
- Isichei, Elizabeth (1983): *A History of Nigeria*. London: Longman.
- Kaplan, Flora S. (1997): *Queens, Queen Mothers, Priestesses and Power: Case Studies in African Gender*. New York: New York Academy of Sciences.
- Kaplan, Flora S. – Shea, Mary Anne eds. (1981): *Images of Power: Art of the Royal Court of Benin*. New York: Museum Studies Program, New York University.
- Kriger, Colleen E. (2006): *Cloth in West African History*. Lanham: AltaMira Press.
- Landolphe, Jean Francois (1823): *Memoires du capitaine Landolphe, contenant l'histoire de ses voyages pendant trente-six ans, aux cotes d'Afrique et aux deux Ameriques I*. Paris: A. Bertrand.
- Luschan, Felix von (1919): *Die Altertümer von Benin I–III*. Berlin, Leipzig: Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger Walter de Gruyter.
- Lynn, Martin (1998): *Commerce and Economic Change in West Africa: The Palm Oil Trade in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Männel, Tanja M. – Breunig, Peter (2013): Die Terrakotten der Nok-Kultur. In: Breunig, Peter (ed.): *Nok: Ein Ursprung Afrikanischer Skulptur*. Frankfurt: Africa Magna Verlag, s. 196–220.
- Qm̄oregie, Osarēn S. B. (1998): *The Ironmakers of Great Benin: A History of Unemē People*. Benin City: Neraso Publishers.
- Oronsaye, Daniel Nabuleleorogie (1995): *The History of the Ancient Benin Kingdom and Empire*. Benin City: Jeromelaiho.
- Owen, William Fitzwilliam (1833): *Narrative of Voyages to Explore the Shores of Africa, Arabia, and Madagascar*. New York: J. & J. Harper.
- Platte, Editha – Hambolu, Musa (2009): *Bronze Head from Ife*. London: British Museum Press.
- Punch, Cyril (1908): Further Note on the Relation of the Bronze Heads to the Carved Tusks, Benin City. *Man*, 8, s. 84.
- Read, Charles H. – Dalton, Ormonde M. (1899): *Antiquities from the City of Benin and from Other Parts of West Africa in the British Museum*. London: British Museum, Longmans and Co.
- Riederer, Josef (2006): Metallanalyse der Messingköpfe aus Benin im Ethnologischen Museum in Berlin. *Baessler-Archiv N. F.*, 54, s. 81–94.
- Roose, Peter M. – Bondarenko, Dmitri M. (2003): *A Popular History of Benin: The Rise and Fall of a Mighty Forest Kingdom*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Roth, Henry Ling (1903): *Great Benin: Its Customs, Art and Horrors*. Halifax: F. King & Sons.
- Ryder, Alan Frederick Charles (1969): *Benin and the Europeans, 1485–1897*. London: Longmans.
- Shaw, Thurstan (1978): *Nigeria: Its Archaeology and Early History*. London: Thames and Hudson.
- Shaw, Thurstan (1995): Further Light on Igbo-Ukwu, Including New Radiocarbon dates. In: Andah, Bassey W. – Maret, Pierre de – Soper, Robert (eds.): *Proceedings of the 9th Congress of the Pan-African Association of Prehistory and Related Studies*, Jos, 1983. Ibadan: Rex Charles, s. 79–83.
- Spahr, Thorsten (2006): *Benin um 1700: kommentierte deutsche Neu-Übersetzung eines Briefes von David van Nyendaal an Willem Bosman*. Mammendorf: Pro Literatur Verlag.
- Struck, Bernard (1923): Chronologie der Benin-Altertümer. *Zeitschrift für Ethnologie*, 55, s. 113–166.
- Vogel, Susan Mullin (1978): Art and Politics: A Staff from the Court of Benin, West Africa. *Metropolitan Museum Journal*, 13, s. 87–100.
- Vogel, Susan Mullin (1981): *For Spirits and Kings: African Art from the Paul and Ruth Tishman Collection*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Willett, Frank (1967): *Ife in the History of West African Sculpture*. London: Thames & Hudson.

AUTOŘI

Půtová, Barbora (14. 11. 1985, Praha), historička umění a kulturní antropoložka; odborná asistentka a vedoucí Oddělení kulturologie při Ústavu etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami kultury a umění s důrazem na studium západoevropského symbolismu a dekadence a výzkumy mladopaleolitického umění. Provádí komparativní terénní paleoantropologické výzkumy na území Portugalska a Francie. Její práce o umění dekadence a symbolismu jsou věnovány interdisciplinární interpretaci vztahů mezi krásnou literaturou a výtvarným uměním. Svými výzkumy, pedagogickou a publikační činností přispěla k etablování antropologie umění a vizuální antropologie v českém prostředí. Je autorkou nebo spoluautorkou řady vědeckých monografií a odborných studií publikovaných v tuzemských i zahraničních časopisech. Jako zakladatelka a kurátorka *Galerie pod schody FF UK* a *Spolku Královské cesty* usiluje jak o ochranu kulturního dědictví, tak o prezentaci současného výtvarného umění. Z dosavadní publikační činnosti: *Pravěké umění: evoluce člověka a kultury* (2012, spoluautoři Jean Clottes a Václav Soukup), *Kristkova podyjská glyptotéka* (2013), *Félicien Rops: enfant terrible dekadence* (2013).

Kontakt: PhDr. Mgr. Barbora Půtová, Ph.D. et Ph.D., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: barbora.putova@ff.cuni.cz.

Soukup, Václav (31. 8. 1957, Mariánské Lázně), český kulturolog a antropolog působící na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Ve své výzkumné, publikační a pedagogické činnosti se zaměřuje na sociální a kulturní antropologii a paleoantropologii. Vydal řadu odborných studií a monografií, které jsou věnovány teorii a dějinám kultury. V knize *Dějiny antropologie* (2004) synteticky analyzoval dějiny antropologického myšlení, zatímco jeho rozsáhlé kompendium *Antropologie: teorie člověka a kultury* (2011) představuje komplexní uvedení do biologické a kulturní antropologie. Nakladatelství Karolinum v tomto roce připravilo k vydání jeho rozsáhlou encyklopedicky koncipovanou monografii věnovanou genezi člověka a evoluci kultury. Ve spolupráci s českou historičkou umění a kulturní antropoložkou Barborou Půtovou a americkým kulturním antropologem Josephem Nevadomským napsal knihu *Benin: království ušlechtilého bronzu* věnované dějinám, kultuře a umění afrického království Benin. Společně s Barborou Půtovou a třiceti předními světovými paleoantropology, archeology a prehistoriky v současné době dokončují mezinárodní projekt, jehož výstupem bude kniha *The Genesis of Creativity and the Origin of the Human Mind*.

Kontakt: Doc. PhDr. Václav Soukup, CSc., Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: Vaclav.Soukup@ff.cuni.cz.

Odorik z Pordenone a jeho setkání s Velikým chánem

Vladimír Liščák

Oddělení východní Asie, Orientální ústav Akademie věd České republiky, Pod Vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8

Do redakce doručeno 15. března 2014; k publikaci přijato 20. června 2014

ODORIC OF PORDENONE AND HIS ENCOUNTER(S) WITH THE GREAT KHAN

ABSTRACT From major part of Latin manuscripts of the travel report of Odoric of Pordenone, a Franciscan friar and pilgrim to the court of the Great Khan, we learn that he was personally present at an encounter of the Franciscan friars with the Great Khan. Odoric spent three or four years in Khanbaliq (now Beijing), the capital of the Yuan Empire (1271–1368) in the 1320s. In the text known as *De reverentia magni Chanis* is described the esteem, which allegedly Yesün Temür Khan (reigned 1323–1328) showed to the Christian faith represented by the cross. The event said to occurred during the Great Khan's journey from Khanbaliq to his Summer Palace in Shangdu. Only a very small part of the Latin manuscripts, which arose in the central-southern Germany (*recensio Germanica*) in the second half of the 14th century, contain the passage, commonly known as *De prædicatione magno Chani*. It records, as the only source in Latin, Odoric's predication before the Khutughtu Khan (*Qošila, Küsele*, reigned 1328–1329).

KEY WORDS Odoric of Pordenone; Franciscan missionaries; encounters with the Great Khan

ABSTRAKT Z většiny latinsky psaných rukopisů cestovní zprávy Odorika z Pordenone, františkánský řeholník a poutník na dvůr Velikého chána, se dozvídáme, že byl osobně přítomen setkání františkánských bratří s Velikým chánem. Odorik strávil tři až čtyři roky v Chánbalyku (dnešním Pekingu), hlavním městě mongolsko-čínské říše Jüan (1271–1368) ve dvacátých letech 14. století. V textu známém jako *De reverentia magni Chanis* je popsána úcta, kterou údajně projevil Veliký chán Jesün Temür (*Yesüntemür qaγan*) (vládl 1323–1328) křesťanské víře zastupované křížem. K události došlo prý během chánovy cesty z Chánbalyku (Ta-tu) do letního paláce v Šang-tu. Pouze velmi malá část latinských rukopisů, které vznikly na území středo-jihního Německa (*recensio Germanica*) ve druhé polovině 14. století, obsahuje pasáž, obecně nazývanou *De prædicatione magno Chani*. Zachycuje, jako jediný latinsky psaný pramen, Odorikovo kázání před Velikým chánem Chošilou (*Qošila, Küsele, Qutuγtu qaγan*) (vládl 1328–1329).

KLÍČOVÁ SLOVA Odorik z Pordenone; františkánští misionáři; setkání s Velikým chánem

ÚVODEM

„Aliud etiam referam de magno cane quod vidi.“¹ [A tak také podávám zprávu o Velikém chánovi, jehož jsem viděl] Takto – s menšími obměnami – potvrzuje většina latinsky psaných rukopisů cestovní zprávy Odorika z Pordenone, že byl osobně přítomen setkání františkánských bratří s mongolským panovníkem. A jak se ještě dozvíme, nebylo to pravděpodobně jediné setkání.

Odorik z Pordenone (asi 1280/85–14. ledna 1331), františ-

kánský řeholník a poutník na dvůr Velikého chána, strávil tři až čtyři roky v Chánbalyku (dnešním Pekingu), hlavním městě mongolsko-čínské říše Jüan (1271–1368) ve dvacátých letech 14. století. Do Chánbalyku Odorik přijel kolem roku 1325, tedy v době, kdy Jan z Montecorvina (asi 1247–1328), rovněž františkán, byl chánbalským arcibiskupem (*archiepiscopus Cambalensis*) a titulárním patriarchou Východu (*summus archiepiscopus in toto dominio Tartarorum*) (v letech 1307–1328). Je proto poněkud udivující, že ve své zprávě nezmiňuje jeho jméno.

O aktivitách františkánů v mongolské Číně Odorik vypráví pouze všeobecně, když se například zmiňuje o františkán-

1 Ud, f. 113. Podle prepisu v: Marchisio (2013), 463.

ských sídlech (*loca*) v jihovýchodní Číně (Liščák 2012). Více pozornosti věnuje pouze císařskému dvoru a moci Velikého chána, kterým byl tehdy Jesün Temür (*Yesüntemür qaγan*) (1293–1328, v letech 1323–1328 císař říše Jüan a Veliký chán Mongolské říše).

Odorik v Chánbalyku zůstal něco přes tři roky a byl často přítomen u chánova dvora. Za svého pobytu se Odorik zajímal i o náboženské zaměření dvorských hodnostářů a mimo jiné uvádí:

„*Qui vero custodiunt personam regis sunt Thartari quatorcentum, christiani octo, et unus Saracenus.*“²

„*Z těch, kdo slouží osobě panovníka, je čtyři sta Tatarů, osm křesťanů a jeden Saracén.*“

Zmiňuje se též o obracení na Kristovu víru, a to i mezi dvorskými hodnostáři, a tak i dosvědčuje své misionářské aktivity:

„...*qui per me³ ad fidem Christi conversi sunt, quorum plures in illa curia sunt barones magni, aspicientes solummodo ad personam regis*“⁴...

„...*kterí skrze mne byli obrázeni na Kristovu víru, z nichž mnozí na onom dvoře jsou velkými barony, kteří jednají pouze s osobou panovníka*...“

Samotný popis Chánbalyku je strukturován výrazně podle cestopisu Marka Pola: nejdříve popis paláce, pak chánova dvora, cest a systému komunikací a nakonec honitby a svátků. Originalita Odorikova podání však spočívá v podrobnostech informací.

ODORIK O POBYTU NA DVOŘE VELIKÉHO CHÁNA

V latinských rukopisech Odorikova cestopisu je několik významných pasáží, týkajících se říše a moci Velikého chána. Některé z rukopisů však obsahují pasáže, které v jiných nenajdeme. V odborné literatuře jsou tyto pasáže známy pod tituly: *De potentia magni Chanis* [O moci Velikého chána], *De reverentia magni Chanis* [O úctě Velikého chána], či *De prædicatione magno Chani* [O kázání před Velikým chánem] (Liščák 2011, 67–68).

Většina latinských rukopisů a některé rukopisy v jiných jazycích, např. ve francouzštině, italské toskánštině či benátštině, přidává na samý konec textu dodatek známý jako *De reverentia magni Chanis* [O úctě Velikého chána]. Příběh je zazname-

nán buď v 1. osobě, jak jej vyprávěl sám Odorik a zaznamenal Vilém ze Solagne, první redaktor cestopisu Odorika z Pordenone⁵ (*recensio Guillelmi, recensio Anglica, recensio Guecelli*), nebo ve 3. osobě, tedy zachycený bratrem Marchesinem da Bassano⁶ (*recensio Marchisini + protestatio Marchisini*).

Pro ilustraci uvádím níže začátky této pasáže v redakcích *recensio Guillelmi, recensio Anglica, recensio Guecelli*:

[*recensio Guillelmi*]

Ud, f. 113 (kap. XXXVIII)

„*Aliud etiam referam de magno cane quod vidi. Videlicet consuetudo est in illis partibus quod, quando predictus dominus per illam contratam transit, homines ante hostium domorum suorum ignem accendunt et imponunt aromata et faciunt fumum, ut, transeunte eorum domino, emittant odorem. Et multi ex eis sibi in obviam vadunt.*“ (Marchisio 2013, 463)

Par, f. 25^r (kap. XXXVIII)

„*Unum non obmitto de magno imperatore cane quod vidi. Consuetudo est in illis partibus quod quando imperator predictus transit per aliquam contratam, homines ante domum suam accendunt ignem et in eo ponunt aromata et faciunt fumum, ut transeunti imperatori odorem emittat. Et multi sibi obviam occurrunt.*“ (Marchisio 2013, 432)

Par, f. 126^r (kap. 50, UNUM REFERT DE MAGNO CANE FR. ODORICUS)

„*Unum referam de magno Cane quod vidi. Consuetudo est in illis partibus quod quando predictus dominus per aliquam contratam transit, omnes homines ante hospicia suorum domorum igne accendunt et aromata apponunt ac faciunt fumum, ut domino suo transeunti odorem emittant, et multi homines obviam sibi vadunt.*“ (Descriptio 1866, xli; 1913, 334)

Ven, (QUOMODO PRESENTAVIT CAHAAM)

„*Unum reffere volo de magno Chaam, quod vidi consuetudo est illis, quod quando predictus dominus per aliquam contractam transsit, homines ante hostia suorum domorum ignem accendunt & imponunt aromata. & faciunt fumum odoris domino transeunti & inulti homines ei oviam vadunt.*“ (Novitates 1761, 81)

Bon (kap. XXXVIII)

„*Item superius unum obmisi de magno cane, quia consuetudo est in illis partibus quod, quando predictus dominus per aliquam contratam transit, tunc homines ante hostia domorum*

2 **Pha**, f. 9^b. (Přepis autor článku.)

3 Některé rukopisy však „*per me*“ vynechávají, takže zmínka o misionářské činnosti je pouze obecná: „...*kterí byli obrázeni na Kristovu víru*...“ — Srv. např. *Descriptio* (1913), 321.

4 **Pha**, f. 9^b. — Slovo *rex* v Odorikově textu (stejně jako v jiných dobových textech) musíme chápat obecněji, než „král“, tedy spíše jako „vladař, panovník“.

5 Vilém ze Solagne (latinsky *Guilgelmus de Solagne*, *Guillelmus de Solagne*, italsky *Guglielmo da Solagna*, 13./14. století) byl italský františkánský mnich. Odorikovy poznatky zapsal začátkem roku 1331 v tehdy běžné lidové latině (*lingua Latina vulgaris, sermo vulgaris*)

6 Jeho jméno (ve zkromolených podobách *Marchisinus de Basiano*, *Marchisinus de Baxido*, *Marchesino de Baiadon* apod.) nacházíme v některých latinských verzích.

suarum faciunt ignem, et apponunt aromata et faciunt domino suo fumum redolentem; et multi homines obviam sibi vadunt.“ (Marchisio 2011, 33)

[recensio Anglica]

Cam, Got, Han, Lon₁, Lon₂, Lon₃, Me, Par₄, SOm (kap. XXX-VIII. DE HONORE ET REVERENTIA FACTIS DOMINO KANO)

„Unum tamen referam de magno kane quod vidi. Consuetudo est in partibus illis quod, quando predictus dominus per aliquam contratam transit, homines ante hostia sua accendunt ignem et apponunt aromata ac faciunt fumum, ut dominus transiens suavem sentiat odorem. Et multi obviam sibi vadunt.“ (Marchisio 2013, 232)

[recensio Guecelli]

Ox₁ (kap. XXXVIII)

„Ceterum unum referam de magno kane quod vidi. Consuetudo autem est in partibus illis quod, quando predictus dominus per aliquam contratam transit, homines ante hostia sua accendunt ignem et apponunt aromata ac fumum faciunt, ut dominus transiens suavem sentit odorem. Et multi sibi vadunt.“ (Marchisio 2013, 375)

Ox₂ (kap. XXXVIII)

„Unum referam de magno cane quod vidi. Consuetudo est in partibus illis, quando predictus dominus per aliquam terram transit, homines ante hostia sua accendunt ignem et apponunt aromata ac fumum faciunt, ut dominus transiens suavem sentiat odorem. Et multi sibi obviam vadunt.“ (Marchisio 2013, 375)

ADIUNCTIO FRATRIS MARCHISINI

Marchesino pořídil vlastní kopii rukopisu a v čele delegace františkánů se s ní vydal do Avignonu, tehdejšího sídla papežů. Delegace byla zároveň pověřena předložit papeži Janovi XXII. požadavek na Odorikovo blahořečení. V roce 1340 slezský františkán Jindřich z Kladska⁷ sestavil v Praze vlastní verzi (*recensio Henrici*), jejíž součástí bylo i *protestatio Marchisini*. Tento text je zařazen téměř na samý konec příslušných rukopisů jako tzv. *Adiunctio fratris Marchisini* (Domenichelli 1881, 199 (= Cap. LXXV); Civezza 1859, 779–780; Andreose 2012, 38).

[PROTESTATIO MARCHISINI]

„Notandum est quod ego frater Marchisinus de Basiano de ordine minorum ista audivi a fratre Odorico predicto ipso

adhuc vivente. Nam plura audivi que ipse non scripsit.“⁸ (recensio Marchisini)

„Je třeba poznamenat, že já Marchesino da Bassano z Řádu menších bratří jsem toto slyšel od výše řečeného bratra Odorika, když byl ještě naživu. Avšak slyšel jsem i mnohé, co on nenapsal.“

„Ego frater Marchisinus de Baxido, fratrum ordinis minorum, protestor quod a fratre Odorico predicto, dum adhuc viveret, audivi plurima que non scripsit.“⁹ (recensio Henrici)

„Já, bratr Marchesino da Bassano, z Řádu menších bratří, dosvědčuji, že od výše řečeného bratra Odorika, když ještě žil, jsem slyšel mnohé, co [on] nenapsal.“

Přestože Odorik popisuje velmi podrobně vše, co viděl, o jeho vlastní činnosti, ani o činnosti ostatních františkánů nenajdeme v cestopisu téměř žádné podrobnější zmínky. Jednu z mála konkrétních připomínek přítomnosti františkánů na císařském dvoře lze nalézt v kapitole o ceremoniálu trůnního sálu:

„Ego enim frater Odericus mansi tribus annis et talibus festis sepius interfui. Nam nos fratres minores in hac curia habemus locum pro nobis specialiter deputatum et nos oportet semper primos procedere et dare domino regi nostram benedictionem.“¹⁰

„Já, bratr Odorik, jsem tam zůstal tři roky a byl jsem často takovým slavnostem přítomen. Neboť my menší bratři na onom dvoře máme místo pro nás zvlášť určené a musíme vždy jako první předstupovat a dávat panu panovníkovi naše požehnání.“

HLAVNÍ MĚSTO A LETNÍ SÍDLO VELIKÉHO CHÁNA

Když Veliký chán Chubilaj (*Qubilai qaǵan*, v Evropě známý jako Kublajchán) (1215–1294, vládl 1260–1294, od 1271 jako císař dynastie Jüan) připravoval založení nové mongolské říše na území Číny, přestěhoval roku 1260 hlavní město říše z Karakorumu (poblíž dnešního Charchorinu v Mongolsku) na horním toku řeky Orchon do oblasti dnešního Pekingu. Nové město se začalo nazývat Chánbalyk (persko-turkický *Hān Bāliq* / *Qan-baliq*, čínsko-mongolsky 汗八里 *Qanbaliq*, „Chánovo město“) a pod tímto jménem vešlo i do dějin kontaktů středověké Evropy s čínsko-mongolskou říší (ve středověkých evropských pramenech *Cambalu*, *Cambalech*, *Ghanbalau*, *Cabellec* apod.).

7 Jméno Jindřicha z Kladska (Heinrich „Pfefferkorn“ von Glatz) je v rukopisech často zkomoleno: *Henricus, dictus de Glatz* / *Glatz*, *Henricus dictus de Glars*, *heynticus dictus de Glaz* apod.

8 Viz Marchisio (2013), 96.

9 **Pha₁**, f. 11vb.

10 **Pha₁**, f. 9^aa–9^bb.

V roce 1264 nebo 1267 byla zahájena výstavba nového města asi půl míle severovýchodně od Chánbalyku, kam byl po jeho dokončení roku 1272 přestěhován dvůr a státní správa mongolské říše Jüan. Nové hlavní město dostalo jméno Ta-tu (大都 *Dàdū*, „Velké město“, mongolsky *Daidu*; ve středověkých evropských pramenech *Taydo*, *Taydu*, *Caido* apod.), a je vlastním počátkem dnešního Pekingu.

Ve druhé polovině padesátých let 13. století byla zahájena výstavba severněji položeného města, které bylo dočasným hlavním městem říše Jüan (v letech 1260–1271) a od roku 1271 bylo využíváno v horkých měsících jako letní sídlo Velikého chána. Město se původně nazývalo Kchaj-pching (开平 *Kāipíng*). Navrhl ho čínský architekt Liou Ping-čung (劉秉忠 *Liú Bǐngzhōng*, 1216–1274)¹¹ mezi lety 1252 a 1256. V roce 1264 dostalo název Šang-tu (上都 *Shàngdū*, „Horní hlavní město“, ve významu „Severní hlavní město“, mongolsky *Šangdu*; u Odorica *Sandu*, *Sandoy*, *Sanay* apod.). Výstavba byla dokončena v roce 1293. V květnu 1275 ho navštívil slavný Benátčan Marco Polo (1254–1324) se svým otcem a strýcem, kteří přijeli do Chánbalyku právě, když se Veliký chán stěhoval do letního sídla.

POBYTY VELIKÉHO CHÁNA V ŠANG-TU

Letní sídlo Velikého chána se nacházelo asi 450 kilometrů severně od Chánbalyku (Ta-tu) na území dnešního ajmaku Silingol (mongolsky *Sili-yin Yool ayimaᠭ*) v městysi Šang-tu (上都鎮 *Shàngdū zhèn*, mongolsky *Šangdu baᠯᠠᠰu*; 42° 14' 52" s. š., 115° 59' 33" v. d.) ve Vnitřním Mongolsku. Původní město bylo roku 1369 dobyto mingskými vojsky a srovnáno se zemí, dochovaly se pouze základy (De Biasio 2013, 143–144). V červnu 2012 byly ruiny Šang-tu (*Xanadu*) prohlášeny za součást Světového kulturního dědictví UNESCO (<http://whc.unesco.org/en/list/1389>).

Město v Evropě proslavil – pod jménem *Xanadu* – anglický romantický básník Samuel Taylor Coleridge (1772–1834) ve své básni *Kubla Khan, or A Vision in a Dream. A Fragment* (1797, 1816)¹², která začíná:

„*In Xanadu did Kubla Khan
A stately pleasure-dome decree:
Where Alph, the sacred river, ran
Through caverns measureless to man
Down to a sunless sea.*“ (Coleridge 1816)

Jak sám Coleridge uvádí v úvodu, vycházel z textu o dvě stole-

tí staršího, jehož autorem byl anglický klerik Samuel Purchas (1577?–1626):

„*In Xamdu did Cublai Can build a stately Palace, encompassing sixteen miles of plaine ground with a wall, wherein are fertile Meddowes, pleasant springs, delightfull Streames...*“ (Purchas 1614, 415)

Odorik pravděpodobně nikdy nebyl v Šang-tu. Místem jeho misie byl Chánbalyk, kde působil i arcibiskup Jan z Montecorvina. Ale s největší pravděpodobností o něm slyšel, protože Veliký chán Jesün Temür se pravidelně každý rok do svého letního sídla stěhoval. Po svém zvolení 4. října 1323 na břehu řeky Kerulen (*Cherlen gol*) v Mongolsku přijel 13. listopadu téhož roku do hlavního města Ta-tu. Od té doby každý rok na mnoho měsíců odjížděl do letního hlavního města: 9. dubna až 24. srpna 1324, 15. března až 6. září 1325, 29. února až 19. září 1326, 23. března až 4. září 1327 a 25. března až 13. října 1328, kdy nakonec v Šang-tu ve věku pouhých 35 let zemřel (De Biasio 2013, 145).

Veliký chán pobýval mimo hlavní město v průměru pět a půl měsíce, s výjimkou let 1326 a 1328, kdy jeho pobyt byl o měsíc delší. V hlavním městě ho v mezidobí zastupoval jeho reprezentant (De Biasio 2013, 146).

SETKÁNÍ FRANTIŠKÁNŮ S VELIKÝM CHÁNEM

V textu známém jako *De reverentia magni Chanis* je popsána úcta, kterou údajně projevil Veliký chán křesťanské víře zastupované křížem. K události došlo prý během chánovy cesty z Chánbalyku (Ta-tu) do letního paláce v Šang-tu. Podle tohoto textu Odorik a (čtyři)¹³ další františkáni, z nichž jeden byl biskup¹⁴, potkali Velikého chána na cestě a pozdravili ho zpěvem hymnu VENI CREATOR SPIRITUS.¹⁵

[LATINSKY] (*recensio Marchisini*)¹⁶

„...ipse frater Odericus erat cum quatuor fratribus minori-

13 Přesný počet je uveden pouze v některých rukopisech, jako např. **Mun.**; **Pha.**.

14 Toto je zřejmě jediná zmínka o Janovi z Montecorvina nebo o jednom z jeho sufragánních biskupů v Odorikově textu. — Viz Yule – Cordier (1913), 270, pozn. 2.

15 „Veni Creator Spiritus“ (Přijď, Stvořitelův Duchu) je jedním ze svatodušních hymnů, součástí gregoriánského zpěvu, a je považován za „nejslavnější z hymnů“. Údajně ho v 9. století napsal (blahoslavený) Rabanus Maurus (také Hrabanus nebo Rhabanus; asi 780–856), francký benediktinský mnich a mohučský arcibiskup. Zpívá se při celé řadě liturgických příležitostí (např. při letnicích o nešporách a třetí hodině, při vstupu kardinálů do konkláve, biřmování, pomazání kněží, korunovaci atd.).

16 **Pha.**, f. 11vb. — Slova v hranatých závorkách jsou doplněna z Domenichelli (1881) a Descriptio (1913). V pražském rukopisu písař ponechal prázdná místa. Přepis a překlad do češtiny autor článku.

11 Liou Ping-čung byl rovněž původním architektem hlavního města Ta-tu.

12 Rukopis básně pod jménem Kubla Khan, or A Vision in a Dream. A Fragment byl dokončen v roce 1797. Publikován byl až v roce 1816. Do češtiny ji poprvé přeložil Josef Václav Sládek (1845–1912) — viz Samuel Taylor Coleridge: *Skládání o starém námořníku. Chri-stabel, Kublaj Chán*. V Praze: J. Otto [1897?].

bus sub umbra unius arboris iuxta viam, ubi [ipse Chan] erat transiturus. Et cum iam appropinquare cepisset, unus fratrum istorum, qui erat episcopus, indutus pontificali ornatu accepit crucem et impositam baculo in altum erexit. Tunc hii quatuor ceperunt altis vocibus ymnum VENI CREATOR SPIRITUS decantare. Quo audito, ipse Can quesivit a vicinioribus sibi principibus, quid hoc esset. Cui responderunt: Illos esse iii^o rabant Franci, idest religiosi christiani. Et vocavit eos ad se et visa cruce erexit se in curru depositoque galerio capitis sui crucem humiliter deosculabatur. Et quia statutum est, quod nullus audeat appropinquare curru suo manibus, idcirco frater Odericus parvum calatum [plenum pomis] pulchris obtulit ei pro xenio. At [ille] duo [accepit de ipsis pomis] et de uno comedit, alterum vero gestans in manibus [inde recessit]. [Ex] quo loculenter apparet, quod ipse Can aliquid sapit [de fide catolica], et hoc per inductionem fratrum nostrorum, qui in curia sua continue commorantur.“

[ČESKÝ PŘEKLAD]

„...sám Odorik byl se čtyřmi menšími bratry ve stínu jednoho stromu u cesty, kudy měl projíždět [sám chán]. A když se již začal přibližovat, jeden z těch bratří, který byl biskupem, oděn do kněžského roucha, vzal kříž a připevněný na hůl ho zvedl do výše. Tehdy tito čtyři začali vysokými hlasy zpívat hymnus PŘIJĎ, STVOŘITELŮV DUCHU. Když to slyšel, sám chán se zeptal knížat stojících k němu nejbližší, co to je. Ti mu odpověděli: Jsou to čtyři frančtí rabani, to jest křesťanští řeholníci.¹⁷ I zavolal si je k sobě a vida kříž, zvedl se na voze a sňav klobouk ze své hlavy, kříž uctivě pozdravil. A protože je stanoveno, že nikdo se k jeho vozu nesmí přiblížit s [prázdnýma] rukama¹⁸, proto bratr Odorik ho obdaroval malou miskou [plnou krásných jablek]. A [on] dvě [přijal z oněch jablek] a z jednoho pojedl, druhé však drže v rukách [pokračoval odtud v cestě]. Z čehož je zjevné, že onen chán něco věděl [o katolické víře] a to působením našich bratří, kteří nepřetržitě dli na jeho dvoře.“

Francouzská a italská (benátská) verze jsou podstatně delší. Pro ilustraci zde uvádím dva příklady:

17 V latinských verzích Odorikovy zprávy se často objevuje termín „frančtí rabani“ s bližším vysvětlením, že se jedná o (francké) řeholníky. Jako „Frankové“ byli v mongolské době označováni obyvatelé křesťanské Evropy. Srv. např. „... raban franchi (scilicet istum virum religiosum franchi)“ (Descriptio 1866, xxvii); „...raban franchi, id est virum istum religiosum“ (Relatio 1929, 466); „...Rabi Francum, id est, virum religiosum“ (Peregrinatio 1643, 990); „...raban franck, daß ist den geistleichen man“ (Strasmann 1968, 91) apod.

18 V redakci Jindřicha z Kladska je na tomto místě zkrácen původní význam. Z jiných rukopisů se dozvídáme, že se vlastně jednalo o citát z Bible, který v latinském znění podle Vulgaty zní takto: „Non apparebis in conspectu meo vacuus“ („Nikdo ať se přede mnou neukáže s prázdnou.“). [Exodus 23:15]

[FRANCOUZSKÝ]¹⁹

„...Et si comme il vint une foiz en Cambalec, et l'en oïst certainté de sa venue, .i. nostre evesque et aucun de nos Freres Meneurs et moi alames a l'encontre de lui bien par .ij. journees. Et quant nous aprouchasmes a li, je mis la crois sus .i. fust, si que elle pooit estre veue communement, et je avoie en ma main .i. encencier que je avoie porté avec moi. Et donc nous commençasmes a chanter a haute voiz disans: “VENI CREATOR SPIRITUS et cetera”. Et si comme nous chantions ensi, icelui Grant Chien loÿ et entendit nos vois, et nous fist apeler et aler a lui. Comme je vous aie dit devant, que nul n'ose aprouchier a son char du giet d'une pierre, se il n'i est apelé, fors ceuls qui le gardent. Et si comme nous alissons a lui a la crois levee, tantost il osta son chapel de son chief, qui estoit aussi comme de value sanz estimation, et fist reverence a la crois. Et aucuns toutevoies dient que le chapel valoit bien une bonne cité. Et dont je mis tantost encens en l'encencier que je avoie, et nostre evesque le prist de ma main, et encensa celui seigneur. Et cil qui vont a ce seigneur, si portent touzjours aucune chose a li offrir et gardent cele ancienne loy qui dit: “Tu ne t'aparaistras pas vuit devant moi.” Et pour ce nous portasmes avec nous aucunes pommes, et li offrimes mout honnorablement sus .i. trencheur, et il prist de ces pommes, et en menja d'une .i. petit et, et après ce nostre evesque li donna sa beneïçon. Et quant ce fu fait, il nous moustra que nous nous en departisson, si que les chevaus et la multitude des gens qui venoient après lui ne nous genassent en aucune chose. Et tantost nous nous departismes de li et alames a aucuns de ses barons qui estoient convertis a la foy de Jhesu Crist par nos freres, et estoient en sa compaignie; et leur offrimes des devant dites pommes, et il les reçurent a grant joie, et en estoient aussi liez comme se nous leur eussions donné .i. très grant [don].“

[ITALSKÝ (benátský)]²⁰

„...E una volta, domente che 'l dito signore volse vegnir in Tambalech, e del suo vegnir ierano zerta fermeza, uno nostro vescovo, et alcunj frarj menorj, et mj frate Odorjco, andase-mo in contra a questo signore ben per do zornade. E quando nuj se apresentasemo ad elo metesemo la croxe sopra la lanza, si alta che per ognomo la se podeva veder, et jo aveva in man lo terjbolo, lo qual avevo con mj portado. He si scomenzasemo a cantare ad alta voze, digando: “VENI CREATOR SPIRITUS”, ezetera. He donmente che chusj cantesemo el signor aldi le nostre voze cantare, fezene chiamare, e comandone che se aprexentesemo a luj, conzosia che alguno non se ossa apresentarse, zoè aprosumarse, al so charo al

19 Par., ff. 235^a–236^a. — Vydán v: Trotter (1990).

20 Vat., ff. 204^v–205^v (po 1453). Podle přepisu v: Chiesa, Paolo: *Volgarizzamenti inediti di Odorico di Pordenone* [čtyři italské rukopisy ve formátu MS Word, online: <http://armida.unimi.it/handle/2170/1072>].

butar de una piedra se lj nonne chiamadi, ezeto lj guardianj soj. E dunmente che chusj nuj andasemo ad elo, con la croze levata, subitamente se cavò el sò capelo de cao, de valuta estimabel, e faze rjverenzia ala croxe. E subito lo vescovo tolse lo inzensiero e comenzolo ad inzensare. Et aprexandose al dito signore, observando l'antiga "leze non aparere al sconspecto delo signore vodi" inperrò portaseno con noj algunj belj pomj, esi lj ponesemo suxo un taiero, e reverentemente si lj oferissemo. E lo signore do de quele pome tolseno, e de uno de quelj manzoe. E poj el nostro vescovo si lj dà la sua benedizione, e fato questo ne feze un pezo andar con luj, caxon che algun non de ofendese. E da poi, con so lizenzia, nuj se partisemo, e si acostaseno ad algunj baronj soj, lj qual sono convertidi ala fede nostra per lj nostrj frarj. Lj qual baronj jera in lo suo exerzito, alj qualj portasemo de quele pome, le qual loro rezeveno con grandenjssima alegreza, come se lj aveseno donado gran texoro."

ODORIK A VELIKÝ CHÁN CHOŠILA

Jiné setkání Odorika s Velikým chánem popisují pouze latinské rukopisy vzniklé na území středo-jížního Německa (*recensio Germanica*) ve druhé polovině 14. století. Kupodivu ho neobsahuje ani jedna z verzí středověkého německého překladu (Strasmann 1968). Těchto celkem sedm rukopisů, uchovávaných dnes v různých knihovnách světa – jeden je i v Archivu Pražského hradu v Knihovně Metropolitní kapituly u sv. Víta (N.10) – obsahuje pasáž, obecně nazývanou *De prædicatione magno Chani* [O kázání před Velikým chánem].

Pasáž uvádí slova: „*Imperator Kathay nomine Kosella*“ [Vládce Kathaje jménem Kosella], která poměrně přesně zachycuje mongolské jméno nového Velikého chána, který nastoupil brzy po smrti Jesün Temüra (zemřel 15. srpna 1328). Vlady se tehdy zmocnila vdova Babuchan chatún (*Babuqan qatun*) a na trůn dosadila osmiletého syna Ragibagha (též Arigabag, *Razibaγ qaγan / Račabaγ qaγan*) (1320–1328, císařem a Velikým chánem od října do 14. listopadu 1328).

Již v září 1328 však vypukla vzpoura stoupenců jiné větve panovnického rodu, Chajšanových²¹ synů. V listopadu 1328 oddíly vzbouřenců dobyly Šang-tu, letní hlavní město říše Jüan, a zabily Ragibagha (podle oficiálního prohlášení „zmizel“). Vládce říše se oficiálně stal Chajšanův syn Tug Temür (*Töbtemür, Jayaγatu qaγan*) (1304–1332), který však *de facto* vládl již od 16. října 1328.

Záhy ze střední Asie do Mongolska přijel Chošila (*Qošila, Küsele, Qutuγtu qaγan*) (1300–1329), starší Tug Temürův bratr – to je právě onen *vládce Kathaje jménem Kosella* –, a v únoru 1329 se s podporou místních hodnostářů stal císařem a Velikým chánem. Půl roku po nastoupení na trůn však zemřel (30. srpna 1329) na cestě do Chánbalyku (Peking), pravděpodobně byl otráven s vědomím Tug Temüra. V září

1329 se Tug Temür mohl vrátit na trůn. Podřízenost mu – jakožto Velikému chánovi – vzápětí vyjádřili vládci i ostatních částí Mongolské říše, tj. Zlaté hordy, Ílchánské říše i středoasijského Čagatajského chanátu.

DE PRÆDICATIONE MAGNO CHANI

Uvedená epizoda je především zajímavá tím, že jméno Velikého chána Chošily (*Kosella*) se v žádném jiném latinském prameni té doby neobjevuje, vyskytuje se pouze v tomto příběhu. Při tom se jedná o panovníka, který byl na trůně pouze několik měsíců a k tomu ještě většinou pobýval ve Velké stepi. Můžeme předpokládat, že jádro příběhu se zakládá na skutečné události. Odorika, který pobýval v arménské komunitě v Chánbalyku, nový chán povolal, aby mu představil křesťanskou víru. Tématem byly základní otázky křesťanství a kázání bylo určitě osobním úspěchem Odorikovy misionářské činnosti (Reichert 1987, 568).

„Imperator Kathay nomine Kosella, dum semel staret cum paucis suis consiliariis, pre tedio fastiditus cepit inquirere, an de astantibus aliquis scire proponere in medio aliquid novum placabile ad cordis letitiam excitandam. Cum autem mutum silentium tenerent, omnes aspexerunt de palatio; et dictum fuit quod in domo quadam, videlicet que opposita fuit aspectibus, longe tamen posita a palatio, erant quidam Armeni: 'Illi forte aliquid novum et insolitum dicerent vobis ad spiritus recreationem'. Missum fuit ex parte imperatoris et repertus est frater Odoricus et adductus est ante dominum, et primo quidem benigne rogatus a domino, ut eis aliquid novum et placabile proponeret. Cum per interpretem loqueretur, primo quidem humiliter excusavit se de nescientia theologie, proponeret tamen verbis simplicibus ea que essent fidei christiane. Assensit dominus. Incepit autem a mundi creatione, quomodo ad reparandam ruinam spirituum deus creavit hominem de terra, in quo rationalem spiritum univit carni; et quomodo per inobedientiam Adam peccavit et eiectus de paradiso indiguit mediatione Dei et hominis, qui et Deus et homo esset. Propter quod in fine temporum divina clementia compatiens humane miserie misit filium suum in carnem, qui in carne assumpta passus est in ligno crucis pro redemptione humani generis, et tandem ex potentia deitatis surrexit a mortuis et in celum ascendit, quo sperant omnes boni christiani pervenire. Illa et talia alia plura cum simpliciter per interpretem ewangelizasset, princeps cum suis placidum prebuit auditum. Et surgens de tribunali suo amplexatus et osculatus est fratrem Odoricum et in signum reverentie et honoris fecit propinari; et ipse prius poculo pregustato manu propria propinavit fratri Odorico. Benigne autem licentiato eo, unus de baronibus prosecutus dixit: 'Raban, vide et considera honorem, quem tibi exhibuit imperator. Nam ab initio imperii Tartarorum a primo Cane Cyngis usque ad istum dominum numquam aliquis imperatorum

21 Chajšan Külüg (*Qayisang Külüg qaγan*) (1281–1311, vládl 1307–1311) byl třetím vládcem dynastie Jüan.

*nostrorum exhibuit alicui viventi tantum honorem'. Benedictus Deus. A^men.*²²

„Vládce Kathaje jménem Kosella, když jednou stál s několika svými rádci, znechucen nečinností, se začal vyptávat, zda by někteří, kteří stáli kolem, dokázali navrhnout něco nového uspokojivého, co by vzbudilo v srdci radost. Když však zachovávali němé ticho, všichni pohlíželi od paláce; a bylo řečeno, že v jistém domě, totiž v tom, jenž byl naproti pozorujícím, avšak položen dále od paláce, jsou jacísi Arméni: „Oni určitě Vám řeknou něco nového a nezvyklého k osvěžení ducha.“ Císař vyslal posly a byl nalezen bratr Odorik a předveden před panovníka. Ten se ho nejdříve laskavě otázel, zda by jim navrhl něco nového a uspokojivého. Jelikož mluvili prostřednictvím tlumočnicka, [chán] se však nejdříve omluvil za neznalost teologie, navrhl tudíž, aby mu [Odorik] jednoduchými slovy [objasnil], co je křesťanská víra. [Odorik] souhlasil. Začal pak stvořením světa, jak Bůh, aby napravil zbytky ducha, z hlíny stvořil člověka, v němž racionálního ducha spojil s tělem; a jak Adam z neposlušnosti zhřešil a vyhnán z ráje potřeboval zprostředkování Boha a člověka, jenž byl i Bohem i člověkem. Proto, když se naplnil čas, Boží laskavost soucítící s lidským utrpením vyslala svého syna do těla, jenž přijav tělesnou podobu, umučen byl na dřevěném kříži pro vykoupení lidského rodu, a jenž jednou pomocí Boží moci vstane z mrtvých a vstoupí na nebesa, což všichni dobří křesťané doufají, že nastane. Když o tom a mnohém dalším jednoduše prostřednictvím tlumočnicka kázal, panovník mu se svými [dvořany] v klidu dopřál sluchu. A vstal ze svého vyvýšeného místa, objal a políbil bratra Odorika a na znamení vážnosti a úcty mu připil; a dříve než ochutnal z poháru, vlastnoručně připil bratru Odorikovi. Jeden s doprovázejících baronů, jehož [chán] laskavě vyzval, pravil: „Mistře, viz a sleduj úctu, již Ti projevuje císař. Neboť od počátku tatarské [= mongolské] říše od prvního chána Čingise až k tomuto panovníkovi nikdy žádný z našich císařů neprojevil nikomu živému tolik úcty.“ Blahořečen budiž Pán. Amen.“

To, že rukopisy německé redakce Odorikova cestopisu zaznamenávají jeho kázání před Velikým chánem Chošilou, posouvá o několik měsíců jeho pravděpodobný odjezd z Mongolska, tedy až na první polovinu roku 1329, místo poloviny roku 1328, jak je obvykle v literatuře uváděno.

ZÁVĚREM

Přesun dvora Velikého chána do letního sídla musel být velkou podívanou i pro Odorika, pokud je pravda, že křesťané byli ubytováni vně západních hradeb Císařského města. Bylo totiž zvykem, že lidé přicházející do hlavního města ze západu, pobývali v západní části města, tedy v době dynastie Jüan západně

od dnešního parku Pej-chaj (北海公园 Běihǎi Gōngyuán) (Biasio 2013, 134).

Veliký chán cestoval na dvoukolých vozech, jejichž podrobný popis najdeme v *Dějinách dynastie Jüan* (元史 *Yuán shǐ*), kap. 78 (zkrácený překlad viz Biasio 2013, 147–149). Za vozem Velikého chána následovaly vozy jeho manželky podle jejich postavení a vůz následníka trůnu Ragibagha. Některé italské rukopisy uvádějí, že v panovníkově jízdní gardě byli i křesťané („Gruzíni“):

„...XXX^M giorgiani a cavallo, i quali sono cristiani di cintura che battesimo si fanno incendiare il viso con fuoco, con ferro caldo a modo di croce o in altro modo. Questi giorgiani sono fortissimi e gagliardissimi cavalieri da essere prima morti che vinti.“²³

Uvedený text je „upřesněním“ původní latinské verze *recensio* Guillelmi:

„...statim recessimus ab eo vale facentes sibi et accessimus ad aliquos barones suos qui per fratres nostros fuerunt ad fidem conversi et baptizati qui tunc in suo exercitu erant et narravimus eis per ordinem que feceramus.“²⁴

V chánově osobní gardě byli především Mongolové a pravděpodobně i Peršané a obyvatelé Střední Asie. Je možné, že v ní byli i „Gruzíni“ z chanátu Zlatá horda, tedy spíše arménští křesťané (Biasio 2013, 153). Údaj o XXX^M giorgiani a cavallo, který v latinských rukopisech Odorikovy zprávy nenajdeme, se obdivuhodně shoduje s textem dopisu Peregrina z Castella (latinsky *Peregrinus de Castello*, italsky *Peregrino/Pellegrino da Castello*, *Pellegrino da Città di Castello*, pol. 13. století–1322), italského františkánského misionáře a biskupa, z ledna 1318, odkud byl zřejmě přejat:

„Item quidam christiani boni qui dicuntur Alani xxx milibus a Rege maximo stipendia accipientes ipsi et familie eorum ad Fr. Iohannem recurrunt. Et ipse eos confortat et predicat.“²⁵

„A rovněž [jsou zde] jistí dobří křesťané nazývaní Alani²⁶, [v počtu] 30 000, kteří dostávají plat od nejvyššího vládce, a oni i jejich rodiny se vracejí za bratrem Janem [z Montecorvina]. A on je povzbuzuje a káže jim.“

23 Fi, f. 99^r, Ven₁, f. 243^r. – Viz Andreose (2000), 183; Reichert (2002), 500, 509.

24 Par₂, f. 25^r.

25 *Epistola* (1929), 366. Překlad do češtiny autor článku. Srv. též Valtrová (2011), 71.

26 Alani byla skupina sarmatských kmenů, známá z čínských pramenů již z 1. století před. n. l. (království Jen-cchaj 奄蔡 Yāncài). Mezi 9. a 12. stoletím vytvořily síť kmenových aliancí na území severně od Kavkazu, které se postupně přeměnily v křesťanské království Alanie. Většina Alanů se podííčila Mongolské říši v letech 1239–1277. Podííleli se na mongolské invazi do Evropy a Sungské říše v jižní Číně. Za jejich potomky se považují dnešní obyvatelé Severní Osetie-Alanie v Ruské federaci.

22 Mun₂, ff. 27^a–27^b, B, ff. 168^v–169^r, St, ff. 114^r–114^v, Pha₂, 145vb. – Viz Reichert (1987), 564–565. Překlad do češtiny autor článku.

Odorikem popsaný způsob obdarování Velikého chána byl běžný typ „tributu“. Panovník ho přijal vždy a dárce na oplátku obdaroval rozličnými dary. Markem Polem zmiňované dary a současníky považované za přehnané (podle nich ho také nazývali *dominus Marcus Paulus Milionus de Venetiis*, *dominus Marcus Venetus qui dictus est Milionus* apod.) nebyly ničím výjimečným.

I když text *De prædicatione magno Chani* nemusí nutně odrážet skutečné dění a jeví se spíše jako beletrie než zpráva, přesto obsahuje narážky a odkazy, které se shodují s tím, co je známo o podmínkách na mongolském císařském dvoře a kolem něj. Odorik kázal prostřednictvím tlumočníka. Ve skutečnosti nevíme, jak velká byla Odorikova znalost mongolského jazyka. Cizojazyčné střípky, které se objevují v jeho cestopise, obsahují něco z turkických jazyků, z perštiny, mongolštiny i trochu čínštiny. Jan z Montecorvina, který v mongolské Číně žil dlouhá léta (asi 1294–1328), se naučil mongolsky do té míry, že v tomto jazyce mohl kázat (Valtrová 2011, 45). Byl toho schopen i Odorik za krátkou dobu tří až čtyř let? S největší pravděpodobností nikoli. Pozdní hagiografické prameny, které tvrdí, že Odorik kázal v mnoha jazycích, nemají na to žádný věrohodný doklad (Reichert 1987, 566).

PRAMENY A LITERATURA

Sigla citovaných rukopisů

- B** – BASEL, Universitätsbibliothek (Öffentliche Bibliothek der Universität Basel), A.XI.69 (Cat.I.342), ff. 155^v–168^r (174^r) (14./15. stol.)
- Bon** – ST. BONAVENTURE (N.Y.), St. Bonaventure University, Franciscan Institute Library (ex WASHINGTON D.C., Holy Name College), H.N. 79, ff. 1–27 (15. stol.)
- Cam** – CAMBRIDGE, Corpus Christi College, Ms. 275 (S.Benet's.1280) (Markaunt.21) (Stanley.A.4), ff. 149^v–162^v (1. pol. 15. stol.)
- Fi** – FIRENZE, Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (BNCF), Conventi Soppressi (ex S. Maria Nuova), C.7.1170, ff. 97^r–100^v (konec 14. stol.)
- Got** – GÖTTINGEN, Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, Böhmer 13, ff. 105^v–132^v (1740)
- Han** – HANNOVER, Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek – Niedersächsische Landesbibliothek, VI.623, ff. 75^v–93^v (17. stol.)
- Lon₁** – LONDON, British Library (ex British Museum Library), Arundel 13 (Arundel. 13 f. 38. b.), ff. 38^v–51^v (1. pol. 14. stol.)
- Lon₂** – LONDON, British Library (ex British Museum Library), Cotton Otho D.1, ff. 232^v–237^v (po 1446)
- Lon₃** – LONDON, British Library (ex British Museum Library), Harley 562, ff. 22^v–28^v (1. pol. 15. stol.)
- Me** – MELK, Stiftsbibliothek, Cod. 46 (ex 959), ff. 139^r–151^r (15. stol.)
- Mun₁** – MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 903 (Regensburg) (Ireland), ff. 153^r–173^v (1420)
- Mun₂** – MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 21259 (Ulm. 59), ff. 13^a–27^b (1. pol. 15. stol.)
- Ox₁** – OXFORD, Bodleian Library, KD1612 (Digby 11) (Codices Digbeiani, No. 11, piece No. 3, f. 44), ff. 44^r–59^r (2. pol. 14. stol.)
- Par₁** – PARIS, Bibliothèque Nationale de France, F.Fr. (Rothschild.3085) (Barbois.19) (Asburnham.432) (Murray), ff. 207^a–236^a (2. pol. 14. stol.)
- Par₂** – PARIS, Bibliothèque Nationale de France, lat. 3195 (Mazarin.4624), ff. 19^r–26^r (14.–15. stol.)
- Par₃** – PARIS, Bibliothèque Nationale de France, lat. 2584 (Colbert.1228) (Regius.3909) (Avignon.292), ff. 118^r–126^r (14. stol.)
- Par₄** – PARIS, Bibliothèque Nationale de France, lat. 686 (Collection Dupuy.686), ff. 60^r–76^r (CICIDCXLVII = 1647)

- Pha₁** – PRAHA, Knihovna Národního muzea, XVII.E.2. (Březnice) (Kollowrat.178), ff. 1^a–12^b (14. stol.)
- Pha₂** – PRAHA, Archiv Pražského hradu, Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta, N.10 (Rp.N.X) (G.3), ff. 140^r–157^r (2. pol. 15. stol.)
- SOM** – SAINT-OMER, Bibliothèque de l'agglomération de Saint-Omer, Ms. 737 (Abbaye de Saint-Bertin), ff. 1^r–18^r (1448)
- St** – STUTTGART, Württembergische Landesbibliothek, HB.I.20, ff. 98^v–114^v (2. pol. 14. stol.)
- Ud** – UDINE, Biblioteca Arcivescovile (Biblioteca dell'Archivio Capitolare del la Città, Seminario Arcivescovile), F. Bini Misc. XXII.3 (Bini.307), ff. 61–114 (15. či 16. stol.)
- Vat** – CITTÀ DEL VATICANO, Biblioteca Casanatense, Ms. 1548 (E.V.1) (Misc.4.n.6), ff. 174^r–211^r (po 1453)
- Ven₁** – VENEZIA, Biblioteca Nazionale Marciana, It.6672 (ms. It. Cl. XI, cod. XXXII) (XI.32) (Svajer.1409), ff. 243^r–244^r (1443)
- Ven₂** – VENEZIA, Museo Civico Correr, Lat. 2408 (Cicogna.2389) (Liruti), ff. 37–43 (1401)

Editované či publikované prameny

- Andreose, Alvise (2000), ed.: Odorico da Pordenone OMin.: “Libro delle nuove e strane e meravigliose cose”, in: *Libro delle nuove e strane e meravigliose cose. Volgarizzamento italiano del secolo XIV dell'Itinerarium di Odorico da Pordenone*. Edizione critica e commento a cura di Alvise Andreose. Padova, Centro Studi Antoniani, 137–185.
- Civezza, Marcellino da (1859): „B. Fratrisc Oderici de Foro Julii, Ordinis Minorum, iter ad partes infidelium a Fratre Henrico de Glars ejusdem Ordinis descriptum, nunc vero primo in luce editum ad fidem Mss. codicis Bibliotheca Regia Monacensis (Cod. Lat. 903) cura Patris Marcellini a Civetia“, in: *Storia universale delle Missioni Francescane* del P. Marcellino da Civezza M.O. della provincia di Genova. T. III. Roma, Tip. Tiberina, 739–781.
- Descriptio* (1866): „Descriptio orientalium partium fratris Odorici Boemi de Foro Julii provinciae Sancti Antonii“, in: Yule, Henry: *Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China...* London: Printed for the Hukluyt Society M. DCCC. LXVI, Vol. I, Appendix I, i–xlii.
- Descriptio* (1913): „Descriptio orientalium partium fratris Odorici Boemi de Foro Julii provinciae Sancti Antonii“, in: Yule, Henry – Cordier, Henri: *Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China...* London: Printed for the Hukluyt Society MDCCCXIII, Vol. II, Appendix I, 278–336.
- Domenichelli, Teofilo (1881): „Descriptio fratris Oderici de Ordine minorum de partibus infidelium“, in: *Sopra la vita e i viaggi del Beato Odorico da Pordenone dell'Ordine de' Minori*. Studi con documenti rari ed inediti del chierico francescano Fr. Teofilo Domenichelli sotto la direzione del P. Marcellino da Civezza M. O. In Prato: per Ranieri Guasti editore-libraio, 153–200.
- Epistola* (1929): „Epistola Fr. Peregrini Episcopi Zaytonensis“, in: Wyngaert, P. Anastasius van den (ed.). *Sinica Franciscana. Vol. I. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*. Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius van den Wyngaert O. F. M. Ad claras aquas (Quaracchi – Firenze): Apud Collegium S. Bonaventurae, 359–368.
- Chiesa, Paolo (n.d.): *Volgarizzamenti inediti di Odorico di Pordenone* [čtyři italské rukopisy ve formátu MS Word, online: <http://armida.unimi.it/handle/2170/1072>].
- Marchisio, Annalia (2011), ed.: Odoricus de Portu Naonis, «*Relatio de mirabilibus orientalium Tatarorum*» (recensio c6), edizione critica a cura di Annalia Marchisio. Florencia, SISMEL: E codicibus (online: http://ecodicibus.sismelfirenze.it/uploads/2/9/290/Odorico_Marchisio3.pdf)
- Novitates* (1761): „Novitates quas notavit frater Odoricus in peregrinatione sua“, in: Venni, Giuseppe, OFMConv: *Elogio storico alle gesta del Beato Odorico dell'Ordine de' Minori Conventuali, con la storia da lui dettata de' suoi Viaggi Asiatici illustrata da un religioso dell'Ordine stesso e presentata agli Amatori delle Antichità*. In Venetia: MDCCCLXI, Presso Antonio Zatta, 46–83.
- Peregrinatio* (1643): „B. Orderici Peregrinatio ab ipsomet descripta“, in: *Acta Sanctorum Quotquot toto orbe coluntur, vel a Catholicis Scriptoribus celebrantur, Quae ex Latinis & Graecis, aliarumque gentium antiquis monu-*

- mentis collegit, digessit...* Antverpiæ: Apvd Ioannem Mevrsivm. Anno M. DC. XLIII. Januarii Tomus I, 986–992.
- Relatio (1929). „B. Odoricus de Portu Naonis – Relatio“, in: Wyngaert, P. Anastasius van den (ed.). *Sinica Franciscana*. Vol. I. *Itinera et relationes fratrum minorum sæculi XIII et XIV*. Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius van den Wyngaert O. F. M. Ad claras aquas (Quaracchi – Firenze): Apud Collegium S. Bonaventuræ, 413–495.
- Trotter, David A. (1990), ed.: „La division frere Odoric des merveilles de la Terre sainte“, in: Jean de Vignay: *Les Merveilles de la Terre d'Outremer*. Traduction du XIVe siècle du récit de voyage d'Odoric de Pordenone. Ed. critique par David A. Trotter. Exeter: University of Exeter, 3–86.

Literatura a edice

- Acta Sanctorum (1643): *Acta Sanctorum Quotquot toto orbe coluntur, vel a Catholicis Scriptoribus celebrantur, Quæ ex Latinis & Græcis, aliarumque gentium antiquis monumentis collegit, digessit...* Antverpiæ: Apvd Ioannem Mevrsivm. Anno M. DC. XLIII. Januarii Tomus I,
- Andreose, Alvise (2000), ed.: Odorico da Pordenone OMin.: *‘Libro delle nuove e strane e meravigliose cose’. Volgarizzamento italiano del secolo XIV dell’Itinerarium di Odorico da Pordenone*. Edizione critica e commento a cura di Alvise Andreose. Padova, Centro Studi Antoniani.
- Andreose, Alvise (2012): *La strada, la Cina, il cielo. Studi sulla Relatio di Odorico da Pordenone e sulla sua fortuna romanza*. Soveria Mannelli: Rubbettino Editore.
- Coleridge, Samuel Taylor (1816): *Christabel, Kubla Khan, and the Pains of Sleep*, 2nd edition. London: William Bulmer.
- De Biasio, Antonio (2013): *Odorico da Pordenone in Cina. Rilettura dei capitoli cinesi della Relatio*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana.
- Liščák, Vladimír (2011): „Odoric of Pordenone and His Account on the *orientalium partium* in the Light of Manuscripts.“ *Anthropologia Integra*, 2, 63–74.
- Liščák, Vladimír (2012): „Italian City-states and Catholic Missions in Mongolian World of the 13th and 14th Centuries“, *Anthropologia Integra*, 2, 27–36.
- Marchisio, Annalia (2013): *La tradizione manoscritta della Relatio di Odorico da Pordenone*. Tesi di Dottorato di ricerca in Scienze dell'antichità. Udine: Università degli Studi di Udine.
- Purchas, Samuel (1614): *Purchas his pilgrimage: or Relations of the world and the religions observed in all ages and places discovered, from the creation unto this present. In foure parts. This first containeth a theologicall and geographical historie of Asia, Africa, and America, with the islands adjacent. Declaring the ancient religions before the floud ... With briefe descriptions of the countries, nations, states, discoveries ...* London: Printed by William Stansby for Henrie Fetherstone ...
- Reichert, Folker E. (1987): „Eine unbekannte Version der Asienreise Odorichs von Pordenone“, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, XLIII, 531–573.

- Reichert, Folker E. (2002): „Die Asienreise Odorichs von Pordenone und die Versionen seines Berichts, mit Edition der Aufzeichnungen nach dem mündlichen Bericht des Reisenden“, *Chloe: Beihefte zum Daphnis* 34, 1, 467–509.
- Strasmann, Gilbert (1968), ed.: *Konrad Steckels deutsche Übertragung der Reise nach China des Odorico de Pordenone*. Kritisch herausgegeben von Gilbert Strasmann. Berlin: Erich Schmidt Verlag. (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit (TMA), Band 20)
- Trotter, David A. (1990), ed.: Jean de Vignay: *Les Merveilles de la Terre d'Outremer*. Traduction du XIVe siècle du récit de voyage d'Odoric de Pordenone. Ed. critique par David A. Trotter. Exeter: University of Exeter.
- Valtrová, Jana (2011). *Středověká setkání s „jinými“: Modloslužebníci, židé, saraceni a heretici ve středověkých misionářských zprávách o Asii*. Praha: Argo.
- Venni, Giuseppe (1761): *Elogio storico alle gesta del Beato Odorico dell'Ordine de' Minori Conventuali, con la storia da lui dettata de' suoi Viaggi Asiatici illustrata da un religioso dell'Ordine stesso e presentata agli Amatori delle Antichità*. In Venetia: MDCCCLXI, Presso Antonio Zatta.
- Wyngaert, P. Anastasius van den (1929), ed.: *Sinica Franciscana*. Vol. I. *Itinera et relationes fratrum minorum sæculi XIII et XIV*. Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius van den Wyngaert O. F. M. Ad claras aquas (Quaracchi – Firenze): Apud Collegium S. Bonaventuræ.
- Yule, Henry (1866), ed.: *Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China...* London: Printed for the Hakluyt Society M. DCCC. LXVI, Vol. I
- Yule, Henry – Cordier, Henri (1913), ed.: *Cathay and the Way Thither being a Collection of Medieval Notices of China...* London: Printed for the Hakluyt Society MDCCCXIII, Vol. II.

AUTOR

Liščák, Vladimír (9. února 1954), český sinolog. Vědecký pracovník Orientálního ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i. Zabývá se zejména styky mezi středověkou Evropou a mongolskou východní Asií (13.–14. století) a dějinami františkánských misí do Číny. Je autorem řady článků v češtině, angličtině a několika knih, např. *Čína – Dobrodružství Hedvábné cesty* (2000), *Dějiny Číny, Taiwanu a Tibetu v datech* (2008), *Konfucianství od počátků do současnosti. Dějiny – pojmy – osobnosti* (2013).

Kontakt: PhDr. Vladimír Liščák, CSc. Oddělení východní Asie, Orientální ústav Akademie věd České republiky, Pod Vodárenskou věží 4, 182 08 Praha 8, e-mail: vliscak@orient.cas.cz

Recenze / Reviews

Kdo byl kdo v egyptologii

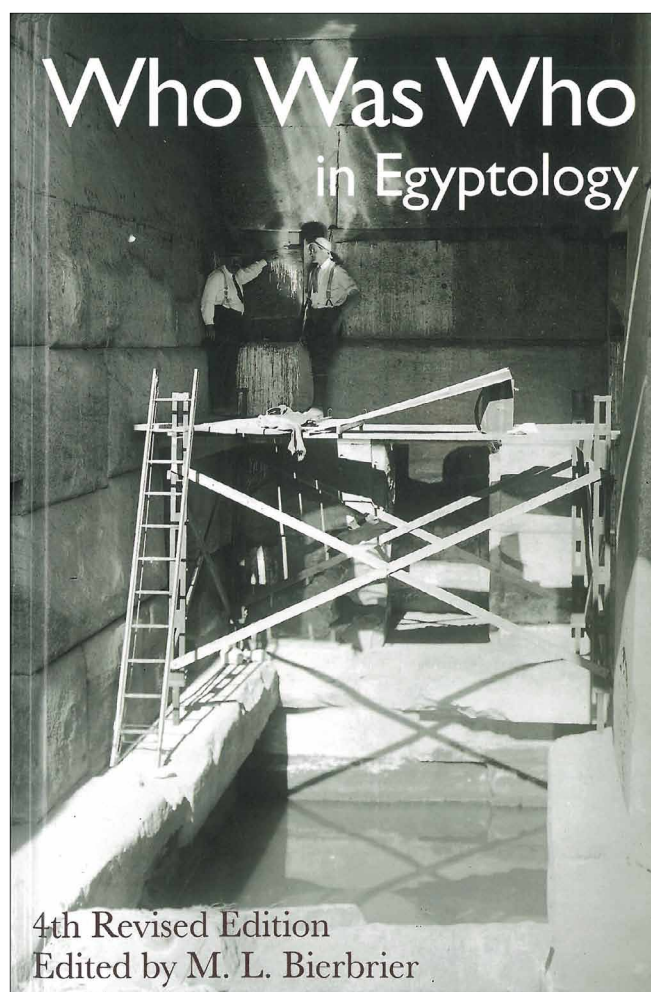
Who Was Who in Egyptology

BŘETISLAV VACHALA

Český egyptologický ústav Filozofické fakulty
Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Champollionovo proslulé zvolání „Je tien l'affaire!“ dne 23. prosince 1821, když jako první pochopil princip egyptského hieroglyfického písma, a jeho následný *Lettre à M. Dacier, relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques*, employés par les Égyptiens pour inscrire sur leurs monuments les titres, les noms et les surnoms des souverains grecs et romains z 21. září 1822, v němž tajemníkovi pařížské Akademie pro studium klasických jazyků baronu Bonu Josephovi Dacierovi podal zprávu o rozluštění hieroglyfů, stály u zrodu nového vědního oboru – egyptologie. Celá první polovina 19. století, která se označuje jako doba znovuoobjevení Egypta, potom byla v Evropě ve znamení egyptomanie, která se projevila jednak v architektuře, uměleckých řemeslech, nábytkářství či klenotnictví, jednak v nadšeném úsilí prvních průkopníků egyptologie. Tehdy začalo intenzivní studium egyptských památek, byly pořádány výzkumné výpravy, vznikla první vědecká díla o egyptských pyramidách, chrámech a hrobkách, zakládaly se egyptské sbírky. Toto období vyvrcholilo vysláním slavné pruské výpravy do Egypta a Nubie pod vedením Richarda Lepsiya, jemuž se v letech 1842-45 podařilo uskutečnit podle jeho vlastních slov „historicko-antikvární průzkum staroegyptských památek v nilském údolí a na Sinajském poloostrově a jejich odvoz“. Výsledky své úspěšné vědecké výpravy Lepsius shrnul v monumentální dvanáctidílné publikaci o 894 tabulích *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* (1849-1859). Během dvou století se egyptologie natolik rozvinula a etablovala jako vážený obor na všech významných světových univerzitách a vešla do obecného kulturního povědomí, že proslulý polský egyptolog Kazimierz Michałowski mohl právem uvést: „Úroveň kultury jakékoli země se dá měřit podle toho, zda uskutečňuje své vlastní výkopávky v Egyptě“.

Celou historii zmíněného vědního oboru a jeho představite-

Přebal knihy: Bierbrier, Morris L., ed. (2012): *Who Was Who in Egyptology*. Fourth revised edition. London: The Egypt Exploration Society. XVI + 600 stran s černobílými fotografiemi a kresbami. ISBN 978-0-85698-207-1.

lů jedinečným způsobem prezentuje již čtvrté aktualizované vydání *Kdo byl kdo v egyptologii* (předtím 1951, 1972, 1995), jehož editorem je renomovaný britský egyptolog Morris L. Bierbrier. Úctyhodné dílo o šesti stech stranách zahrnuje v abecedním pořadí zesnulé egyptology, cestovatele, badatele, sběratele a starožitníky, diplomaty a mecenáše od roku 1500 do současnosti. U všech osob jsou uvedeny základní

životopisné údaje, popis jejich profesních kariér a výčet hlavních publikací, mnohdy nechybí ani portrét dotyčného. Připojen je i soupis prací pojednávajících o nich samotných. V knize jsou samozřejmě zastoupeny také osobnosti české egyptologie, počínaje jejím zakladatelem Františkem Lexou (1876-1960). Své heslo zde má i Jan (Giovanni) Kmínek-Szedlo (1828-1896), který se narodil ve zmíněné době znovuoživení Egypta a který byl vůbec prvním Čechem, jenž se intenzivně věnoval studiu jazyka, dějin a kultury této starověké civilizace. Vzhledem k jeho působení v italské Boloni však jméno tohoto učenice u nás upadlo v zapomnění a dnes je známo pouze egyptologům, kteří občas ještě citují některé z jeho italsky či anglicky psaných prací (B.Vachala, Giovanni Kmínek-Szedlo, der erste tschechische Ägyptologe, *Archív orientální*, 54 [1986], 89-91). Z Lexových nástupců v této knize právem figurují Jaroslav Černý, Pavla Fořtová Šámalová, Irena Lexová Zámostná, Ludmila Matiegková, František Váhala, Milada Vilímková a Zbyněk Žába. Pak tu jsou také dvě osobnosti, které mají své kořeny v Čechách, ale osud je „zavál“ do Francie, kde se mohly věnovat svému oboru (Georges [Jiří] Ort-Geuthner a Eva Reymond Jelínková), a naopak zase tři cizinci, kteří díky životním osudům a své profesi na delší nebo kratší čas „zakotvili“ v Praze (Giuseppe Botti, Michel Malinine a Dale James Osborn), a navíc dva pražští rodáci (Johann Nepomuk Czermak, Ernest Josef Zyhlarz). Pro úplnost je ovšem třeba připomenout zde uvedené učenice, kteří působili na pražské Německé univerzitě. Těmi byli Theodor Hopfner, Ludwig Keimer, Nathaniel Reich a Viktor Stegemann (W.B.Oerter, *Die Ägyptologie an den Prager Universitäten 1882-1945. Gesammelte Aufsätze und Vorträge*, Prag 2010).

Pokud jde o naše první cestovatele do Egypta, pak je jako ostatní poháněna od raného středověku touha spatřit v zemi na Nilu, Palestině a na Sinaji posvátná křesťanská místa. Nejstarší písemná svědectví o svém putování zanechali Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic (1490), Martin Kabátník z Litomyšle (1492) a Kryštof Harant z Polžic a Bezdržic (1598), jehož jméno zde jako první české právem najdeme (B.Vachala, The Beginning of Egyptology in Czechoslovakia, in: C.M.Govi, S.Curto, S.Pernigotti [eds.], *LEgitto fuori dell'Egitto. Dalla riscoperta all'Egittologia*, Bologna 1991, 441-450). Chybí tu ovšem čeští františkánští misionáři z 18. století působící v Egyptě Jakub Římař z Kroměříže a Václav Remedius Prutký, kteří v latině sepsali své obsáhlé *Itineráře* (K.Petráček, Handschriften zur Kenntnis Ägyptens und Abessinien im 18. Jhdt. aus der Bibliotheca Pragensia in Conventu Fratrum S. Francisci Reformatorem S. Mariae ad Nives, *Archív orientální*, 23 [1955], 90-98; J.Förster, *Remedius Prutký OFM: O Egyptě, Arábii, Palestině a Galileji* (I), Praha 2009).

S egyptologií také bezprostředně souvisí africká cesta naší legendární cestovatelské dvojice Hanzelky a Zikmunda, během níž pobývali v období 12.8-28.10 1947 v Egyptě. Dne 14. října 1947 se totiž v Luxoru poprvé setkali s významným egyptským archeologem Muhammadem Zakarijou Ghunémem (1911-1959), o čemž se dochovalo zajímavé písemné

a fotografické svědectví, včetně Ghunémova krásného věnování zaznamenaného v klasické egyptštině v hieroglyfech a angličtině v Hanzelkově a Zikmundově „logbooku“ (B.Vachala, H+Z und Zakaria Goneim, *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, 231 [2011], 101-105). Ghuném, který má přirozeně své heslo v této knize (s.216-217), proslul především objevem (1954) nedokončené stupňovité pyramidy panovníka 3. dynastie Sechemcheta (přibližně 2650 př.n.l.) v Sakkáre, kde se v roce 1951 stal vrchním inspektorem památek.

Dvě zpřesnění lze přidat k heslu francouzského učenice, umělce, spisovatele a diplomata Dominiqua Vivanta Denona (1747-1825). První se týká jeho portréту na bronzové medaili (s.150): správně má být, že je z roku 1810 (nikoli před rokem 1808, ani z roku 1822) a jejím autorem byl francouzský rytec André Galle (P.Clayton, *Das wiederentdeckte alte Ägypten in Reiseberichten und Gemälden des 19. Jahrhunderts*, Bergisch Gladbach 1983, 29, 185). Zpřesnění si zaslouží i zmínka o Denonových papyrech (B.Vachala, *Denonova Cesta do Egypta* [1802]. Objevení země na Nilu, *Dějiny a současnost*, 35 [2013], v tisku). Je pravda, že jeden Denonův papyrus je uložen v Muzeu Meermano-Westreenianum v Haagu (‘s Gravenhage). Tento papyrus datovaný do 1. století př.n.l. obsahuje *Knihu dýchání*, která měla zesnulému umožnit zachování jeho důležitých pozemských schopností a vloh, zvláště dýchání. Pak je tu však i druhý papyrus, o němž autor uvádí (s.150), že není zjištěn. Kromě toho ale existuje i třetí Denonův papyrus, ale nezmíněný. Tak tedy tento druhý a třetí Denonův papyrus patřil „knězi Amenrea, krále bohů“, Osorkonovi z doby 22. dynastie (okolo 900 př.n.l.) a oba jsou uloženy v Národní ruské knihovně v Sankt-Petěrburgu (O.Berlev, S.Hodjash, *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*, Freiburg-Göttingen 1998, 141-144). Jeden z nich obsahuje scénu uctívání slunečního boha Reharachteje a tři říkadla *Knihy mrtvých*, jejíž znalost měla mrtvému umožnit bezpečný vstup do podsvětí a podrobení se Usirovu posmrtnému soudu, po jehož úspěšném absolvování byl ospravedlněn a čekal ho dokonalý věčný život. Druhý papyrus obsahuje část *Knihy o tom, co je v podsvětí* (*Amduat*), přičemž jde o vůbec první rukopis s tímto textem, který se dostal do Evropy. Tento náboženský spis, v němž se podrobně popisují místa, kudy každou noc putoval sluneční bůh na své cestě podsvětím od západu na východ, byl nejprve tesán do stěn pohřebních místností skalních hrobek panovníků 18. dynastie v Údolí králů.

Do příštího vydání by možná bylo vhodné zahrnout i významné světové spisovatele a umělce, kteří se ve své tvorbě mocně inspirovali starým Egyptem. To by třeba byl i dobře zdokumentovaný případ spisovatelky Agathy Christie (W. Guglielmi, Agatha Christie und die Aneignung altägyptischer Quellen: 1. Death Comes as the End / Rächende Geister, 2. Akhnaton. A Play in Three Acts, in: Ch.Trümpler [ed.], *Agatha Christie und der Orient. Kriminalistik und Archäologie*, Essen – Bern 1999, 350-389). A konečně by

tu mohl také být zmíněn slavný český architekt Jan Letzel (1880-1925; B.Vachala, Architekt Jan Letzel a starý Egypt, *Nový Orient*, 68 [2013], č.1, 44-49).

Kdo byl kdo v egyptologii představuje (i přes některá opomenutí, drobné nepřesnosti a tiskové chyby) naprosto ojedinelou a nesmírně užitečnou encyklopedii mapující historii tohoto vědního oboru a zesnulých osobností (a jejich předchůdců od roku 1500), které ho za necelá dvě století

jeho existence dovedly k našemu současnému poznání a pochopení vyspělé starověké civilizace, z níž prostřednictvím kultur řecké, římské, židovské, byzantské a arabské čerpáme dodnes.

Kontakt: Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Celetná 20, 110 00 Praha 1, e-mail: bretislav.vachala@ff.cuni.cz.

Zprávy / Reports

Životní jubileum profesora Josefa Ungera

(narozen 11. 9. 1944)

Jubilee of professor Josef Unger

(born September 11th 1944)

TOMÁŠ MOŘKOVSKÝ

Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty
Masarykovy univerzity, Viniarská 5, 603 00 Brno

V letošním roce vstoupil prof. Josef Unger mezi sedmdesátníky. U této příležitosti bych se rád ohlédl za obdobím, které jsem měl možnost s ním strávit na Ústavu antropologie Masarykovy univerzity. Shodou okolností jsme nastupovali na toto pracoviště ve stejném roce 1996. Já jako nezkušený student prvního ročníku, on jako odborný asistent s bohatými zkušenostmi z archeologické praxe.

Ve svých přednáškách (*Antropologie pravěku*, *Antropologie středověku*, *Pohřební rítus*, aj.) vycházel ze svého archeologického vzdělání, vždy se však snažil poznatky interpretovat a předávat je studentům v širších souvislostech sociokulturní antropologie. Nezapomínal ani na terénní výzkumy, kde své bohaté zkušenosti z praxe předával studentům v rámci předmětu *Terénní cvičení*. Od roku 2000 vedl školní antropologicko-archeologický výzkum pohřebiště z doby hradištní v Divákách na Břeclavsku. Proslulé a mezi studenty oblíbené byly i jím pořádané exkurze na významné lokality či do muzeí u nás i v zahraničí. Přednášel nejen na Masarykově univerzitě, ale také na univerzitách v Olomouci, Hradci Králové, Opavě, Bratislavě či v německém Göttingenu.

Při svém působení na Ústavu antropologie se v odborné činnosti zaměřil kromě archeologických témat především na témata z oblasti sociokulturní antropologie. Specializoval se zejména na historickou antropologii a pohřební rítus. Na tato témata publikoval desítky odborných studií, ale i několik učebních textů (např. *Pohřební rítus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, Brno 2006, *Archeologie středověku. Odras života lidí v archeologických pramenech*, Hradec Králové 2008). Vedl také celou řadu takto zaměřených bakalářských, magisterských i doktorských prací. V roce 1999 se na Masarykově univerzitě habilitoval prací *Hrad Lelekovice ve 14. století - Antropologická sociokulturní studie* a profesorem antropologie se stal v roce 2004.

Prof. Josef Unger při vyměrování sond na pohřebišti v Divákách v červnu 2005.

Z předchozích bilančních odstavců psaných v minulém čase by se mohlo zdát, že si jubilant užívá zasloužilého odpočinku v důchodu. Opak je pravdou. Profesor Unger je i ve svých sedmdesáti letech stále velmi aktivní. Pravidelně přednáší nejen na Ústavu antropologie, ale i na univerzitách v Olomouci, Hradci Králové a Opavě. Stále vede řadu bakalářských, diplomových i doktorských prací. Každoročně publikuje nejen řadu odborných studií, ale také populárně vědeckých článků, recenzí a zpráv o zajímavých událostech v oboru. Ani jeho aktivity při terénních výzkumech zdaleka neochabují. Před

Prof. Josef Unger a jeho následovníci. Exkurze na hrad Devín v dubnu 2009.

několika lety sice předal vedení školního antropologicko-archeologického výzkumu pohřebiště v Divákách svým nástupcům, ale od té doby vedl několik dalších terénních výzkumů. Z poslední doby jmenujme např. výzkum kostela a přilehlého hřbitova v Tasově na Třebíčsku, či výzkum v areálu bývalého kláštera Rosa coeli v Dolních Kounicích.

Do dalších let přejeme jubilantovi hodně zdraví a životní pohody, aby mohl své bohaté odborné a životní zkušenosti i nadále předávat spolupracovníkům a studentům.

Prof. Josef Unger v plném pracovním nasazení při výzkumu kostela a přilehlého hřbitova v Tasově v letech 2009 a 2012.

Prof. Josef Unger se spolupracovníky vzhlíží s nadějí k dalším terénním výzkumům. U odkrytých základů šibenice v Tišnosvě v březnu 2014.

Pokyny pro přispěvatele časopisu *Anthropologia integra*

Časopis *Anthropologia integra* uveřejňuje odborné texty (v anglickém, českém, německém a slovenském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření.

Redakce přijímá příspěvky elektronicky přes redakční systém (více o registraci do systému na https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) případně e-mailem na obě dvě uvedené adresy: jmalina@sci.muni.cz a tmorkovsky@email.cz.

Recenzní řízení

Příspěvky publikované v časopise *Anthropologia integra* procházejí recenzním řízením. V jeho průběhu texty posuzují po formální i obsahové stránce dva domácí či zahraniční odborníci a na základě jejich stanovisek obsažených v recenzních posudcích jsou autorovi doporučeny případné úpravy. Cílem je publikovat práce obsahující nové, dosud nezveřejněné poznatky, jež přispívají k rozvoji oboru a dodržují vysoký standard odborné prezentace.

Pokyny formální

Časopis publikuje studie, eseje, zprávy, recenze a příspěvky popularizující vědu a umění. Délka příspěvků by neměla přesahovat u studií 20 normostran, u ostatních příspěvků 10 normostran a u recenzí a zpráv 3 normostrany (normostrana obsahuje 1800 znaků včetně mezer).

Obsah a členění příspěvku:

1. Název příspěvku.

2. Jméno autora a kontakt ve formě plného názvu a adresy pracoviště a e-mailové adresy.

2.1. U příspěvku v českém nebo slovenském jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v angličtině (abstract), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v anglickém jazyce (keywords). Za abstraktem a klíčovými slovy v angličtině následuje abstrakt a klíčová slova v češtině (ve stejném rozsahu).

2.2. U příspěvku v cizím jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v češtině (abstrakt), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v českém jazyce. Za abstraktem a klíčovými slovy v češtině následuje abstrakt a klíčová slova v angličtině (ve stejném rozsahu).

3. Krátký životopis zařazený na konci příspěvku v rozsahu 20–30 slov (ve stejném jazyce jako text příspěvku).

4. Odkazy na položky literatury ze seznamu literatury v textu jsou v kulatých závorkách – odkazy mají podobu: ... (Boas 1908, 25–28).

5. Příklady základních druhů bibliografických hesel v seznamu literatury:

5.1. knižní monografie

Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.

Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská Kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.

5.2. studie ve sbornících

Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.

5.3. články v časopisech

Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.

5.4. elektronické dokumenty

Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.

6. Poznámky pod čarou umístěné na téže stránce v textu označujte horním indexem a jejich vlastní text doplňte odkazy na literaturu (citují se shodně jako odkazy na položky literatury).

7. Citaci uvádějte doslovně (včetně případných chyb v původním textu; označte je: sic) a vždy vkládejte do uvozovek. Chcete-li část citace vynechat, napište kulaté závorky a v nich tři tečky.

Pokyny technické

1. Rukopisy musí být vytvořeny v textovém editoru Word nebo jiném kompatibilním editoru a mít formát .doc nebo .rtf. Měly by používat velikost písma 12, řádkování 1,5 a odsazení na obou okrajích 2,5 cm. Stránky musí být očíslovány na dolním okraji strany uprostřed.

2. Slova na konci řádku nedělte a nezarovnávejte. „Tvrdé“ zakončení řádku (pomocí klávesy ENTER) užívejte pouze na ukončení odstavce nebo titulku a podtitulku.

3. K zvýraznění určité části textu používejte kurzívu, nikoli tučné ani podtržené písmo.

4. Internetové adresy nekopírujte přímo z internetu, ale opište je jako text.

5. Ilustrace – všechny dokumentární materiály (fotografie, diagramy, kresby, nákresy, mapy) musí být předloženy v elektronické podobě. Každá ilustrace je samostatným souborem s patřičným označením: (obr. 1), (fig. 1). Vyhovující bitmapové formáty ilustrací jsou TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimální rozlišení barevných ilustrací je 300dpi při šířce obrázku alespoň 9 cm, u vyobrazení černobílých či ve stupních šedi je vhodné rozlišení až 600 dpi při výše uvedené šířce). Vhodné formáty vektorové grafiky: AI, EPS, PDF, WMF, CDR. Redakce nepřijímá ilustrace vložené do aplikace MS-Word. Pokud chce autor zařadit ilustrace s nedostatečným rozlišením (klíčové ilustrace v lepším rozlišení nemá), učiní tak po dohodě s redakcí. Ilustrace by měly být zaslány elektronicky (redakční systém, e-mail, úschovna atd.) nebo na CD společně s textovou částí, ve výše doporučeném rozlišení a formátu. Odkazy v textu na všechny dokumentární materiály musí být v následujícím formátu: (obr. 1), (fig. 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (obr1.tiff). Popisky k obrázkům je vhodné dodat v samostatném souboru.

6. Tabulky a grafy budou předkládány v elektronické podobě jako samostatné soubory. Nejvhodnější je dodat je v podobě souboru vektorové grafiky (AI, EPS, PDF, CDR), případně jako soubory bitmapové grafiky (tiff, jpeg) s vysokým rozlišením. Akceptovatelné jsou tabulky jako samostatné soubory programu MS-excel a MS-word. V textu uváděné odkazy na tabulky a grafy musí být v následujícím formátu: (tab. 1), (graf 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (tab. 1.xls). Popisky k tabulkám a grafům je vhodné dodat v samostatném souboru.

7. U obrázků, tabulek a grafů, jejichž autorem není autor příspěvku, je třeba za popiskem uvést autora, případně původní pramen (formou citace, která je pak uvedena jako plné bibliografické heslo v seznamu literatury; u fotografií se uvádí autor v každém případě): ... Pramen: Klíma 2010, 12.

... Foto: Jiří Němec. ... Kresba: Jana Černá.

Guidelines for contributors to the *Anthropologia integra* journal

The journal *Anthropologia integra* publishes scholarly texts (in the Czech, English, German and Slovak languages) which correspond to its interdisciplinary orientation.

The editor's office accepts manuscripts submitted via either the Open Journal System (for more information on registration process, see https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) or e-mailed to the following electronic addresses: jmalina@sci.muni.cz and tmorkovsky@email.cz.

Peer review process

Contributions published in the *Anthropologia integra* journal are subjected to a peer review process. International peers will expertly review all submissions, with potential author revisions as recommended by reviewers, in order to publish papers that represent new, previously unpublished work, advance the state of knowledge of the field, and conform to a high standard of scholarly presentation.

Formal guidelines

In the journal, original papers, essays, notices, book-reviews and contributions popularizing science and art are published. The contributions' length shouldn't exceed 20 standardized text-pages (for original articles), 10 pages in case of other contributions and 3 pages for reports (a text-page is understood to contain 1800 characters including spaces).

Content and structure of contributions

1. Contribution's title
2. Author's name, full designation and affiliation (including contact and e-mail addresses).
 - 2.1. Contributions submitted in the Czech or Slovak language should include a title and a short abstract in English in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the above-mentioned data – author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in English. The abstract and English keywords are followed by a Czech abstract and keywords (similar range).
 - 2.2. Contributions submitted in a foreign language should include a title and a short abstract in Czech in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in Czech. The abstract and Czech keywords are followed by an English abstract and keywords (similar range).
3. A short curriculum vitae is included at the end of the contribution in the range of 20–30 words (in the language of the contribution).
4. Notes to the text referring to bibliographical entries in the literature list are in round brackets – text references consist of the last name of the author/s or editor/s and the year of publication of the work, with no punctuation between them, followed by a comma, and a specific page, section, or other division of the cited work in the following form: ... (Boas 1908, 25–28).
5. Examples of basic bibliographical entries in the reference list:
 - 5.1. book monographs
Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.
Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská Kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.
 - 5.2. proceedings papers
Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.
 - 5.3. journal articles
Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.
 - 5.4. electronic documents
Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.
6. Footnotes placed on the same text-page should be numbered consecutively using the upper index and their text should contain references to respective sources (cited in the same manner as text references to the bibliographic entries).
7. Citations are to be quoted literally, word for word (including eventual mistakes in the original text followed by sic written in brackets) and always between quotation marks. If a part of the citation is to be omitted, insert round brackets with three dots inside.

Technical guidelines

1. The manuscripts have to be created in the MS Word text editor or other compatible one and should have the file format denoted by file extension .doc or .rtf. The authors should use font size 12 (points), 1,5 size vertical spacing and 2,5 cm offset on both sides. The pages are to be numbered at the bottom, in the centre.
2. Words at the end of the line should not be divided and aligned. "Hard-set" line ending (using the ENTER key) is to be used only to end a paragraph or title and subtitle.
3. To emphasize a particular text segment italic font should be used, bold or underlined types are to be avoided.
4. Internet links should not be copied off the web browser but rewritten as text.
5. Illustrations – all documentary material (photographs, diagrams, drawings, sketches, maps) have to be submitted electronically. Each illustration should form a separate file with an appropriate identifier: (fig. 1). Acceptable image / bitmap file illustration formats are as follows: TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimum resolution of color illustrations is 300dpi while image width is at least 9 cm, in black and white or shades-of-gray illustrations the advisable resolution is up to 600dpi while image width is at least 9 cm). Acceptable vector graphics formats: AI, EPS, PDF, WMF, CDR. The editor's office does not accept illustrations pasted in the MS Word application. If the author wishes to include illustrations with insufficient resolution (no better resolution key images are available), he/she is advised to do so only after consulting the editor's office. The illustrations should be sent electronically (by open journal system, e-mail, online e-disk electronic package delivery etc.) or on a CD together with the text part, in the above-mentioned resolution and format. References to all illustrative documentary material have to be inserted in the text in the following format: (fig. 1, fig. 2 etc.). File names of the individual image files on the CD have to correspond to the respective reference in the text (fig1.tiff). Illustration captions and legends are to be submitted in a separate file.
6. Tables and graphs should be submitted in an electronic form as separate files. Ideally they are to be submitted in the form of vector graphics files (AI, EPS, PDF, CDR), or possibly as bitmap graphics files (tiff, jpeg) with high resolution. Tables in the form of separate MS Excel and MS Word program files are also acceptable. References to tables and graphs in the text have to be in the following format: (tab. 1), (graph 1). File-names of the appropriate files on the CD have to bear the same marking as is given in the text (tab1.xls). Table and graph captions are to be submitted in a separate file.
7. In the case of illustrations, tables and graphs whose authorship is different from the author of the contribution, the name of the author of the graphics, or if need be the original source should be duly acknowledged (in the form of full citation reference listed as a full bibliographic entry in the literature list; in the captions accompanying the photographs and/or drawings, due credit to the author is mandatory): ... Source: Boas 2010, 12. ... Photograph: George Snell. ... Illustration: Jane Black.

